

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCSESZET- ÉS
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR
IRODALOM- ÉS KULTÚRATUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

Erdődi Alexandra Anita

Körmöczi János (1763-1836) *Phosphorus Polgárfejedelem* című mű
magyarítása és európai háttere

PhD-értekezés

Témavezető: Dr. Balázs Mihály
professor emeritus

Szeged, 2023

Nyilatkozat

Erdődi Alexandra Anita, mint a dolgozat szerzője kijelentem, hogy a jelen, *Körmöczy János (1763-1836) Phosphorus Polgárfejedelem című mű magyarítása és európai háttere* című értekezés a saját munkám, az ebben megfogalmazott állítások az általam elvégzett kutatómunka eredményei.

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	3
2. A Phosphorus polgárfejedelem gondolatmenete és szerkezete	5
3. A merész könyvek beszerzésének egyik útjáról	9
4. Utak a német mű szerzőjének megállapításához	17
5. Vázlat Johann Friedrich Ernst Albrecht életéről és munkásságáról	23
6. Hold-utazás Johann Friedrich Ernst Albrecht életművében és korai újkori rokonszövegei	28
6. 1. Egy hasznosítható tudománytörténet reflexió: holdutazások a holdutazások előtt – A Phosphorus „előzményei”	28
6. 2. A Phosphorus retorika és poétikai sajátosságai	60
7. A Phosphorus eszmei és filozófiai mozzanatai	71
8. Az elemzés műfajtörténeti tanulságairól	93
9. A Fürstbürger Phosphorus és Körmöczi találkozása. Háttér és kontextus.	100
10. A magyarítás retorikai és poétikai sajátosságairól	113
11. A magyarítás eszmetörténeti sajátosságai	126
12. Befejezés	137
Függelék 1.	145
Függelék 2.	146
Függelék 3.	147
Szakirodalom	185
Forrásművek	193

1. Bevezetés

Dolgozatom középpontjában az 1763–1836 között élt Körmöczi János, a kolozsvári unitárius kollégium tanára (1798–1802), majd rektora (1802–1812), később az egyház püspöke (1812–1836) fiktív volta következtében irodalmi szempontból is leginkább figyelemre méltó, németből magyarított *Phosphorus polgárfejedelem, avagy a világ minden papja bolondsága* című műve áll (eredeti német címe: *Fürstbürger Phosphorus oder Die Allerweltpfaffenharlekinade: Eine komische Geschichte aus der Sphäre des Mondes*).

Talán már itt érdemes röviden bemutatni ezt a mindennapinak nem mondható szöveget néhány mondatban, főleg a címre koncentrálni.

A cím a műfajról tájékoztat (erről majd a későbbi fejezetekben részletesen lesz szó), illetve már itt kiderülhet az olvasó számára, hogy a Holdon fog játszódni a történet. Van még egy fontos megjelölés: *Alethiopel, gedruckt im dritten Jahren der Vernunft*. (Ész/értelem harmadik évében nyomtatva). A kiadás éve és helye pedig burkoltan Kant 1793-as *A vallás a pusztaság határain belül* című művére utal, az impresszumban elrejtve.¹

Ez a mű és magyarítója elkerülte az irodalomtörténészek figyelmét, ami részben magyarázható azzal is, hogy Körmöczi sok további szövegéhez hasonlóan ez is kéziratban maradt, és arra sincs adat, hogy legalább kéziratban terjeszteni próbálta volna. Az is igaz, hogy maga a szerző sem vált az irodalmi élet meghatározó személyiségévé. Fennmaradt ugyan Aranka György két hozzá írott levele 1798-ból, illetve 1807-ből, sőt ismert egy olyan szöveg is, amelyben Körmöczi miközben azon medítált, hogy miképpen reagáljon Aranka egy hozzá eljuttatott művéről, egy nyilatkozatot is megfogalmazott a különböző filozófiai áramlatokhoz való viszonyáról. Másfelől figyelemre méltó levélváltás zajlott le közöttük és az ifjú Cserey Farkas között, aki Aranka és Döbrentei Gábor társa volt az erdélyi irodalmi élet megszervezésében. (Ezekről a dokumentumokról majd részletesebben szólok a későbbiekben.) Egészen biztos ugyanakkor, hogy nem volt az irodalmi élet meghatározó személyisége. 1812-től aztán fejsérülése miatt lefokozottabb életre kényszerült, bár kiadatlan levelezésének több darabja arról tanúskodik, hogy egyáltalán nem leírható szerepet játszott egyháza életében: az unitárius gyülekezetek fáradtságát nem ismerően látogató ember képe bontakozik ki előttünk legalábbis az 1820-as évek derekáig. Tény viszont, hogy az 1816-ban Erdélyben közismerten nagy fontosságú látogatást tett Kazinczy jól kivehetően nem kereste társaságát, unitárius ügyekben Abrudbányai Szabó Sámuel tordai kollégiumi rektor, illetve a vele folyamatosan

¹ SCHÜTT, Rüdiger, „Liebling der Leser, Hassobjekt der Rezensenten. Zur zeitgenössischen Rezeption von Johann Friedrich Ernst Albrecht”, in Verehrt, verflucht, vergessen, Hrsg. Rüdiger SCHÜTT, 25-62, (Hannover: Wehrhahn Verlag, 2015), 44.

kapcsolatban lévő Kozma Gergely volt a forrása. Nem népszerűsítette tehát a költőfejedelem környezete sem, és hosszú ideig csupán egyházának történészei ápolták emlékét még akkor is, ha olyan látványos eredmények nem fűződtek nevéhez, mint elődjéhez Lázár Istvánhoz, akinek idejében épült fel a kolozsvári unitárius templom, és a székelykeresztúri unitárius gimnázium.

Beszédes az is, hogy életművének első alapos méltatója Gál Kelemen volt, aki a kolozsvári unitárius kollégium történetéről írott alapvető monográfiájában² nem csupán rektori, hanem püspöki tevékenységét is méltatta, sőt ezt megelőzően egy fontos és az alábbiakban még majd többször előforduló tanulmányt³ is közzétett arról, hogy miképpen került a vallástalanság vádja alá Körmöczi.

Ennek a tanulmánynak fontos hozadéka volt, hogy felfigyeltek életművére a filozófia, majd a művelődéstörténet kutatói is. Az előbbiek közül Hajós József úttörő jelentőségű publikációi kimutatták, hogy Körmöczi a felvilágosodás filozófiájának jelentős meghonosítója, majd alkalmazója tudott lenni, míg az utóbbiak közül Csetri Elek⁴ a jénai, majd göttingeni indíttatások átfogó áttekintése mellett életrajzi dokumentumokat is közzétett tevékenységéről. Sajnálatos, hogy közösnek elképzelt vállalkozásuk egy, az életmű egészét bemutató kötet bemutatására nem valósult meg.

Az Erdélyen kívüli műhelyek közül a szegedi régi magyar irodalmárok kezdeményezéseit kell még megemlíteni. Fontos mozzanatokat kiemelő pályaképet rajzolt fel róla Barna József nyomtatásban is megjelent szakdolgozata,⁵ amely a kolozsvári unitárius kollégium Lakó Elemér által összeállított katalógusa során végzett munkálatokból nőtt ki. A legnagyobb haszonnal természetesen a több erdélyi és magyarországi intézmény szervezésében 2013. szeptemberében *Körmöczi János és a kortárs európai áramlatok* című konferencia járt, amelynek anyagát a *Keresztény Magvető* különszáma (2014. 3–4. sz.) hozta nyilvánosságra. Jól kivehetően ennek is köszönhető, hogy míg a magyar nyelvű filozófia történetéről korábban összeállított antológia (*Galagonya magyarok*⁶) nem vett tudomást Körmöcziről, egy Mester Béla által összeállított újabb tanulmánykötetben Egyed Péter a 18–19. század fordulóján élt

² GÁL Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900). I–II. kötet* (Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 1935.)

³ GÁL Kelemen, „Körmöczi János püspök a vallástalanság vádja alatt”, *Keresztény Magvető* 36 (1931): 201-213.

⁴ CSETRI Elek, „Körmöczi János (1763–1836)” in *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*, szerk. GLATZ Ferenc, 259–270. (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1993).

⁵ BARNA József, „Körmöczi János élete és műveltségének egyes vonatkozásai”, in *Miscellanea*, 197-220 (Budapest: József Attila Kör – Kijarat Kiadó, 2001).

⁶ *Galagonya magyarok, Szemlények a magyar nyelvű filozófiából Apáczaitól Böhmig, vál., szerk., VÁRHEGYI Miklós, (Veszprém: Comitatus Kiadó, 1992).*

erdélyi bölcselek triumvirátusáról írott tanulmányában a párhuzamos életrajzok harmadik tagjaként Köteles Sámuel és Sipos Pál mellé odahelyezte Körmöczit is.⁷

Továbbra is hiányosság maradt azonban, hogy nem történtek lépések művei retorikai-poétikai sajátosságainak vizsgálatában. A régebbi szakirodalomban Csetri Elek „irodalmi termésében” egyedül Johann Henrik Kelgren-fordításait tartotta említésre méltónak, és ebből a szempontból Hajós József is ezt a kéziratos aforizma-gyűjteményt emelte ki, amely a svéd szerző aforizmáinak német fordításából mintegy ötven darab magyarítását tartalmazza. Hajós viszont fontosnak tartotta kiemelni azt is, hogy a válogatás kifejezetten törekedett „a hasznosan tréfálkozó” darabok kiválogatására. Másfelől azonban a tréfálkozás szatirikus hangvételéről nem tudó Egyed Péter művei felsorolásakor csak a temetési beszédeiről tett említést, és a filozófiai szövegeket magyarító műveket terhelő latinizmus alapján arra a következtetésre jutott, hogy „a másik két filozófussal való összehasonlításban neki nyilvánvalóan csekélyebb a nyelvi talentuma”.⁸

Ezek a megjegyzések talán nem csupán számomra tették indokolttá, hogy vizsgálat tárgyává tegyük az olyan darabokat is, amelyek már fikciós jellegükből következően is retorikai-poétikai, vagyis irodalmi vizsgálatra is érdemesek. A *Phosphorus polgárfejedelem, avagy a világ minden papja bolondsága* című fordítás ilyennek bizonyult, és ezért tudtam örömmel elfogadni témavezetőmnek azt a javaslatát, hogy ennek feldolgozása legyen disszertációm témája. Mivel még közöletlen és feldolgozatlan kéziratról van szó, úgy gondolom, döntésem motivációjába is bepillantást enged, és egyben talán az elemzést is követhetővé teszi, ha rendhagyó módon minden egyéb körülmény mellőzésével a mű gondolatmenetének közlését helyezem a disszertáció élére.

2. A Phosphorus polgárfejedelem gondolatmenete és szerkezete

Körmöczi János szövege nem eredeti alkotás, hanem egy német szerző - az alábbiakban majd részletesen szólok róla - verses művének prózába átültetett fordítása, illetőleg átdolgozása. A könyv címnegyedét két metszet díszíti. Ezekről annyi biztosan megállapítható, hogy nem valamely korábbi kiadvány átvételei, hanem kifejezetten e mű számára készültek, és megoldásaik előzményei legteljesebb részleteikben vezethetők le a korábbi ikonográfiai

⁷ EGYED Péter, „Az erdélyi felvilágosodás magyar filozófusai Értelmiségi életpályák” 151-168. in *Régiók, határok, identitások (Kelet-)Közép-Európa a (magyar) filozófiatörténetben*, szerk. MESTER Béla, 151-168 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet – Gondolat Kiadó, 2016), EGYED Péter, „Erdélyi kantianizmus: Sipos, Köteles, Körmöczi”, *Keresztény Magvető*, 120 3-4. sz. (2014) 394–412.

⁸ EGYED, *Az erdélyi felvilágosodás...*, 163.

hagyományból. Az első (Függelék 1.) magyarázata látszik egyszerűbbnek, ez nyilvánvalóan a szöveg 114-117., illetve a 126. strófájában leírtakat illusztrálja, vagyis azt a tülekedést és tolkakodást, amiképpen a Holdra meginvitált papok megválasztják a feljutás eszközeit Bálám szamarától a Pegazusig, középen Jákob létrájával, amelye a szerzetesek gyalogolni kényszerülnek. A második (Függelék 2.) kép ennél összetettebb. Molnár Dáviddal konzultálva az alábbiak mondhatóak el erről a képről: feltételezhető, hogy a belső mezők azt jelenítik meg, hogy a földön a megírás pillanatáig fellelhető vallások egyike sem tudta elkerülni, hogy látszólagosan kegyességet hirdető tanításai a kíméletesen fanatizmus terjesztőjévé váljanak. Ezt a folyamatot illusztrálná a flagelláns, a mártír, a cölöpökön vezeklő alak is, a dervis. A látszat kegyesség világának megszüntetőjeként lép fel aztán a fejedelem a szeretet-vallás hirdetőjeként. A központi alak azonban a képen nem lehet egyértelműen a fejedelem, talán inkább a Sátán, aki leleplezi ezt a hauzg és kegyetlen világot. Ezek után pedig következő lépésként mindenképpen indokolt a kiadvány bemutatása.

Az unitárius szerző lényegében követi az 500 hétsoros versszakból álló eredeti kompozícióját, amelynek végén egy részletes jegyzetapparátus is található. A német eredeti hét nagy részből/fejezetből áll, az egyes fejezetek nem azonos terjedelműek.

1. rész: 1-102. strófa; A Holdon uralkodó Phosphorus és lakóinak jólétet és harmóniát biztosító országának bemutatása.
2. rész: 103-181. strófa; Phosphorust a teljes harmónia folyamánként a melankólia betegségébe esik. Orvosai tanácsa szerint a legjobb megoldása az lenne, ha a világ vallásainak papjait felvinnék a holdra, hogy majd ők segítsenek meggyógyulni a fejedelemnek.
3. rész: 182-298. strófa; Phosphorus első találós kérdése a papokhoz: ki és hogyan teremtette a világot. A vallások képviselői saját hitük szerint válaszolnak a kérdésre.
4. rész: 299-321. strófa; Arra a kérdésre keresik a választ a papok, hogy a világban lévő rossz Istennek tulajdonítható-e?
5. rész: 322-357. strófa; A kérdés további taglalása következik és Phosphorus gyógyulása kezdetét veszi.
6. rész: 358-390. strófa; A papoknak a halál utáni állapotról kell véleményt mondaniuk.
7. rész: 391-500. strófa; Phosphorus beszéddel zárja le a történetet, amely a természeti vallás körvonalazása, amire egy rabbin kívül végül mindenki áttér.

Az alapfelállítás tehát az, hogy Phosphorus, a holdbéli polgárfejedelem beteg, és az orvosai azt mondják, hogy a betegségére csak a földbéli papok tudnak gyógyírt nyújtani, azáltal, hogy ők

a legnagyobb bolondok és így meg tudják majd nevetetni a fejedelmet. Emiatt tehát elrendelik, hogy jöjjön a Földről minden vallási irányzat képviselője a Holdra. Az utazáshoz használják Bálám szamarát, Jákob lajtorjáját, Pegazust és további mitológiai lényeket, de a szegénységet fogadott szerzetesek gyalog kellene, hogy feljussanak a Holdra, és ezt szóvá is teszik. Miután felértek a Holdra a fejedelem vendégül látja őket – már itt előkerül az úrvacsora kérdése és felekezetek erről vallott ellentétes felfogása – és a következő naptól megkezdődik a gyógyulás. A harmadik résszel kezdődik a teológiai témák rendszeres megtárgyalása. Phosphorus először a világ teremtésének módjára keresi a választ. Egy rabbi azonnal válaszol a kérdésre, 6 nap alatt teremtette Isten és a hetedik napon megpihent. A fejedelem ezt egyszerűen azzal cáfolja meg, hogy a semmiből nem lehet létrehozni semmit. A rabbi viszont továbbra is győzködni próbálja, így viszont a többi pap is elkezd kifejteni nézetét a világ teremtésével kapcsolatban. A keleti vallások képviselői (láma, egyiptomi pap) közül többen is megkérdőjelezik az esetleges, véletlen folytán történt teremtést. Majd egy északi szólal meg, aki a germán mitológiát kezdi ismertetni, a Kalevalát is felidéz, illetve Ámort is megnevezi valaki, mint a világ teremtőjét. A polgárfejedelem azonban ezekkel a válaszokkal sem elégedett, meséknek nevezi őket. Visszakapja a rabbi a szót, akit kérdőre vonnak az istenhitével kapcsolatban, hiszen Isten kiválasztotta a zsidókat, mégis rengeteget kellett szenvedniük.

A következő kérdésnél előkerül a bosszúálló Isten képe. Megkérdőjelezik a szentek létét, a cölibátust is firtatják, elhangzik, hogy a legnagyobb szentségtörés a házasságot szentségnek tekintik, és ugyanakkor a cölibátust is elfogadott dolognak tartani. Heves vita bontakozik ki erről egy görög pap és a rabbi között, aki Mária szeplőtlenységét is kétesnek tartja. Erre az összes keresztény barát és pap meg akarja égetni. Viszont a fejedelem közbelép, mondván, hogy itt a fákat a jövő generációinak ültetik, és a máglyán való elégetés áldozatát nem ismerik. Mindenki egyszerre kezdi el mondani, hogy a saját Istene az egyedüli igaz Isten. A fejedelem látja, hogy nem fognak egyezsége jutni a papok, így a megfelelő válaszáért felajánlott erszényi kincset egy holdbéli polgárának adja, aki azt írta neki, hogy a legnagyobb feladat: becsületesnek lenni.

A IV. részben a vitaindítókérdés az, hogy honnan van a rossz a világban. Istenhez köthető-e a bűn vagy valaki máshoz? A mohamedánok és a keresztények egyből felkiáltanak, hogy nem Istentől van a gonoszság. Ebben a részben egy görög filozófus kezd el ismét beszélni, aki azt mondja, hogy csak közvetve származik a bűn Istentől, és igazából Pandora szelencéje a bűnök forrása. A rabbi cáfolja ezt azzal, hogy a bűnök az ördögtől származnak. Egy egyiptomi szól közbe, aki azt mondja, hogy az ördög kígyó alakját ellopták tőlük, mert valójában minden vallás gyökere az egyiptomi vallás. A keresztények ördögűzését is kritizálják, a bűnbocsánattal

minden vétket el lehet feledtetni. Egy barát közbeszól: „Isten saját maga adta a Bibliát, és miénk az ördög.” Végül minden vallási képviselő a saját ördögét kezdi el magyarázni. A fejedelem rájön, hogy ebben sem fognak egyezsége jutni.

V. részben az a kérdés, hogy mivel lehet megszabadulni az ördögtől, mi kedves Isten előtt? Abban többen egyet értenek, hogy állatvér, azaz állatáldozat által nyerhetnek üdvösséget Istentől, de hogy milyen állat vére kell, abban már nem tudnak megegyezni. Egy afrikai pap csakis az emberáldozatot tartja elfogadhatónak. Egy domonkos szól közbe, hogy csakis az inkvizíció vehet el emberéletet, az az ő kiváltságuk. Vita alakul ki arról, hogy Krisztus mindenkit megváltott-e. Mások szerint csak önsanyargatással, bűnhődéssel lehet üdvözülni. De a gyónás is sokat segíthet. Ekkor már a fejedelemmel kezdenének el vitatkozni a bűnök mibenlétéről, de közbeszól egy hindu pap, aki szerint a tehéntrágyával lehet egyedül megtisztulni. Erre a válaszra a fejedelem és az összes többi pap is nevetésben tör ki. Tehát egy újabb kérdésre nem tudtak megfelelni a papok, de legalább a fejedelem végleg kigyógyul a betegségéből.

VI. részben a fejedelem a halál utáni állapotról kérdezi a papokat. Az első válasz, hogy az ember porból lett és azzá is válik. De felmerül a lélekvándorlás gondolata is. Egy mohamedán pap bemutatja, hogy a halál után hova juthat az, aki jónak ítéltetett, vagyis egy olyan szigetre kerül, ahol szűz lányok várják. Egy skandináv pap a Valhalláról beszél, és arról, hogy érdeme szerint ki-ki hova kerül. Ebben a részben is mindenki a saját igazát és vallási nézetét tartja a legjobbnak, nem tudnak itt sem kompromisszumra jutni. Így a fejedelem inkább mindenkit elküld aludni.

VII. részben a polgárfejedelem beszél a papoknak. Felajánlja nekik, hogy mindenki visszakaphatja az eszét, melyet kis felcímkezett üvegcsékben őriznek a Holdon. Eleinte vonakodva ugyan, de a papok kiisszák azokat. A fejedelem pedig beszélni kezd hozzájuk. Bosszúvágyóak, ők a zarnokok a világ kezdete óta. Bolondnak nevezi őket, mert olyan Istent teremtettek maguknak, akit láthatnak, sőt azt hiszik, hogy meghalt a keresztfán. A fejedelem kijelenti, hogy Istennek nincsen földi képmása, Isten és test nem illenek össze, nem köti tér és idő, végtelen a lénye. Bálványimádóknak nevezi a papokat, csak Isten lehet tökéletes, egy véges lény sohasem. A természet írja elő a folytonos harcot az erény és a vétkek, a fény és a sötétség, az igazság és a hazugság között. Isten a kezükbe adta a szerencsésüket, a szabad akaratot, az értelmet. A fejedelem szerint a poklot a tudatlanság és a papság teremtette. Szabadulni akartak a sötétségtől, de így a papság ezer kínt hozott létre. Ezekből adódott a mise, a purgatórium, az örök tűz, a böjtölés, az ördögűzés, a máglyahalál, a cölibátus, az inkvizíció, az intolerancia. Ahhoz, hogy Istent megérthessék, rá kell jönniük arra, hogy miért adott nekik értelmet, de ehhez

használniuk is kell azt. Jó tanácsot is ad nekik: *Csak olvassátok, szorgalmasan a történeteket a természet könyvében, így meg fogjátok őt ismerni.* Valójában azonban Isten mindenben ott van. Alkotó Isten, aki nem tevékenykedik mérték és cél nélkül, ő a szeretet Istene. A fejedelem azt javasolja, hogy kövessék a természetet és az értelmet és boldogok lesznek. Sokszor az emberek maguk teremtik meg a gonoszt a bűn által. Isten igazságos, hozzá kellene felérni. A szeretet Istene mindenkinek boldogságot kíván, együtt kellene vele működni, csak a jót és a szeretetet gyakorolni. Ismerjék és szeressék magukat, Isten azt akarja, hogy mértékletesen és tisztán éljenek, örüljenek az értékeknek, ha hibáztak, akkor javítsák ki hibáikat. Éljenek tetszés szerint, ezzel Istent tisztelik. Ha jót cseleksznek, nemesen gondolkodnak, akkor a halállal is bátran szállhatnak szembe. A boldogtalan balga majd elsüllyed a bűnök súlyától, míg az erényesek felemelkednek. Isten viszont elrejtette a jövőről való tudást; várni és hinni kell. A fejedelem végül arra kéri a papokat, hogy térjenek át az értelem követésére, szeressék Istent, egymást és mindenkit. A papok megtérnek, az értelmet fogják tisztelni, de kérik a fejedelmet, hogy hadd maradhassanak itt az ő birodalmában, mert a Földön megölnék őket. Egy rabbi viszont visszautasítja az értelmet, bedugaszolja az üvegjét, és számárháton visszatér a Földre.

3. A merész könyvek beszerzésének egyik útjáról

Körmöczi János hatalmas, jórészt kéziratban maradt életművének minden kutatója szembesült a nehézséggel, hogy a művek keletkezési körülményeiről és időpontjáról csak kivételes esetekben rendelkezik a szakirodalom megközelítően pontos információkkal. Ez alól lényegében csak az ifjúkori és peregrinációja előtti feljegyzések és jegyzetek, valamint az élete leszálló szakaszában született másolatok jelentenek kivételt. Az életmű legtermékenyebb időszakában, a hazatérés utáni (1797 vége) és a balesete (1812) közötti legtermékenyebb periódusban keletkezett fordítások vagy parafrázisok egyikében sem olvashatók reflexiók a szövegek céljáról és funkciójáról sem. Így van ez a dolgozatomban tárgyalt szöveg és az azt tartalmazó kolligátum esetében is.⁹

A mű keletkezési körülményeinek és céljának körüljárásában ugyanakkor segítség az, hogy a szakirodalomban születtek megfontolások arról, miképpen és mikor használhatta Körmöczi nyomtatásban is megjelent beszédeiben azokat a szövegeket, amelynek társaságában a *Phosphorus polgárfejedeleme* forrása is rendre felbukkan, és hogy miképpen szerezhette be

⁹ MORITZ Kinga, „Körmöczi János könyvtárának feltárása”, in *Előadások a magyar tudomány napján az Erdélyi Múzeum Egyesület I. szaksztyályában, Certamen III.*, szerk. EGYED Emese, PAKÓ László, 181–190. (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2016).

azokat. Így kiindulópont lehet az, hogy a kissárosi unitárius zsinaton 1799-ben elmondott beszéde, 1800-ban együtt jelent meg pályája és világképe alakításában nagy szerepet játszó támogató, Pákei József beszédével. Ez az első hivatalos megnyilatkozás már azoknak a szövegeknek a birtokában és használatával fogalmazódott meg, amelyek rendre *Phosphorus polgárfejedelem, avagy a világ minden papja bolondsága* forrásával együtt szerepelnek műveiben. A beszéd ugyanis nagymértékben épít az alább még említendő Heinrich Jakob *Die Allgemeine Religion. Ein Buch für gebildete Leser*, Kant *A vallás a puszta ész határain belül* című művére, a racionális teológus Erhardt Gottlob Paulus szövegeire, valamint Constantin François Volney *Les ruines ou Méditation sur les révolutions des empires* című művére. Ráadásul a szakirodalom azt is kimutatta, hogy ezeket és a német felvilágosodás további szerzőit még a nyomtatott változatnál is részletezőbben idézi ennek a kissárosi beszédnek egy kéziratban maradt változata, amelyet az életmű talán legfontosabb szövegeit tartalmazó kódex őrzött meg.¹⁰ Ezek után zavarba ejtő is lehetne az, ami könyvei sorsáról, illetve beszerzésük céljából a kolozsvári tanár erőfeszítéseiről a közötte és Augusztinovics Pál közötti levelezésben olvasható, de majd látható lesz, hogy a beszerzés nagyon fontos mozzanatairól értesülünk.

A két jelentős személy közötti levélváltás néhány fontos darabját megőrizte a Kolozsvári Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, és kivételes fontosságát belátva Csetri Elek egy első átírást is készített az anyagról.¹¹ Dolgozatomban ezt használom, de a nevek pontosításakor megnéztem a Körmöczi-konferencia előkészületei során újrendezett eredeti dokumentumokat is.¹²

A teljes levelezés kiadása új mozzanatokkal bővíti majd a Kolozsvárott egyre magasabb beosztásba kerülő unitárius és a Bécsben hasonlóan előre menetelő Augusztinovics Pál (1763-1837) kapcsolatáról szóló ismereteket. Meghitt baráti viszonyuk persze régóta ismert a történeti kérdések iránt is érdeklődő unitárius közösségben.¹³ Külön is méltatást kapott az a gondosság, amivel Augusztinovics meghittebb barátként Bécsben kijárta, hogy a legmodernebb eszközökkel felszerelt fizikai szertárban végezze Kolozsvárott munkáját a matematika és a fizika oktatásával megbízott tanár. A folyamatosan fennmaradt meghitt és évődő viszonyt a levelezés több helyével is demonstrálni lehetne, de a legbeszédesebb talán az, amit 1812-ben a

¹⁰ BALÁZS Mihály, „Körmöczi a radikálisok és a kantiánusok között”, *Keresztény Magvető* 120, 3-4. sz. (2014): 468–497.

¹¹ Lelőhelye a Magyar Unitárius Egyház Nagykönyvtára.

¹² Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára Körmöczi János püspök hagyatéka. Levelezés 6. 1. Augusztinovics Pál levelei Körmöczi Jánoshoz 1797-1826 (Összesen 52 levél), Körmöczi János válaszlevelei Augusztinovics Pálhoz 1808-1828 (Összesen 18 levél). A hagyatéka leírása: MOLNÁR B. Lehel, „Körmöczi János szerepe az unitárius egyházi levéltár kialakításában”, *Keresztény Magvető* 120, 3-4. sz. (2014): 231-251.

¹³ KOVÁCS Sándor, *Lapozgató. Az unitáriusok rövid története*, (Budapest-Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2021), 141-152.

közlegő püspökválasztás előestéjén írt az akkor már esélyeivel tisztában lévő Körmöczi: „Hát nem jönnél-e a jövő zsinatra mely Ravában lesz a jószágod mellett, hogy lennél te is jelen a pápaválasztásban. Barátom, úgy látom s úgy is érzem a környüállásokat, hogy a sors Jánosra esik, s azt kérdem, remélhetjük-e a confirmálást taxa nélkül, mert mü koldusok vagyunk.”¹⁴ Most azt mutatom be, hogy a bécsi ügynök nem mindennapi ottani kapcsolatai felhasználásával gondoskodott arról is, hogy néhány merész és tiltott szöveg is eljusson Körmöczi kezébe. Augusztinovics Pál először 1800. május 26-án Karlsbadból írott levelében válaszolt Körmöczi kérésére (az unitárius tanár szövege sajnos nem ismert jelenleg), és a következőket írja:

Május 7ik napjáról kelt leveledet Bécsből 60 vagy 80 mérföldnre tegnapi napon olvasván, az abban kijegyzett könyveket meg nem szerezhetem, míg Bécsben nem fogom magam a Grábenen szemlélni, amidőn (mely június végivel fog megesni, ha ottan találom t. püspök uramat) mindeneket megküldök, ha pedig addig leindulna, okvetlen leküldöm prima occasione a többiekkel együtt 16 foritot és 10 fillért általadja Gál úrnak t. püspök uram.

Itt még nem tudható biztosan, milyen könyvekről lehet szó. Ám mivel a püspök, vagyis a Körmöcziel folyamatosan konfliktusban lévő Lázár István közvetítésével zajlik az akció egy része, a későbbi fejlemények ismeretében biztosnak tartható az, hogy nem a merész tartalmú kötetekről lehetett szó.

Mint a folytatásból kiderül, az a levél, amely Körmöczi kéréseit tartalmazta még Karlsbadban találta meg a címzettet, a következőt azonban (sajnos ez sem ismert, postázásának időpontjáról – 1801. január 9. – a válaszból értesülünk) már Bécsben kapta meg. Augusztinovics január 16-án kelt válasza első bekezdésében a következők olvashatók:

„Nem csak azért sietek 9a praesentis öleltem kedves leveledre való válaszómmal, hogy te rajtad szegyent tegyek, hanem azért is, hogy megtudjad hív barátodnak még életben létit és azt is, hogy kedves leveled effectumául miket teljesítettem: a.) a Jákob Lajtorjáját vagyis allgemeine Religioját, Mirabeaut, Paulust, Hellmuthoth, mindezeket neked csak alkalmatosság volna, megküldeném, de Horust, Phosphorust, és Wolneit csak hagyjad abba, mert látom, teljes lehetetlenség hozzáférnie. Térj meg! Olvasd innepnapokon a János jelenéseit, Canticumot, vagy Salamont, mert ezekben vagyon tudod az idvösség. Ugyancsak azonban minden alkalmatosságra vigyázok, és ha mód lesz benne, meglészen. Hidd el, hogy magam is contót vettem egy néhány legényre, de látod mely bajos a mennyekbe való jutás. Ha volna neked Szebenben egy jó commissariusod, a diligencon oda legkönnyebbben és hamarabb, s nem is

¹⁴ Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára Körmöczi János püspök hagyatéka. Levelezés 6. 1.

*igen nagy költségbe készüléssel szolgálhatnék neked, s lelked enyhülésére egy-egy darabocskát hamarabb küldhetnék”.*¹⁵

Az értelmezés előtt célszerűnek látszik idézni, hogy a levelezésanyagban van még egy olyan részlete, melyben a történet folytatásáról is értesülünk. 1801. április 10-én ugyanis Augusztinovics a következőkről értesíti kolozsvári barátját:

*„Május végén vagy június elein csak alkalmatosságom legyen, megérkezvén akkorra Comesinának mindene, Phosphorust Horust, Jakobot, Paulust, és Helmuthot, sőt Eichhornot is, mely 7 forint 18 fillért ér. Megküldhetem ezeket, az utolsókat actu is meg lehet venni, meglévén a bibliopolánál. Magam is presentálni fogok neked egy jó asztrológus könyvet, melyet offerummal adott nékem az authornak egy jó pretyinje.”*¹⁶

Dolgozatom témája ugyan nem Augusztinovics, mégsem hagyhatom említés nélkül, hogy beavatott és felkészült emberként lép elő az idézetekben. Nem csupán arra gondolok, hogy az utolsó sorokban ő maga is egy új (sajnos egyelőre azonosíthatatlannak látszó) tétellel egészíti ki a püspök listáját. Ennél is fontosabb, hogy már az első megnyilatkozásból is kiderül, tisztában van azzal, hogy a Körmöczi által kérték közül melyek a legmerészebbek, és hogy ezek közül néhányra már maga is felfigyelt, és kísérletet tett megszerzésükre. Nagyon mély, egyszerre nyitott és magabiztos világszemléletre következtethetünk ugyanakkor abból a játékos évődésből, amellyel a kolozsvári barátot megtérésre biztatva arra inti, hogy érje be a felsorolt bibliai könyvekkel, majd az önironikus reflexióban a merész olvasmányoknak is üdvözítő, az olvasót a mennyekbe juttató erőt tulajdonít.

Még mindig a kontextusnál maradva érdemes megállni az idézeteknek a könyves kapcsolat járható útját körvonalazó részleténél. Augusztinovics azt javasolja, hogy a Joseph Albert Comesima (1769-1818) könyvkereskedőnél beszerzett könyveket egy szepeni megbízott közvetítésével juttassa el Kolozsvárra, mert ő a Szebenbe küldésre könnyebben talál lehetőséget, mint Körmöczi lakhelyére. Itt természetesen gondolni lehet a hivatalos állami vonal használatára is, de talán azt is érdemes számításba venni, hogy a szakirodalom szerint a szepeni páholy működéséről a szabadkőműves páholyok tevékenységét drámai módon korlátozó 1785-ös intézkedések után is vannak adatok, a rendelkezésünkre álló listákon pedig továbbra is szerepel Körmöczi tanára, Pákei József is. Az ilyen kapcsolat maradványaival talán lehet még számolni 1801-ben is.¹⁷ Vagyis Körmöczi egy olyan időszakban kért minden

¹⁵ Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára Körmöczi János püspök hagyatéka. Levelezés 6. 1.

¹⁶ Uo.

¹⁷ ABAFI Lajos, *A szabadkőművesség története Magyarországon*, (Budapest: Akadémiai Kiadó), 140, 258, 311. BIRÓ Annamária, „Der Einfluss der Freimaurerei auf siebenbürgische gelehrte Gesellschaften”, in *Aufgeklärte*

bizonyial a szabadkőművesekhez köthető szövegeket (elég csak a későbbiekben majd bemutatásra kerülő Albrechtre gondolni, aki minden bizonnyal szabadkőműves volt, sőt a könyvkiadójában és baráti körében is számos páholytag munkálkodott), mikor a szervezet tiltva van az egész ország területén, sőt azt sem lehet kizárni, hogy Augusztinovics szabadkőműves segítségével szerezte be a merész műveket.

Az alábbiakban áttekintem a két levélrészletben felsorolt, és a jelek szerint Körmöczyhez is eljutott művek listáját. Egyelőre a mostani gondolatmenet szempontjából elkerülhetetlen részokről adok rövid jellemzést adok. Később térek ki részletesen azokra, amelyekkel még nem foglalkozott a szakirodalom, hiszen az ilyen bemutatást érdemes lesz összekapcsolni a *Phosphorus* elemzésével.

A szöveggel kialakított meghitt viszonyról árulkodik, hogy az első tételt, Ludwig Heinrich Jakob (1759-1802) munkáját (*Die allgemeine Religion. Ein Buch für gebildete Leser*, Halle, 1797) Jakob lajtorjájának nevezi. Ez összhangban áll az eddigi kutatási eredményekkel. Balázs Mihály dolgozata¹⁸ kimutatta, hogy az unitárius kollégium kéziratának katalógusában 1282 sz. alatt *Jegyzetek* címmel szereplő kézirat úgy közöl fontos magyar nyelvű részleteket Kant *A vallás a tiszta ész határain belül* című művéből, hogy azokat Jakob szövegei keretezik. A szakirodalomban megállapítást nyert az is, hogy Körmöczy váltakozó sikerrel, de egészében mégiscsak eredményesen fogalmazta át Kant egyik legfontosabb népszerűsítőjének gondolatait egyes szám első személyben írott meditációkba.

Több nehézséget okoz Mirabeau említése. Egyfelől arról van szó, hogy a forrásokban számos erre a névre hallgató személy szerepel. Úgy gondolom azonban, hogy ez a nehézség leküzdhető. Egyfelől nem kizárt, hogy a kalandor életű, de a francia forradalomban fontos szerepet kapó Honoré Gabriel de Riquetti Mirabeauról van szó, aki részt vett az *Emberi és polgári jogok nyilatkozatának* megszüvegezésében. Nem csupán azért lehet róla szó, mert Körmöczy érdeklődést mutatott a nagy történelmi eseménysorozat iránt, hanem van egy konkrétabb mozzanat is. Ez a Mirabeau ugyanis szenvedélyes harcosa volt a sajtószabadságnak, és 1788-ban *De la liberté de la presse, imité de Milton* címmel egy nagyon híressé vált művet is megjelentetett, márpedig Hajós József közleménye óta széles körben ismertté vált, hogy Körmöczy egy híres Fichte-szöveg magyarítását is elkészítette ebben a tárgyban.¹⁹ Érdemes még

Sozietätaten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa, Hrsg. Dieter BREUER und Gábor TÜSKÉS, 332–347, (Berlin–Boston: Walter de Gruyter GmbH, 2019).

¹⁸ BALÁZS Mihály, „Körmöczy a radikálisok és a kantiánusok között”, *Keresztény Magvető* 120, 3-4. sz. (2014): 468–497.

¹⁹ HAJÓS József, „Egy röpirat a gondolat szabadságáról”, *Korunk* 12. sz. (1972): 1806–1811. Majd HAJÓS József, „Az erdélyi Fichte-befogadás történetéből”, in Uő.: *Barangolások kolozsvári könyvtárakban*, 305–378. (Bukarest–Kolozsvár: Kriterion, 1999).

számontartani azt is, hogy Mirabeau szövege 1795-ben Braunschweigben németül is megjelent a *Religion, Unterricht, Gesetze* című kötetében. Másfelől viszont nagyon is lehetséges, hogy a levelezők a kortárs gyakorlatot követték, hiszen a felvilágosodás kutatói szinte közismertnek tekintik, hogy a kortársak Mirabeau neve alatt nagyon gyakran Holbach híres, és mint látni fogjuk a jelen dolgozatban is előkerülő *Système de la Nature* című művét emlegették.

Mivel az evangélikus világban a teológiai racionalizmus jelentős képviselőjeként számontartott Heinrich Eberhard Gottlob Paulus (1761-1851)²⁰ személyével bőven foglalkozott az eddigi szakirodalom, részletesen nem kell szólni róla. Csak azt idézem fel, hogy Körmöczi kedvelt jénai tanárai közé tartozott, megőrizte az előadásairól készült jegyzeteit, híres beszédeiben is épített ezekre. Mivel hatalmas élményt jelentett az unitárius peregrinus számára, nem lenne logikátlan, hogy az unitárius gyűjteményben mai napig fellelhető *Philologisch kritischer Kommentar über das Neue Testament* című 1800-ben Lübeckben megjelent kötetet (az *Introductio in Novum Testamentum capita selectiora* német változata) besoroljuk Körmöczi beszerzései közé: tulajdonosi bejegyzés ugyan nincs a kötetben, de ezt ő gyakran elmulasztotta.

Mivel az alább ismertetendő merész teológiai művekben szó lesz a csillagképek és a vallások keletkezésének összefüggéseiről nem kizárt, hogy az első levélrészletben szereplő Helmuth név mögött Johann Heinrich Helmut (1732-1813) braunschweigi evangélikus püspök rejtőzik. Ő egy sor a világegyetem felépítéséről és különböző szféráiról szóló népszerűsítő könyvet jelentetett meg, köztük egy számos kiadást megért csillagképekről szólót is (*Die erste Gründe der Sternwissenschaft in Beziehung auf die Gestirnsbeschreibung*).

Mielőtt a *Fürstbürger Phosphorushoz* szorosan kötődő két műről szólnék, meg kell említeni, hogy az az Eichhorn, akivel a második levélrészletben Augusztinovics még ki is egészíti az eddigi listát Johann Gottfried Eichhorn (1752-1827) göttingeni tudóssal azonosítható. Balázs Péter publikációjából²¹ azt is tudjuk, hogy Körmöczi *Mózes* című értekezése nagy mértékben az ő öt kötetes *Einleitung ins Alte Testament* című művének utolsó kötetére támaszkodik. Mivel az alábbiakban majd bemutatásra kerülő *Horus* kiindulópontja a János jelenései korábbi értelmezéseinek elutasítása volt, aktualitása miatt szóba jöhet még a Göttingenben megjelenő két kötetes *Commentarius in Apocalypsin* is.

²⁰ GURKA Dezső: „Körmöczi János filozófusi pályakezdése a jénai posztkantiánizmus hatásterében”, *Keresztény Magvető* 120, 3-4. sz. (2014): 439-453.

²¹ BALÁZS Péter, „Körmöczi János kéziratosszerű Mózes-értekezéséről”, *Keresztény Magvető* 120, 3-4. sz. (2014): 283–296.

Mint lentebb majd erről részletesebben is szólok, a *Phosphorus polgárfejedelem* német forrása a legszorosabb összefüggésben áll a *Horus oder astrognostisches Endurtheil über die Offenbarung Johannis und über die Weissagungen auf den Messias wie über auch Jesum und seine Jünger* (1783)²² című értekezéssel, továbbá Constantin François Volney 1791-ben megjelent *Les ruines ou méditations sur les révolutions des empires* című művével, amelynek Körmöczi valamelyik korai, még *Die Ruinen* címet viselő német változatát ismerte meg (1829-ben jelent meg először a teljes francia címszöveget visszázó, *Die Ruinen. Betrachtungen über die Umwälzungen der Reiche*) címváltozat.

Látható tehát, hogy részben legalábbis olyan könyveket kér, amelyeket már nyilvánvalóan jól ismert, hiszen felhasználta az első fontos megnyilatkozása során, a programnyilatkozatnak is tekinthető kissárosi zsinaton. Más részük, így az alábbiakban majd rendre előkerülő *Horus* és *Phosphorus* esetében éppen nagyon szoros tematikai és szemléleti összetartozások alapján arra lehet gondolni, hogy a megrendelő kolozsvári tanár merész mondandójukkal tisztában volt, még ha alaposan nem is tanulmányozta őket.

Ebben az összefüggésben érdekes Körmöczinek egy korábbi, 1797. október 12-én még Bécsből Lázár István püspökhöz írott levele. Ebben megköszöni a Göttingától Bécsig tartó úthoz kapott támogatást, amelynek megküldéséről Pákei József is értesítés tette jutott el hozzá,²³ beszámol az útvonalról, majd a továbbindulás esélyeit taglalja. A téma szempontjából a következő sorai nagyon érdekesek:

„Még könyveim hátra vannak; a cenzurán hogy lesz vélek a dolog, még nem tudom. Büntetés alatt megtiltott egy sincs, de a nálom volt négy fontnyi exemplarimból is elvevének kettőt. Kinyerhetem-é vagy sem, ezt nyolc napok mulva tudom meg. Ha könyveim későcskére érkeznek, egy-két hetet érettek itt kell mulatnom.”

A levél értelmezésénél már most fontos tudni, hogy Körmöczi és Lázár püspök nagyon másképp viszonyult a felvilágosodás eszméihez, és ezért biztosnak látszik az, hogy a hazatérő peregrinus megszépítette a helyzetet, amikor arról írt püspökének, hogy tiltott könyvek nem lesznek a postán utána küldött csomagban. De az is látható, hogy négy fontnyiállományból már el is vettek kettőt, tehát bizony volt félnivalója. Nem kizárt tehát, hogy az Augusztinovicshoz később már Kolozsvárról elküldött listán olyanok szerepelnek, amelyeket éppen a cenzúra miatt nem sikerült hazaútja során magával vinnie.

²² Hórusz vagy asztrognosztikus végső ítélet Szent János kinyilatkoztatásáról és a Messiás próféciairól, valamint Jézusról és tanítványairól.

²³ LATZKOVITS Miklós, „Pákei József levelei Körmöczi Jánoshoz (szövegközlés)”, *Keresztény Magvető* 120, 3-4. sz. (2014): 345-364, 363.

A bécsi beszerzések háttéréhez még az is hozzá tartozik, hogy Pákei nem csupán tanulmányait és olvasmányait illető tanácsokkal látta el Körmöczit, hanem javaslatokat tett arra is, hogy milyen könyveket lenne célszerű beszerezni a kolozsvári iskoláztatás előmozdítására. Latzkovits Miklós Gál Kelement fontos pontokon helyreigazító forrásközlő tanulmányából kiderül, hogy Körmöczit az iskolában használatos Kant kivonatok és kommentárok beszerzésére biztatja, és hogy ily módon „a kolozsvári unitárius kollégiumot a kanti filozófiát legkorábban népszerűsítő hazai iskolák között kell számon tartani.”²⁴ Tudni kell ugyanakkor, hogy olyan ember intézkedik így, aki tagja volt annak a szabadkőműves páholynak, amelynek az erdélyi származású Ignaz Edler von Born, magyarosan Born Ignác (1742-1791) volt a vezetője.²⁵ Nem tartható tehát megalapozatlannak az, hogy ez a Born-Pákei kapcsolat ott lehet annak háttérében, hogy ennek a bányászat mellett a természettudományok több területén is kiemelkedőt alkotó, kiterjedt kapcsolatokkal rendelkező és az udvari tanácsosságig emelkedő fontos személyiségnek egy másik műve is ekkor kerülhetett Körmöczi kezébe. II. József egyik kedvelt tanácsosa ugyanis nagy kedvvel nyilatkozott a szelídnél jóval erősebb iróniával az egyházi méltóságokról, és a legkevésbé sem kedvelte a szerzetesrendeket. Egy ilyen megbotránkozást kiváltó, de a császár által megvédett művét Körmöczi ugyanis a legvalószínűbben mégis Bécsben szerezhette meg, hogy aztán le is másolja, és ez lett a ma MSU 339 jelzet alatt számontartott kéziratoss kolligátum egyik darabja. Ez esetben is későbbre hagyom annak bemutatását, hogy hogyan hasznosult ez a szöveg a *Phosphorus* magyarítása során, viszont nem mulaszthatom el a kolligátum tartalmának ismertetését:

1. Physiophilus Johannes ps. [Born Ignác]. „Johannis Physiophili Speciem Monachologiae methodo Linnaeana”. Latin; copy; 1783-1821; C: Körmöczi János;

A szakirodalom szerint egy 1783-ban, Bécsben született nyomtatványról készült másolat, amelynek erdélyi származású szerzője Ignaz Eder von Born, magyarosan Born Ignác volt (1742-1791). A satirikus latin mű előszava kifejti, hogy a középkori szofistáktól megtisztult filozófiában újabban szerencsésen visszanyerte jogait a *historia naturalis*, és a természet különböző lényének tanulmányozása nagy eredményeket is hozott. A szerzőnek azonban folyton emlékezetébe idéződött az a bölcséleti figyelmeztetés, hogy az embernek magát is meg kell ismernie, és így jutott el azoknak a lényeknek a tanulmányozásához, amelyek az ember és

²⁴ LATZKOVITS, „Pákei...”, 351.

²⁵ Figyelemreméltó portrét lehet róla kapni: KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, Sajtó alá rendezte ORBÁN László, (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 65, 992.

a majom között helyezhetők el. Ilyenek lennének a szerzetesek, akiknek a tanulmányozását a természet történelmének kutatói elhanyagolták, pedig nagy mulasztás lenne ennek figyelmen kívül hagyása. Így Linne módszerét követve azonos szempontok alapján (fej, láb, hátsó rész, fejre való haj, öltözetek, szokások) az általa ismert szerzetesek szarkasztikus leírását adja.

2. Johann Rautenstrauch, *Vorstellung an seine päpstliche Heiligkeit Pius VI.* című művének magyar fordítása. A *Felséges Romai Császártól Masodik Joseftől a Szentséges VI. Pápa eleiben terjesztett írás* címmel gyűjteménybe felvett mű szelídebben ironikus hangvételű. A legnagyobb alázattal előadott javaslatsorozat arra az esetre, ha VI. Pius pápa nevéhez méltóan a kereszténység jótevője, egységének helyreállítója akarna lenni.

3. Ajtai Abod Mihály halotti orációja - *De nuda religione.* (A tiszta vallásról). A műről részletes tanulmány jelent meg Túri Tamás tollából.²⁶

4. Utak a német mű szerzőjének megállapításához

A beszerzés útjának legvalószínűbb felvázolását természetesen összekapcsoltam annak a kolligátumnak a vizsgálatával, amelyben a szöveg ránk maradt. A legegyszerűbben akkor járok el, ha a kolligátumnak (MSU 1176) a katalógusban szereplő leírására hivatkozom, és az egyes részekről azóta született megállapításokat röviden megemlítem.

A első darabjáról Johann Gottlieb Fichte röpiratának fordításáról (*A gondolkodásbeli szabadságnak az európai fejedelmektől, kik azt eddigelé elnyomták, vissza kívánása*)” Hajós József már jóval korábban fontos tanulmányt tett közzé.²⁷ Ludassy Mária dolgozata e kézirat által is ösztönözve, de általánosabb összefüggésekről szólva érintette a másodikat, amely magyarított részleteket tartalmaz Thomas Paine *The Right of Man* című művéből,²⁸ és tud a szakirodalom az utolsóról, a Martinovics Ignác egyik művéből készült másolatról is (Oratio funebris-... 1791).

A dolgozatom tárgyát képező harmadik darabbal ugyanakkor nem foglalkozott sem a konferencia, sem a korábbi szakirodalom. Itt érdemes szó szerinti idézetet adni: „[Blumauer Aloys] Phosphorus Polgárfejedelem, avagy Világ minden Papjai Bolondsága (*Hungarian translation of Fürstbürger Phosphorus ...*) Hungarian; copy; second half of 18th c.; C: Körmöczy János. ff. 42-64 (p.1.); 260x210; cardboard.”²⁹

²⁶ TURI Tamás, „A pura religio felekezeti egységet szorgalmazó megfontolásai Ajtai Abód Mihály halotti beszédében”, 277-287. in *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650-1750)*, 277-287 (Szeged: SZTE Magyar Irodalom Tanszék, 2016)

²⁷ HAJÓS, „Egy röpirat...”, 1806-1811.

²⁸ LUDASSY Mária, „Prince és Paine között”, *Keresztény Magvető* 120, 3-4. sz. (2014): 296-303.

²⁹ LAKÓ Elemér, *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca* (Szeged: [JATE], 1997), 235.

A felsorolt négy tétel közül három szerzőségét tehát már megnyugtatóan tisztázta Lakó Elemér, illetőleg az ő leírásából kiinduló további szakirodalom. A bonyolultabb helyzet éppen a harmadik esetében állt elő. Mint látható volt, már Lakó kéziratában és a katalógus kiadásában is szögletes zárójelben olvasható Aloys Blumauer neve. A publikációkkal első sorban nyelvészként megnyilvánuló Lakó ugyan nem volt a 16-18. századi irodalom szakembere, de a hatalmas munka több tételével igazolható, hogy mindig volt alapja annak, ha biztosnak, vagy hipotetikusnak tüntetett fel egy attribúciót. Ebben az esetben szögletes zárójelet használt, jóllehet a kézirat végén ott állt a következő: *NB Author erat Blumauer*. Gyanakvó eljárásának oka lehetett talán, hogy az általa feldolgozott kéziratban csupán Szalkay Antal Blumauer *Aeneas parafrázisának* Bécsben 1792-ben megjelent fordításából (*Virgilius Enéássza, kit Blumauer németre travesztált, most magyarosan Szalkay Antal úr által öltöztetett*) vannak példányok: a Kozma Gergely által birtokolt korai (MSU 140) mellett ide későbbi másolatok (MSU 240, 487, 1988, 1989) is bekerültek.³⁰ További Blumauer másolatokra tehát nem támaszkodhatott, de természetesen nyomtatásban nem csupán az *Aeneas*-parafrázist vehette kézbe, hanem Blumauer további verseinek különböző időpontokban született kiadásait is, amelyekből az erdélyi és magyarországi könyvtárak mindegyikében vannak példányok. Ráadásul ezekben a fennkölt szabadkőműves nyilatkozatok mellett vannak olyanok is, amelyek nagyon közel álltak azokhoz, amelyeket a bécsi szabadkőműves világgal a fentiekben már kapcsolatba hoztam. Az imént már szóltam az MSU 339-es kolligátumról, és arról, hogy a szerzetesrendeket Linné-rendszer alapján szarkasztikusan tipologizáló darabja a szerző feltüntetése nélkül szerepel. Azt azonban nem mondtam el, hogy nem csupán a legfrissebb feldolgozások, hanem a régebbi szakirodalom alapján is tudni lehetett, hogy 1784-től ő volt a Kazinczy által is látogatott *Igaz egyetértéshez* páholy vezetője, és ennek volt a tagja Blumauer³¹ is. Nem érdektelen az esetleges érintkezések szempontjából a korábban már bemutatott MSU 339-es kolligátum második darabja sem. Ennek szerzőjét Lakó ugyan még nem tudta azonosítani (nálá a fikció sugallta II. József szerepel), a modern katalógusokat már használó Barna József azonosította a másolt szöveg szerzőjét (Johann Rauterstrauch). Nagyon fontos áthallás figyelhető meg ugyanakkor e tétel (*A felséges római császártól második Józseftől a szentséges VI. Pius pápa eleiben terjesztett írás*) és Blumauer két híres költeménye között. A travesztiát és a szatírárt nagyon kedvelő és szenvedélyesen gyakorló költő ugyanis két

³⁰ „*A Travesztált Aeneis (1794)*”, in *Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)*, válogatta, sajtó alá rendezte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, 81–94. (Budapest: Gondolat Kiadó, 1985).

³¹ ROSENTRAUCH-KÖNIGSBERG, Edith, *Freimaurerei im Josephinischen Wien. Aloys Blumauers Weg vom Jesuiten zum Jakobiner* (Wien–Stuttgart: Braumüller VIII, 1975).

olyan verset is írt VI. Pius bécsi látogatása alkalmából, amelyek azzal a szelíd, ám félreérthetetlen ironikus hangvétellel élnek, amelyet Rauterstrauch szövegében is kimutatható. Az első költemény (*Prolog an das Publikum. Auf die Ankunft Pius VI. in Wien 1782*)³² a bécsiek kívánalmait látszat optimizmussal megelőlegezve olyan emberként mutatja VI. Piust, mint aki tisztában van az emberi jogok fontosságával, valamint a trón és az egyház egymáshoz való viszonyával. Tudja, hogy Isten határozottan elkülönítette országát a földi birodalmaktól, így képes arra is, hogy megszüntesse környezetében a Mammon tiszteletét és a szeretet parancsának követését tegye egyetemessé. Ilyen ember jön tehát József császárhoz, aki egy év alatt többet tett az emberiség javára, mint más uralkodók teljes életük alatt. Axiómának tekinti, hogy az ember nem bűnben fogantatott, és egyházat is olyat akar országában, amelyet a hívők lelkiisége tart össze, és nem a pénzes zacskó. Ilyem emberhez nyilván nem azért jön a pápa, hogy kioktassa egyházjogból, de nem is azért, hogy pompája csillogásával elkápráztassa. Nyilvánvalóan csak azért jöhetett, hogy megáldja József eddigi tevékenységét. A vers erős szavakkal ostorozza azokat, aki másképpen gondolnák, majd József császár magasztalásával zárul a költemény.

A hasonlóan finom retorikával megformált a másik vers (*Epilog auf die Abreise Pius VI. von Wien den 22. April 1782*).³³ Az első sorok felidéznek, hogy Krisztus, az egyház megalapítója miképpen élt és vonult be Jeruzsálembe és hogyan vált az alázatosság jelképévé. Pius bizonyára ennek folytatójaként kívánt szerepelni, ám ettől el kellett térnie, hiszen Róma fejedelmeként kellett fellépnie. Szívében hozhatott ugyan valamit Krisztus hagyatékából József császár alattvalóinak, ám a nép nem a szívével, hanem a kezével akart találkozni. Bizonyára nem is ő tehet arról, ha jöttét pompa övezte, és ittlétekor az Isten háza operaházzá változott, és mivel a szentségtartó mellett ült, őt magát Istennek nézték. A babonás nép terjedelmes lefestése után József magasztalása következik, akinek nagyságát nem is látta be a pápa, hiszen az utóbbi nincs tisztában azzal, hogy könnyebb dolog áldást osztani, mint a nép köszönetét és háláját kiérdemelni. A vers beszélője azzal zár, hogy nem tudni, vitt-e valamit Bécsből a Rómába visszatérő VI. Pius.

Mint majd látható lesz, ezek a sorok nincsenek távol attól, ahogyan a felekezetük iránti elkötelezettségből engedni nem tudó, és a kereszténység alapüzenetére már nem is emlékező egyházi férfiak megjelennek a *Phosphorus*-ban, és bizonyára ezért nem merte Lakó Körmöczire támaszkodva Blumauert kizárni a lehetséges szerzők közül.

³² Aloys Blumauer's gesammelte Schriften, Neueste Gesamtausgabe in 3 Theilen mit dem Bildnisse des Verfassers und neun humoristischen Illustrationen von Th. Hosemann, Zweiter Theil, (Stuttgart, 1862), 204-208.

³³ Aloys Blumauer's gesammelte Schriften, Dritter Theil, 1862, 57-60.

Talán arról is tudott, hogy Blumauer írt egy fiktív utazást megjelenítő, a *Phosphorushoz* tehát egészen közel álló és hasonló hangnemben megfogalmazott szöveget is. A *Pater Cochems Himmels-reise und Höllenfahrt* (1792) az igen népszerű és termékeny, legenda-gyűjteményeket is kiadó kapucinus barátot Martin Cochent (1634-1712) vette célba. Az életművét feldolgozó szakirodalom szerint a barát népszerűségét ugyan nem rendítette meg, de az első strófában jelzett, a szórakoztatásnak is helyet adó szándékot minden esetre megvalósította:

Ich weiss lieber Freund, dass sie
Sich gerne amüsieren,
Um ihre trübe Phantasie
Oft zu dessenuiren.
Drum Lieber, weil ich dieses weiss,
Will ich den Cochen wählen
Und Ihnen seine Himmelsreis,
Und Höllenfahrt erzählen.³⁴

A színesen megformált folytatásból aztán megtudjuk, hogy egy kolostori lakomán a barátok a dupláját itták meg a kellettének, és így aztán Cochen is olyan mélyen aludt el, hogy álmában egy angyal előbb mennyországba, majd a pokolba is levezette. A szöveg megszületését is játékosan körbejáró elbeszélő előbb kijelenti, hogy főhőse mindent pontosan leírt, ám hogy miképpen és mire írta le, azt nem tudja kinyomozni. Arra a hitvány gúnyolódó kérdésre sem kíván válaszolni, hogy pár óra alatt hogyan tudott Cochen olyan sok mindent megtapasztalni. Ezt ugyanis éppen úgy nem kell bizonyítani, mint a metafizikában a lélekvándorlást. A további gáncsoskodó kérdéseket tehát visszautasítva a mennyország gúnyos paródiája következik, ahol éppen olyan rózsailleség hat át mindent, mint a piperkőcök között, az őt fogadó Jó Isten, a mellette ülő Fiú és fölöttük repeső Szentlélek trónusa körül pálmaágakkal legyező mártírok tüsténkednek. Cochen természetesen fényűző lakomában részesül, amelyet egy koncert meghallgatása követhetne, ahol Szent Cecilia Mozart legújabb szonettjét adja elő, ám a főhős nem ezt választja, hanem siet az istállóba, hogy megcsodálhassa Szent György lovát. Ezt követően ereszkedtek volna le az őt kísérő angyallal Jákob létráján a pokolba, ennek azonban csak a küszöbéig jutottak el, mivel a szentelt vízbe nyúlva felkiáltott és felébredt. További kommentár nélkül ezzel fejeződik be a szöveg, amelyben - mint később kiderül - vannak ugyan a *Phosphorusban* is felbukkanó mozzanatok, ám csupán ezek alapján nem lehet a Körmöczi

³⁴ Pater Cochems Himmelsreise und Höllenfahrt, A2r.

által magyarított és Blumauernek tulajdonított művet ténylegesen Blumauer szerzeményének tekinteni.

Ezek a rokonságok tehát figyelemre méltóak, ám az kétségtelen, hogy a legfrissebb osztrák szakirodalom sem tud Blumauer ilyen munkájáról. Kérdés marad persze, hogy Körmöczy miért tartotta mégis őt a fordításra, illetve átdolgozásra kiválasztott mű szerzőjének. Azt hiszem a személeti rokonság mellett a döntő a versforma volt. Blumauer az itt alkalmazott versformában írta meg a Vergilius-travesztiát, és így ezt a versformát szinte névjegyének tekintették.

Nem érdektelen példája ennek egy olyan költemény, amelyre témavezetőm nyomtatékosan felhívta a figyelmem. A német szakirodalomban nem találtam hivatkozást arra, hogy érdekes azonosság van a *Phosphorus* befejezése és egy minden szakértő szerint vitathatatlanul az alábbiakban majd dolgozatom főhőségé váló Ernst Albrecht által szerzett költemény között. A *Laufpass für achtzente Jahrhundert Ein Gedicht in Blumauers Manier* című 1801-ben nyomtatásban megjelent költemény természetesen már alcíme miatt is méltó a figyelemre. Blumauer módjára megírtnak mondja magát, és valóban a helyzet bemutatásakor azt a gúnyos beszédmódot alkalmazza, amely a bécsi szabadkőművesnél megfigyelhető, és amelyet időnként a jobbulás iránti vágyakozás patetikus hangjaival vegyít. Ez az alcím persze egyszerre tekinthető Lakó Elemér ízlése és tájékozottsága dicséretének és attribúciója újabb cáfolatának is hiszen, ha ebben az esetben Ernst Albrecht nyíltan is megmondja, hogy Blumauer imitációját valósítja meg, akkor ez az imitáció megvalósulhatott máskor is, tehát a *Phosphorus* esetében is.

Mondanom sem kell, hogy a *Phosphorus*nak szerzőt keresve nyitottá váltam a *Laufpass* és *Phosphorus* közötti tartalmi egyezések kimutatására. Az 1801-ben megjelent mű az eltelt évszázad búcsúztatója, melyben a beszélő nyolc énekben veszi számba, hogy az élet különböző területein mi jót és rosszat hozott az elmúlt időszak. A mérleg egyáltalán nem pozitív, és ez így van a harmadik ének esetében is, amely a vallás világában történekekkel foglalkozik. Bocsánatot kér a középkori allegóriák módjára megszólított vallástól azért, mert egy korábbi évszázad sem bánt vele olyan mostohán, mint a most véget ért. Rendre a szekták és egymást vitató nézetek sokaságát emlegeti (Atheist, Deist, Methodist, Antichrist), és folytonosan azon siránkozik, hogy ezek vitái következtében egyre távolabb került az igazság és annak keresése. A rajongás (Schwärmerei) megfékezhetetlen és apokaliptikus jóslatokban testet öltő jelenlétét éppen úgy negatívan ítéli meg, mint a vallás területére beszüremkedő spinozista filozofálást, a szentírás tekintélyét félrelelő egyénieskedést, vagy az V. Piusz *Unigenitus* bullája szellemében még mindig fellépő hatalmaskodást. A fő szöveg általános szintű megállapításait 5 jegyzet is

pontosítja. Ezekben a lélek halhatatlanságát tagadó angol Wilhelm Conrad, V. Piusz pápa, Johann Wilhelm Petersen, Johann Wilhelm Daut (apokaliptikus víziókat megfogalmazó susztersegéd), valamint a mennyet a földre lehozni akaró Frederick van Leenhof szerepel. A 14-17. strófa között aztán az Istentől küldött szelíd ész (*Vernunft*) szólal meg, amely senkit sem akar erőszakkal megnyerni, és amely képes lesz majd mégis elérni, hogy az emberiség oltárán megvalósuljon az igazság felmagasztosulása. A később sorra kerülő elemzésben majd kiviláglik, hogy hasonló megoldás lelhető fel a *Phosphorus* befejező soraiban is.

Az interneten elég intenzíven folytatott keresés során természetesen a német szakirodalomban megfogalmazott elképzeléseket tekintetem mérvadónak. Az ebben való eligazodásban óriási segítséget jelentett a folyamatos konzultáció a 18. századi eszmei áramlatok világában kitűnően tájékozott osztrák kutatóval, Hermann Stockingerrel, aki nem csupán tanácsokat adott, hanem a szegedi régi magyaros közösség számára hozzáférhetővé tette a kérdéskör fontos forrásmunkáit és szakirodalmát tartalmazó adatbázisát is. Ő is kizárta Blumauer szerzőségét, és úgy vélte, hogy a *Phosphorus* egészen bizonyosan a német felvilágosodás radikálisan gondolkodó korai képviselőinek ismeretében születhetett meg, szerinte a 18. századi német eszmetörténet „fenegyerekének”, Karl Friedrich Bahrtnak (1740-1792) és környezetének egészen bizonyosan szerepe lehetett létrejöttében, és hajlott arra is, hogy őt tekintse a szerzőnek. Mivel a mű 1795-ben jelent meg, ezt posztumusz kiadásként kellene elképzelni, ám semmi jele annak, hogy a nagyon termékeny, és a sok megpróbáltatás ellenére merész szövegeit mégiscsak közre adni tudó gondolkodó műhelyében egy ilyen mű kéziratban maradt volna. Ezt az utóbbi elképzelést tehát el kellett vetni, ám mint az elemzés során majd talán sikerül kifejtteni, Herman Stockingernek abban föltétlenül igaza van, hogy Bahrtnak a korábbi évtizedekben megjelent munkái nagyon fontos ösztönzést jelentettek a *Phosphorus* szerzője számára.

Így aztán aktualizálódott számomra, hogy nem csupán az interneten is elérhető katalógusok regisztrálják a névtelenül megjelent művet Johann Friedrich Ernst Albrecht alkotásának, hanem viszonylag friss német szakmunkák mindegyike szerint is az ő tollán születhetett meg. Az érvelés középpontjában náluk az állt, hogy ez a szöveg jól beilleszthető az adott időpontban született satirikus művei sorozatába, tehát az eszmetörténeti és irodalomtörténeti megfontolások szerint sem lehet nála erősebb jelöltet találni. Föltétlenül említést kell ugyanakkor tennem arról, hogy már a munka előrehaladt szakaszában az elképzelés egészen váratlan megerősítésére bukkantam. A Babeş-Bolyai Tudományegyetemen filozófiát tanító, és a modern művészetfilozófiai kérdésekkel foglalkozó Rácz Győző (1935-1989), a Korunk Gáll Ernő utáni főszerkesztője egy a filozófiai élet aktuális kérdéseivel

foglalkozó fórumon a filozófiatörténet fontosságát Körmöczi János életművével is illusztrálta. Ennek során kifejtette azt is, hogy szerinte a korábbi német szakirodalom tévesen tulajdonította a *Fürstbürger Phosphorus* című művet Johann Christoph Woellnernek, és szakirodalomra ugyan nem utalva, de annak a gyanújának adott hangot, hogy Johann Friedrich Ernst Albrecht lehetett a szerző. Szólt a magyar átdolgozás fontosságáról, és tanulmányozásra méltó voltáról is. Egészen bizonyosan járt a kezében a Körmöczi prosector-bejegyzését tartalmazó német nyomtatvány is, amelynek jelzetét (U-75008) is megadta. Talán csak abban nem mondott bizonyosat, hogy Körmöczi peregrinációjáról hazatérve hozta magával a könyvet. Mint a fentiekben láthattuk, ő példányra később tett szert Augusztinovics segítségével, viszont szinte bizonyosan már Németországban megismerkedett tartalmával.³⁵ Mivel azonban a szóba hozott szerző irodalmi művek megalkotójaként Rácz szavai szerint is teljesen ismeretlen Magyarországon, elkerülhetetlenné vált, hogy szóljak pályájáról, és arról, hogy milyen helyet foglal el a mű és a benne megfogalmazott problematika életművében.

5. Vázlat Johann Friedrich Ernst Albrecht életéről és munkásságáról

Johann Friedrich Ernst Albrecht (1752-1814) élete, pályafutása és kritikai megítélése nem nevezhető mindennapinak. Ha bevezetés gyanánt tevékenysége néhány jellemzőjét és megítélésének meghatározó mozzanatait emelem ki, akkor azt mondhatom, hogy a német népszerű irodalom egyik legtermékenyebb írója volt a 18-19. század fordulóján. A későbbi időszakokban ugyanakkor szinte teljesen elfeledetté vált. Mint Kristin Eichhorn és Dirk Sangmeister³⁶ tudománytörténeti áttekintésből is kiolvasható,³⁷ legfeljebb regényeiről emlékeztek meg a műfaj történeti áttekintések. Ennek megfelelően az Albrecht írása iránti, az 1960-as években feltámadt tudományos érdeklődés a mai napig elsősorban politikai indíttatású, a szerzőt jakobinusnak (Walter Grab, Hans-Werner Engels) és konzervatív liberálisnak (Michael Thiel) tartók egyaránt akadnak értékelői között.³⁸

Hans-Werner Engels három területet különített el munkásságában: egyrészt a nem politikai szórakoztató irodalmat 1780-tól, másrészt a francia forradalom következtében kialakult

³⁵ Rácz Győző rövid hozzászólását, melyben kitér a Fürstbürger Phosphorus szerzői kérdésére Hajós József közli. HAJÓS József, „A 2000-beli Utunk utopikumaiából”, in *Utunk Évkönyv*, (Kolozsvár: Intreprinderea Pligrafică, 1981), 135-136.

³⁶ Dirk SANGMEISTER, „Von Blumenlesen und Geheimbünden. Die Jahre von Johann Friedrich Ernst Albrecht als Verleger in Reval und Erfurt” *Die baltischen Literaturen in der Goethezeit*. in hrsg. Heinrich BOSSE, Otto-Heinrich-Elias u. Thomas TATERKA, 411-487, (Würzburg: Königshausen & Neumann, 2011) 411-412.

³⁷ Kristin EICHHORN, „Fürsten sind auch nur Menschen. Zum literarhistorischen Status von Johann Friedrich Ernst Albrechts dramatischen Oeuvre”, in *Verehrt, verflucht, vergessen*, Hrsg. Rüdiger SCHÜTT, 107-130, (Hannover: Wehrhahn Verlag, 2015) 107-109.

³⁸ EICHHORN, 107.

politikai szövegeket, amelyek 1802-ig számottevőek, míg a harmadik fázist az 1800-as évektől az orvosi népszerűsítő művek képezik. Figyelemreméltó, hogy ez az áttekintés nem veszi figyelembe Albrecht drámairodalmi munkásságát, amely összesen 19 színdarabból áll. Eichhorn ugyanakkor átfogó áttekintést ad ezek alapvető tendenciáiról is, ezzel jelzi egyben azt is, hogy a szakirodalom mennyire nem vette alaposan górcső alá ezeket a szövegeket. Eichhorn szerint először inkább a közönséget vonzó vígjátékokra és színdarabokra koncentrált, majd Altonában történelmi darabokra szakosodott.³⁹

Ebből is látható, hogy Albrecht életművének tárgyilagos értékelése nehéz, mert hiányoznak az alapok. Körülbelül 100 regényéről, színdarabjáról és fordításáról tud a szakirodalom, de teljességre törő bibliográfiával nem rendelkezünk.⁴⁰ Ugyancsak sok rejtélyes mozzanat övezi felesége Sophie tevékenységét. A kutatók első sorban Schillerrel való barátságát tartják számon, 1784-ben ismerkedtek meg Frankfurtban, ahol Schiller nagyon megkedvelte a színésznőt.⁴¹ A szöveg- és az életrajztörténet iránt egyébként igen élénk érdeklődés ellenére Schiller kutatói nem foglalkoztak azzal, hogy a nagy író milyen hatással lehetett adaptációira és műveire.

Albrecht élete és munkássága figyelmet érdemel irodalomszociológiai szempontból is. A német kulturális élet azon személyiségei közé tartozott, akik egyszerre voltak írók és kiadók (hasonlóan például Johann Daniel Bomscheinhoz, Peter Philipp Wolfhoz, August Gottlob Eberhardhoz).⁴² Ernst Albrecht Sangmeister tézise szerint egy ritka (vegyes) írói és kiadói típushoz tartozott, mégpedig ahhoz a típushoz, amely folyamatosan készített kéziratokat, de azokat többnyire nem maga publikálta, hanem más kiadóknál jelentette meg, hogy a kapott jogdíjából finanszírozni tudja a saját kiadóját és más szerzők műveit is közzétehesse.⁴³ A kritikával való viszonya sem volt feszültségektől mentes, ugyanis rendkívül vegyes volt a kritikai megítélése.⁴⁴ Próbált egyébként párbeszédet kialakítani kritikussai szélesebb körével is, és művei előszavában igyekezett megfelelni az egyes bírálatokra, azonban ez sem vezetett sok

³⁹ EICHHORN, 109.

⁴⁰ SANGMEISTER, 411-412.

⁴¹ UO., 413.

⁴² UO., 417.

⁴³ UO., 418.

⁴⁴ Annak a kérdésnek a kezelése, hogy a recenzensek miért vették így célba Albrecht könyveit, és hol kritizálták öt részletesen, fényes megvilágításba helyezi a korabeli irodalomkritikát, amely a nagyközönség által kedvelt eszmén alapult, és ritkán alkalmazkodott. Azon művészeti bírák pedagógiai lendületét mutatja, akik számára az irodalom akkor volt különösen értékes, amikor a kialakult irodalmi kánonra épült, és amikor erkölcsi és didaktikai célt szolgált. Szórakoztatásra nem volt szükség, ellenkezőleg, gyanakvóvá tette az embereket. SCHÜTT, Rüdiger „Liebling der Leser, Hassobjekt der Rezensenten. Zur zeitgenössischen Rezeption von Johann Friedrich Ernst Albrecht”, in Verehrt, verflucht, vergessen, Hrsg. Rüdiger SCHÜTT, 25-62, (Hannover: Wehrhahn Verlag, 2015), 26.

eredményre, a legtöbb kortárs bírálója „irodalmi iparosként” tekintett rá. Sőt Knigge egészen odáig is eljut, hogy Albrecht összes művének feledésbe merülését reméli.⁴⁵

Mindezek az élesen elutasító kritikák sem tántorították el attól, hogy felépítse saját kiadóját 1779-ben „Albrecht und Compagnie” néven.⁴⁶ Ezzel részben az volt a célja, hogy irodalmárkodásának első színhelyét, az általa fejletlennek gondolt Észtsországot fejlessze, ott tudjon terjeszkedni. Ha jellemezni kellene ambícióit és a munka iránti megszállottságát, akkor Rüdiger Schütt leírását tekinthetjük a legpontosabbnak. Annyi bizonyos, hogy a házaspár elszántan, szinte mániákusan munkálkodott projektjein, bátran kockáztatva, anélkül, hogy számolt volna bármilyen, akár anyagi, akár erkölcsi veszteségekkel.⁴⁷

Ez a rendkívüli szerző, könyvkiadó és színházigazgató 1752-ben Stade-ban született, 1769-től ez erfurti egyetemre járt, ahol orvostudományt tanult. Diákkorában Johann Paul Baumer orvosprofesszor házában élt, és szállásadója lányát, Sophiet el is vette feleségül 1772-ben. 1776-ban az Albrecht-házaspár Ravelba költözött, majd Manteuffel halála után Albrecht könyvkiadóként és könyvkereskedőként tevékenykedett Erfurtban, Prágában és Lipcsében, felesége pedig színházi körútjait járta. A változó sikerek és a kritikusok többnyire negatív visszajelzései ellenére Albrecht termékeny íróvá fejlődött, aki minden könyvvásáron publikált legalább egy új művet. Ennek során kezdetben ragaszkodott a bevált példaképekhez és felkapta az irodalmi irányzatokat, olyan sikeres anyagokon dolgozott, mint Boccaccio Dekameronja, de könyvet írt a szabadkőművesség akkoriban divatos témájáról is, fordította Rousseau-t (Új Héloise).⁴⁸ Orvosként pedig folytatta Christian Heinrich Speiss (1755-1799) öngyilkossággal foglalkozó munkáinak sorát.⁴⁹ Majd 1779 őszén mégis visszatértek és 1783-ban a frankfurti színházban kezdte meg Sophie színésznői pályafutását.⁵⁰

Szakkönyvszerzőként, színdarabíróként és verseskötetek szerkesztőjeként szerzett tapasztalatai után Albrecht 1778 végén jelentette meg első regényét, a *Walter und Natalie* című levélregényt. Az olvasók jól fogadták a könyvet, meghozva ezzel első irodalmi sikerét.⁵¹

1792 végétől 1795 közepéig Albrecht újra próbálózott kiadóként, ezúttal Prágában. 1795-ben Hamburgba majd 1796-ban Altonába mentek, ami Dániába tartozott és rendkívül liberális volt. Társalapítója lett a helyi nemzeti színháznak, különösen 1796 és 1806 között írt Albrecht nagyszabású drámai és egyéb politikai műveket, melyek nagy részét Wilhelm Hennings adta ki

⁴⁵ SCHÜTT, 25.

⁴⁶ UO., 28.

⁴⁷ UO., 14.

⁴⁸ UO., 30.

⁴⁹ UO., 30.

⁵⁰ SANGMEISTER, 418.

⁵¹ SCHÜTT, 36.

Erfurtban névtelenül.⁵² Albrecht azzal, hogy eladta saját könyveit más kiadóknak, nem kockáztatott és azonnal pénzhez jutott míg, ha ő maga adta volna ki a műveit, akkor előre kellett volna finanszíroznia azokat, és bizonytalan lett volna a nyeresége. A lényeg az, hogy sejteni lehetett: így azt a pénzt kereste meg műveivel, ami szükséges volt ahhoz, hogy más szerzők műveit saját kiadójában kiadhassa.⁵³

Ha valaki tartalmi szempontból nézi Albrecht revali kiadói programját, azonnal észreveheti, hogy figyelemre méltó számú írás foglalkozik a szabadkőművességgel és a hozzá kapcsolódó témákkal: aranykészítés, alkímia, rózsakeresztesség és miszticizmus. Ezek közé tartozik Balthasar Gerhard Schumacher (1755-1813 után) két munkája, a francia mineralógus és vegyész, Balthasar Georges Sage (1740-1829) fordításai, illetve Louise Claude de Saint-Martin (1743-1803) francia filozófus munkája. Albrecht revali, majd erfurti könyvkiadójának partnerei, alkalmazottai többségéről kiderült, hogy a szabadkőművességen keresztül ismerték meg egymást, néhányuk később különféle titkos társaságokban tevékenykedett.⁵⁴ Ez elmondható a főhősről is, aki hosszabb ideje érdeklődött a társaság iránt, míg aztán 1780 tele környékén szabadkőművessé avatták. De Sophie is foglalkozott a szabadkőművességgel.⁵⁵

Vannak azonban sokkal kedvezőbb kritikák Albrecht tevékenységéről. Egy kisebb lektori kör tagjai meglehetősen távol álltak az akkori irodalmi köröktől, szerzői kevésbé voltak előítéletesek Albrechttel szemben. Közéjük tartozott Karl Friedrich Pockels (1757-1814) is.⁵⁶

Albrecht a francia forradalom kezdete óta írt politikai tárgyú szövegeket. Foglalkoztatta II. Frigyes Vilmos, Marie Antoinette, de írt Oroszországról is, különösen érdekelte II. Katalin és I. Pál személye. Ezek szinte visszhangtalanok maradtak, talán azért, mert a lektorok/kritikusok tartottak a cenzúrahatalom megtorlásától. Ha mégis megjelent kritika, az szinte mindig pozitív volt.⁵⁷ Amíg Franciaországban tombolt a forradalom Albrechték szakmailag a csúcson voltak: Sophie sikereket ünnepelt a drezdai, lipcsei és prágai színpadokon, verseket publikált Schiller közreműködésével és ekkor jelentek meg férjének legsikeresebb művei is: a *Masaniello von Neapel* (1789) című darab, amely a nápolyi lázadók 1647-es spanyol elnyomás elleni vezérééről szól, és mindenekelőtt a *Lauretta Pisana* (1789), amely egy Rousseau-adaptáció, amelyet Albrecht legsikeresebb munkájaként tartják számon.⁵⁸

⁵² SANGMEISTER, 419.

⁵³ UO., 440.

⁵⁴ UO., 448.

⁵⁵ UO., 452.

⁵⁶ UO., 47.

⁵⁷ UO., 50.

⁵⁸ SCHÜTT, 14.

Több munkájában is eljátszott azzal a fogással, hogy az igazi kortárs történelmi személyeket álnevek alatt jelenítette meg, ahogy az első ilyen jellegű munkájában is történt, a *Die Regentens des Thierreies* című négykötetes regény esetében is, amelyben a 18. század legismertebb európai uralkodói allegorikusan elrejtett, de könnyen felismerhető neveken, állatként jelennek meg.⁵⁹ Ez a fogása utánczókra talált, és ez pedig nem könnyíti meg művei korpuszájának pontos megállapítását.⁶⁰

Radikális gondolkodói híre ellenére Albrecht nem értett egyet a forradalom erőszakos lépéseivel, mert úgy gondolta, hogy a forradalmárok közül sokan alkalmatlanok arra, hogy változtatási akaratukat korszerű és megvalósítható reformfolyamattá alakítsák át. Ez megragadható abban is, hogy a kikarikírozott uralkodókkal is tisztelettel bánt, nem félelemből vagy pusztán udvariasságból, hanem mert alapvetően jóindulatúnak értékelte őket, s művei rendre azt sugallják, hogy az egyházi tisztviselők és a rossz tanácsadók hibáztathatók rossz intézkedéseikért.⁶¹

Mivel az 1788-as, majd 1799-es cenzúra-törvény egyre nagyobb nehézségeket okozott neki is, kezdetben szerző név elrejtéséhez folyamodott (az új megjelenésű könyveket úgy adta ki, hogy egy korábbi művének szerzőjeként nevezte meg magát), majd a dán fennhatóság alatt lévő és liberálisabb Altonában talált menedéket. Az Altonai Nemzeti Színház igazgatását 1796 szeptemberében vette át.⁶² Mint minden korabeli színháznak, ennek is közízlés széles skáláját kellett kielégítenie. A hatóság felügyelete alatt állt, és a történetét látva kiviláglik, hogy mindig anyagi gondokkal kellett küzdenie. Mindezekről Albrecht színháza 1796 és 1800 között igen sikeresnek volt mondható.⁶³ Albrechték rendszeresen kínáltak közönségüknek progresszív műveket is, például Schiller *Räuber* és *Kabale und Liebe* című műveit. Bár Sophie egy színésztársával intim viszonyba került, a jó kapcsolatot sikerült megtartaniuk, olyannyira, hogy amikor Sophie szerelme meghalt, a nő visszatért Ernst Albrechtchez. A színházban vasárnap kivételével minden nap telt házzal játszottak, és olyan népszerű dalokat és operákat adtak elő, mint például Mozart Varázsfuvolája. Sajnos ez a fajta zenés színház különösen drága volt – az énekesek és zenészek viszonylag magas honoráriumot követeltek –, így⁶⁴ mikor a szinte mindig fennálló gazdasági nehézségei fokozódtak, Albrecht lemondott a színház vezetéséről és a

⁵⁹ SCHÜTT, 57.

⁶⁰ UO., 15.

⁶¹ UO., 59.

⁶² Michael Ruppel, „Rührstücke oder politische Stellungnahme? Johann Friedrich Ernst Albrechts Schauspiele und das Altonaer Nationaltheater, in *Verehrt, verflucht, vergessen*, Hrsg. Rüdiger SCHÜTT, 131-144, (Hannover: Wehrhahn Verlag, 2015) 131.

⁶³ RÜPPEL, 132-133.

⁶⁴ SCHÜTT, 18.

tudományos eredményeket is népszerűsítő orvosi munkákat adott ki. Ezek kiadójaként rejtőzködne sem kellett, így a nevét ezek népszerű orvosi művek őrizték meg szélesebb olvasó közönség számára, hiszen ezeket még a 20. században is többször megjelentették. Sophie Albrecht több, mint negyed évszázaddal élte túl férjét, élete végén teljesen elfeledve, nagy szegénységben halt meg 1840-ben.⁶⁵

Mint láthattuk a *Fürstbürger Phosphorus* megjelenésének éve és helye Kant 1793-as *A vallás a puszta ész határain belül* című művére játszik rá, az impresszumban elrejtve.⁶⁶ Adolph Knigge erről a műről elismerő kritikákat írt. Leginkább azt értékeli, hogy a szerző nagyon olvasott, illetve szövegileg kompetens. Mivel azonban erőteljes politikai és vallási szatíráról van szó, Kniggének óvatosan kellett megfogalmaznia a kritikát, hiszen el akarta kerülni még a látszatát is annak, hogy egyetért a különféle vallásokat és felekezeteket haves bírálatban részesítő hangnemmel.⁶⁷

6. Hold-utazás Johann Friedrich Ernst Albrecht életművében és korai újkori rokonszövegei

6. 1. Egy hasznosítható tudománytörténet reflexió: holdutazások a holdutazások előtt – A Phosphorus „előzményei”

Mint a fentiekben már közöltem, Ernst Albrecht *Phosphorus*ának lényegében minden fejezete a Holdban játszódik le, így értelmezése nem történhet meg anélkül, hogy ne érinteném legalább valamennyire azokat a megfontolásokat, amelyek a korai újkori tudományosságnak az égitesthez való viszonyával foglalkoznak.

A tudománytörténeti szakirodalomba is bepillantást engedő, szélesebb közönségnek szánt áttekintésként Achim Landwehr *Barocke Unscharferelation - Reisen zum Mond im 17. Jahrhundert* című tanulmányára hivatkozom, aki Johannes Keplernek a dolgozatban még előkerülő *Somnium* című munkájából indul ki. Ő azt a komplexitást tartja nagyon fontosnak, hogy a fikció segítségével a nagy csillagász egyszerre közöl álmokat, spekulációkat és már bizonyított, tudományos tényeket.⁶⁸ A művet egyszerre lehet csillagászati értekezésnek, kozmológiai tervnek, önéletrajzi narratívának, kortárs szatírának, de talán még az első sci-finek is tekinteni.⁶⁹ Landwehr rávilágít arra, hogy a 17. századi holdbéli írások a modern csillagászat, de még a tudományos-fantasztikus irodalom előfutárainak is tekinthetők. Amikor ugyanis

⁶⁵ SANGMEISTER, 420.

⁶⁶ SCHÜTT, 44.

⁶⁷ UO., 45.

⁶⁸ Achim LANDWEHR, „Barocke Unscharferelation - Reisen zum Mond im 17. Jahrhundert”, *Zeitschrift für Historische Forschung* 42 (2015): 225–249, 226-227.

⁶⁹ UO., 226.

Kepler leírja a Holdra vezető utat, akkor helyesen spekulál a gravitációról, a Föld légköréről, az oxigénhiányról és a súlytalanságról.⁷⁰ Bár ezeket akkor még nem ismerték, a tudomány kibontakozásával már feltételezni lehetett néhány légköri jelenséget. A tudományos kérdések mellett a holdutazások azonban olyan kérdéseket is érintettek, melyek a világok pluralitásával, vagyis azzal foglalkoznak, hogy van-e élet más bolygókon. A holdutazások keretében tehát olyan nagyon súlyos régi, de folyton aktuálissá váló kérdések is újszerűen kerülnek elő, hogy ha Isten több világot is teremtett, akkor az ott élő emberek is Ádámtól származnak-e és hogy Jézus az ő bűneikért is meghalt-e a kereszten.⁷¹ Kepler *Somnuima* után is számos olyan jellegű írás készült, mely a világ pluralitásával foglalkozik.⁷² Landwehr bár dolgozatában a legalaposabban Kepler szövegével foglalkozik, mégsem tekinthető Kepler-tanulmánynak, a *Somnium* mindössze azt a keretet adja meg, melyen belül a 17. századi holdirodalom szerepéről értekezni tud. Ugyanis Landwehr azt bizonyítja így, hogy a holdutazások fikciós környezete nem áll ellentétben azok tudományos jellegével, hanem egymást kiegészítő mozzanatokról van szó. A tudomány és a fikció összefonódása pedig azért vált lehetségessé, mert a Hold megfigyelésének formái döntően megváltoztak két területen is: a teleszkóptechnika területén bekövetkező hatalmas fejlődés végbemenetelével összefüggésben a holdtérképészet is fejlődésnek indult. Mivel azonban a teleszkópok⁷³ még nem voltak olyan jó minőségűek, mint a modernek, hiába lehetett már látni a holdfelszínt, a kép még mindig homályos volt. Így pedig továbbra is volt létjogosultsága a holdutazásokat bemutató szövegeknek. Viszont a technika fejlődésével és az egyre pontosabban kirajzolódó holdfelszínnel a lehetséges elképzelések száma lecsökkent, a csillagászati megfigyelések pedig intézményesülni kezdtek (Párizs, Koppenhága, Greenwich, Berlin), így aztán a holdutazások rövid virágzása, amely során a fikció és a tudomány elválaszthatatlanul összefonódott, a 17. század végétől már nem folytatódott.⁷⁴

Mindezt nagyon hasznos tudni, de irodalomtörténeti dolgozatról lévén szó, természetesen a továbbiakban már el kell tekinteni a tudománytörténeti összefüggések felhasználásától, hiszen ehhez nem elégséges a felkészültségem, és dolgozatom szempontjából bizonyára ennyi is elégséges. Ebből a körből kilépve a továbbiakban nem veszem sorra azokat a szerzőket sem, akik a Kopernikusz, Galilei és Kepler meglátásait népszerűsítő műveket írtak,

⁷⁰ UO., 228.

⁷¹ UO., 231.

⁷² LANDWEHR, 232.

⁷³ A teleszkópot Hollandiában találták fel, de Galilei fejlesztette még tovább fejlesztette. A felfedezés pedig a holdbéli szövegek iránti lelkesedést is növelte. LÁBASS Endre, *Árnyékkereskedő*, (Magyar PEN Club: Kortárs Könyvkiadó, 2017), 113.

⁷⁴ LANDWEHR, 232-241.

és akik közül azt a John Wilkinst (1614-1672) tartja talán a legfontosabbnak a szakirodalom, aki a Royal Society egyik alapítója volt. Ő ugyanabban az esztendőben, amikor az alábbiakban majd egy folyamat első állomásaként szereplő Francis Godwin megjelentette a *The Man in the Moone or a Discours of a Voyage Thither* című művét egy fontos értekezést tett közzé ebben a tárgyban *The Discovery of a Word in the Moone* címmel. Ezt két év múlva a kérdést még tágabb összefüggésbe helyező értekezéseket felölelő antológia (*Discourse concerning a New Planet*) követt. Tisztában kell lenni persze azzal, hogy az ilyen nagy jelentőségű művek ott vannak a háttérben,⁷⁵ de a céloom mégis csupán az lehet, hogy Lukianosztól Cyrano de Bergeracig terjedően holdirodalom olyan alkotásait vegyem számba, melyeket összeköt a *Phosphorurs*-szal az, hogy fiktív történetbe ágyazzák be mondandójukat és amelyekben a tudományos problematika egy fiktív történet keretében jelenik meg.⁷⁶ Ebben a szerző csak részben siet az olvasó segítségére, mivel kiadványában kísérő szöveg nem szerepel, és maga a főszöveg sem utal direkt módon semmiféle előzményekre. Mivel kiterjedt életműről van szó, több ilyen szöveg is akad, de témám szempontjából kettő látszik megkerülhetetlenül fontosnak.

Bemutatásukat megkönnyíti, ha az időrendet felborítva először a rövidebben megtárgyalhatóról szólok. A *Die Königin Uranie von Sardanapalien in Planeten Syrius. Ein Werk Mesemi Saffras des bekannten Weisen, aber eines Thoren inter seinen Brudern verteuscht von einem niedersächsischen Landpredigers*, (Berlin, 1790.) címűt azért nem szükséges hosszabban tárgyalni, mert itt a francia eseményekre reagáló friss paraboláról van szó, amelynek szerzője úgy mutatja be a királyi családnak a vallás ügyének kezelésében is elkövetett vétkeket, hogy közben óv az anarchiától. Az alkalmazott elbeszélői technika ugyanakkor nagyon érdekes. Franciaországnak tehát a Sirius bolygón fekvő Sardanapalien a megfelelője, s az ott használatos nyelven írott szövegről úgy szerzünk tudomást, hogy egy reggelen két alsószászországi parasztember rátalál a szántföldön egy aranypapírba csomagolt kéziratra. Felkeresik vele a hieroglifák szakértője hírében álló tudós papjukat, aki a hosszú töprengés után bekövetkező hajnali megvilágosodás során rájön arra, hogy ez azokkal a betűkkel és azon a nyelven van írva, amelyet hajdani tanulmányai során játékosan feltalált. Innentől kezdve

⁷⁵ Jó áttekintés ad még a holdutazás témájában David CRESSY, „Early Modern Space Travel and the English Man in the Moon”, *The American Historical Review*, 4/111, (2006):961–982. című tanulmánya is. <https://doi.org/10.1086/ahr.111.4.961>

⁷⁶ Itt a nemzetközi szakirodalomban való tájékozódáshoz is jó kiindulópontot jelent két egymást kiegészítő magyar nyelvű összefoglalás: LÁBASS, 105-133. MACZELKA Csaba, *A kora újkori angol utópiák magyar története*, (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2019). Az előbbiben a kora újkori szerzők közül is több szerepel, részint azért is, mert ő felvesz olyan műveket is, mint Aphhra Behn *The Emperor of the Mond* című 1687-ban keletkezett darabja. Ő egyébként lefordította és *A Discovery of New Worlds* címmel megjelentette az alább még majd sokat emlegetett Bernard de Fontanelle híres művét is, ám a fordítás a legmerészebb részeket kiiktatta. Így azt is, hogy a holdon emberek élhetnek.

párhuzamosan bontakozik ki két történet. Az egyik a címben is jelzett Messemi Saffrané, aki a Sardanapalienben zajló eseményeket mutatja be, s amelyet a tudós lelkész a saját fordításában olvas fel feleségének, a másik pedig annak megjelenítése, ami a parókián történik, ez legnagyobb részben a pap és felesége közötti párbeszéd, amely az elolvasott eseményeket kommentálja.

Itt tehát a dolgozat szempontjából az az érdekes, hogy a bevezetésben a szerző kijelenti: azoknak ad igazat, akik szerint minden égitestnek vannak lakosai. Erre az egyik bizonyíték maga a Föld. A másik pedig éppen a mondott kézirat lesz, jóllehet az elbeszélő azt hajlandó belátni, hogy nem minden írás mond igazat, hiszen sok író nyomtatott ki hazugságot, de ő legalábbis biztos abban, hogy itt nem erről van szó.

Erre az utóbbi megállapításra még vissza kell térni, most azonban a korábban, 1787-ben Berlinben közzétett *Zamor oder der Mann aus dem Monde, kein blosser Roman* tárgyalására térek át, amelynek címében kalandos regényekre célozva olvasható az, hogy itt regénynél többről van szó. A névtelenül megjelent mű szerzőjének kérdéses nem vált beható vizsgálatok tárgyává. Egyes katalógusok Ernst Albrecht műveként regisztrálják, mások a dolgozatomban majd a későbbiekben tárgyalt Karl Friedrich Bahrdtot tekintik szerzőnek. Ennek eldöntése nem lehet feladatomban. Mint a későbbiekben látni fogjuk, több motívum egyezése alapján bizonyosnak tekinthető, hogy a *Phosphorus* megszületésének egyik ösztönzőjét kell látni benne. A szerző talán a mélyebb filozófiai tartalomra céloz ezzel, és kétségtelen, hogy a terjedelmes, 21 fejezetből álló csaknem 500 oldalas mű a regényes fordulatokon kívül nem kevés bölcselkedést is tartalmaz. Erre már az első mondata is figyelmeztet, amely szerint az olvasó fülébe sűg ugyan valamit, ám kéri, hogy azt hallgassa el. *Illuminat* gyanánt mutatkozik be, amely bizonyára nem a Karl Friedrich Bahrdt által létre hozott társaságra utal (*Illuminatische Gemeingesellschaft*), hiszen öniróniát is tartalmazóan jelenti ki tudja: ez alapján majd arra fog következtetni az olvasó, hogy olyasmit tanulhat a könyvből, amit kevesen tudnak, és amit még kevesebben értenek. Figyelmeztet azonban rögtön arra is, hogy a szót sokféle jelentésében használják, és ezek közül egyformán elítélt példaként kettőt említ meg.

Az egyik, bizonyosan Bajorországra célozva az az országrész, ahol a mise és a rózsafüzér kultusza uralkodik, s ahol a titkos bordélyházakon keresztül lehet eljutni a paradicsomba, s ahol kitaróan üldözik a józan észre hivatkozni merészelve. Ott az ilyeneket illeti meg az *Illuminaten* kifejezés. A másik jelentés viselői a német nemzet legvilágosabb részének székhelyén (nyilván Berlinre céloz) találhatóak. Az ottaniak azonban az észről beszélnek ugyan, ám valójában a legvadabb fanatizmus ölébe vették magukat. A legostobább misztériumokat nevezik bölcsességnek, az ima és a hit csodatevő erejében hisznek, egyesek a

bölcsek követ keresik, mások az isten megjelenését várják, vagy azt, hogy a Teremtő természet feletti erőt ad nekik. Ha itt még nem lenne világos, a könyv második felében nyilvánvalóvá válik, hogy a szabadkőművesek különböző csoportjairól beszél, s ezektől elkülönítve nevezi magát *Originalilluminatnak*, és mindjárt ki is jelenti, hogy eredeti elementáris jelentőségű rendszert fog előadni. Ez a felvezetés mintegy húsz oldalon keresztül az olvasóval való párbeszéd keretében történik meg. Az olvasó folytonosan hangot is ad türelme fogyásának, s amikor már-már el is veszi, a nagy újdonságot sejtető megjegyzések mégiscsak marasztalják. A szerzővel azonos elbeszélő ekkor már őszintén bevallja, hogy nem fogja a könyv első oldalain elárulni a nagy újdonságot, de felvezetése ekkor már elkezdődik.

A második fejezetben ugyanis elhangzik, hogy ezt a nagy titkot majd Zamor fogja kinyilvánítani, akinek kilétére ugyan ekkor még nem derül fény, de fellépése előkészítése gyanánt elhangzik, hogy tanítása összhangban van Schulzernek azzal az elképzelésével, hogy az ember létének kezdetekor alacsonyabb szinten van, s innen emelkedik fel egy magasabbra.⁷⁷

A harmadik fejezetben aztán a beszélő és Zamor párbeszédéből kibontakozik egyfelől a teremtmények létezésének az a törvényszerűsége, hogy bár a jólét és megelégedettség egyetemes célja a világegyetem minden létezőjének, ennek kiteljesedése bizony hosszan tartó folyamat. Ez vonatkozik a természeti jelenségekre is, hiszen számára nem kétséges, hogy egykoron a föld, a hold és Syrius is sárgolyó volt. A fejlődés motorja minden magból és héjből álló létező esetében az Isten által belé helyezett erő, amelyet Leibniz nyomán világerőnek nevezhetünk. Leibniz neve hangzik tehát el, de talán érdemes már itt is arra utalni, hogy a holdutazó Cyrano de Bergerac művében is elhangzik a démon szájából egy olyan gondolatmenet, amelyet a fejlődéstudomány korai változatának tekintenek a szakértők⁷⁸.

A következőkben aztán a szerző és a színre lépő Zamor párbeszédéből feltárul a főszereplő életútja. Elmondja, hogy tíz évvel ez előtt érkezett a földre a holdból, ezt megelőzően pedig 300 éven keresztül a Syrius melletti egyik bolygón élt, ahol a létezés ötödik fokozatát letudva került fel a tökéletes lényeket megillető hatodik fokozat kiteljesedését megvalósító Holdra.

A Holdban azonban figyelnek arra, hogy miképpen segíthetnének az alacsonyabb fokozaton élő emberi lényeken, így került sor az ő földi zarándoklatára. Mindezt persze az tett lehetővé, hogy a Teremtő teremtményei lelkének megadta az egyik testből a másikba vándorlás

⁷⁷ Témavezetőmmel egyeztetve itt minden bizonnyal a svájci bölcseletről Johann Georg Sulzerről (1720-1779) van szó, akinek a század utolsó évtizedében jelentős erdélyi recepciójáról tud a szakirodalom.

⁷⁸ Cyrano de BERGERAC, *Holdbéli utazás*, ford. és jegyzetek írta SZAVAI Nándor, (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2002), 119-120.

képességét is. Így vállalkozhatott ő a földi zarándoklatra annak érdekében, hogy a létezés hatodik fokozatán élő holdlakók magasabb rendű eszméi meghonosítását próbálja elérni. Erre ő könnyen vállalkozhatott, hiszen ők mindannyian képesek arra, hogy magasabb rendű holdbéli, a földinél egyébiránt jóval finomabb és láthatatlanná is válni tudó testi hüvelyüket levessék és egy földibe költözzenek be. Ő is ezt tette, egy tetőtől talpig egészséges és kegyes életet élő ifjú testébe költözött be, akit egy baleset következtében belefulladt egy folyóba, és akinek testét hosszú keresés után kiemelték, majd felravatalozták. Ez alkalmat teremtett után neki arra, hogy száján keresztül belehelje a saját lelkét és feltámassza, az író pedig lehetőséget kap arra, hogy szórakoztató képet adjon az ifjú „feltámadásának” a település lakosai között elterjedt tarka és babonás magyarázatairól.

Ezeket nem részletezem, viszont föltétlen meg kell említeni, hogy utalás ugyan nincs erre a műre, de a Zamorról eddig elmondottak egészen bizonyosan nem függetlenek Cyrano de Bergerac könyvének negyedik fejezetében olvasottaktól. Ott egy görögül beszélő szólítja meg váratlanul a főhőst, aki elmondja neki, hogy a naptól született és két alkalommal is a földre küldték. Ő küldetésének inkább az okát, mint a célját fejtí ki. Azért történt, mondja, „mert a mi világunk néha túlságosan népessé vált lakóinak hosszú élete miatt, meg azért is, mert alig van háború és betegség” (három-négyezer évig élnek). Első alkalommal többféle névvel illették az antikvitásban és kétszer is kinyilvánítja, hogy ő volt Szókratész szelleme.

Több konkrétum tudható meg viszont a nem régen lezajlott második látogatásáról, amelynek során néhány varázsló hírbe került kevésbé ismert személy mellett Cornelius Agrippa von Nettesheim, Johannes Trithemius, Faustus doktor, Francois La Mothe le Vayer és Tristan l’Hermite mellett két olyan személynél is tiszteletét tette, aki ezekhez hasonlóan a jelenségek mágikus-panteisztikus magyarázóiként váltak híressé: Girolamo Cardanoról és Tommaso Campanelláról van szó, akikről a naptól származó démon azt is elmondja, hogy bizonyos művek megírására biztatta őket. Cardano említése persze különösen beszédes, hiszen Cyrano de Bergerac, a holdutazás megélője és megírója a könyv első lapjai szerint tőle kapott ösztönzést nagy vállalkozására. Egy este hazatérve otthonában az ő, *De subtilitate* című művének annál a részleténél találta nyitva a kötetet, amelyben két holdlakó aggastyán az olasz írónál tett látogatásáról tett említést.

De nem csupán a nap-, illetve holdlakók földi megjelenése kapcsolja össze Cyrano de Bergerac és a Zamor szövegét, hanem az is, hogy minkét a műben Szókratész démona is azonos módon veszi fel a különböző emberek alakját. Egy helyütt a francia szöveg démona is kinyilatkoztatja, hogy „valahányszor azt érzem, hogy az a holttest, amelynek formát adok, kezd

öregedni, vagy érzékei már nem szolgálnak tökéletesen, azonmód egy fiatal halott friss tetemébe lehelem magamat.”⁷⁹

A következő fejezetekben aztán az ifjúvá vált Zamor életútját követve bontakozik ki a német író regényének cselekménye, amelynek kalandos fordulatairól részint az elbeszélő beszámolóiból, részint a közte és Zamor között lezajlott párbeszédéből, részint a Zamor és a Holdon hagyott szerelme, Lili között lezajlott levelezésből értesül az olvasó. Arról nem ad információt, hogy miképpen jutnak el ezek a levelek a címzettekhez, s az sem pikantéria nélküli, hogy Zamor tíz év elteltével írja első levelét. Nem szakad meg egyébként a kapcsolat közte és holdbéli szerelme között földi házassága után sem, és rendre azt írja holdbélijének, hogy bár a legtökéletesebb társra talált rá, teljesen feledtetni őt persze nem tudja. Együttlétük viszont olyan, mintha Lilivel élné meg. Az élet más területein azonban folyamatosan kiábrándító dolgok történnek. Reménytelen és kilátástalan nyüzsgés (*Gewühl*) jellemzi az emberi viszonyokat az iskolától kezdve a gazdasági és társadalmi élet minden területén, szinte reménytelen akár csak egy órányi boldogságot megélni.

Ezt két területen, a szabadkőművesség és a vallási élet világában lehangoló tapasztalatokat hozó szituációk és megpróbáltatások jelenítik meg. A főhős megismerkedik a szabadkőművesek mind a négy (alkimista, szellemidéző, filozofikus és vallásos) szektájának tagjaival, de mindenütt csak szép szavakba burkolt képmutatással találkozik. Egyedül egy skót szabadkőműves jelentett kivételt, aki nem csupán hasznos életreceptekkel látta el, hanem az ő segítségével tudta elkerülni, hogy feleségét a mindenre elszánt kéjencek elrabolják és meggyalázzák.

Az egyházi élet képviselői nem teszik ki ilyen fizikai létét is fenyegető megpróbáltatásoknak, de itt is nyilvánvalóvá válik a hatalmas különbség a Holdról hozott spiritualitás és az egymással civódó szekták észszerűtlen dogmákban és külsőségekben kimerülő vallásossága között. Az előbbi nyelvileg egyszerű, de hatásos kifejtése történik meg, s mivel eszmetörténeti helyének pontos meghatározására nem vállalkozhatom, csak az ilyen elemzés elősegítésére törekedhetek amikor felvázolom a legfontosabb gondolatokat.⁸⁰

A kezdeményező a Holdban lakó Lili volt, aki Zamor megpróbáltatásairól értesülve nagy lélekről tanúskodva azt írta, hogy sajnálja őt, de még inkább a földön lakó emberiséget. Szerinte nem csupán a földi emberek durvább felépítése miatt oly korlátozott az ész (*Verstand*)

⁷⁹ BERGERAC, 43.

⁸⁰ Témavezetőm szerint egészen bizonyosan Herman Samuel REIMARUS, *Von dem Zwecke Jesu und seiner Jünger, Noch ein Fragment des wolffenbütschen Ungennanten*, (Braunschweig, 1784-1786) és Karl Friedrich BAHRDT, *Ausführungen des Plans und Zwecks Jesu* (Berlin, 1784- 1786) műveinek ismeretében született meg.

az ottaniak életében, nem csupán ennek következtében vált fékezhetetlenné mohóságuk és hunyt ki szívükben a szeretet. Bizonyos, hogy szerepet játszanak itt erkölcsi okok is, ezek háttérben pedig vallási nézeteik húzódnak meg. Hiszen a mi istenségről alkotott nézeteink még akkor sem engednék meg, mondja, hogy a velünk született természetes észet megtagadjuk, embertársainknak pedig szándékosan szenvedéseket okozunk, s hogy örömünket leljük szerencsétlenné tételükben, ha a Syriuson felvett testünkkel élnénk itt a Holdon. Kéri tehát, hogy Zamor részletesebben írjon neki a földiek vallási elképzéseiről. Indok gyanánt azt is felhossa, hogy a földi dolgok iránt még kíváncsibbá tette mindaz, ami náluk egy tizenkét napig tartó ünneppsorozatban zajlott le.

Ezek több epizódja alkalmas lenne arra, hogy festményen örökítsék meg, s ezeket el kellene juttatni a földiekhez is. A leginkább megindító egy Zanora nevű holdlakó ajkán elhangzott beszéd volt, amelynek persze csak a tartalmát tudja felidézni.

Ő 19 évszázadot töltött el a Hajnalcsillagon, és itt, vándorlása ötödik fokozatán is rendre zavaros elmék torzszüleményeivel találkozott, s megpróbált megküzdeni ezekkel. Kezdetben egyes bölcsek meghallgatták és magukévá tették cáfolhatatlan érveit, de aztán felléptek ellenében a papok, a felvilágosodás ádáz ellenfelei. Hamis vádakot szórtak rá a királynál, s elérték, hogy meghallgatás nélkül börtönözzék be és kínozzák meg, s végül halálra ítélték, ám Isten halálának percében lelkét magához vette és a Holdra telepített át. *(Itt egy jegyzet is kapcsolódik a szöveghez: Auch der alte Abraham ward froh, dass er seinen Tag sehen konnte – Az öreg Ábrahám is örvendett annak, hogy napját megláthatta).*

A holdlakók a beszéd hatására őt akarták megtenni királyuknak öregező uralkodójuk Szelim után, ő azonban ezt nem vállalta, hanem kijelentette, hogy egy zarándokúton szeretné igazolni: méltó erre. A lakók elfogadták ezt és aggastyánok a földet jelölték ki helyszínnek.

Zanora tehát megérkezett a földre a neki kijelölt szegény és tudatlan, mindenki által megvetett keleti országba. Egy szegény, de erényes asszony lett az anyja, teljesen ismeretlenként élte nyomorúságos életét. Az emberiség ugyanolyan eltorzulásával találkozott, itt, mint hajdan a Hajnalcsillagon, s ugyanazok a papok zsarnokoskodtak az itteni emberek felett. Felháborodás töltötte el a lelkét és megfogant benne az a gondolat, hogy megváltja az emberiséget és lerázza róla a barbárság és babona bilincseit. Meg is tette ezt. Ez volt ugyanis Isten akarata. Fizikailag is felkészítette magát a feladatra. Önmegtartóztató életet élt, szalma volt a fekhelye, ahol keveset aludt, képessé tette testét a nehéz ácsmunkára. Tizenhárom évesen kezdett el feladatán munkálkodni, amikor bement a templomba, és az ünnepre összegyűlt nagy tömeg előtt kijelentette, hogy vallásuk örültség, szertartásaik szemfényvesztések. Ez a bátor lépés sokak számára világossá tette, hogy ő az, akit az értelmesek már régóta vártak, ő az, aki

az emberiség számára elhozza Isten igaz ismeretét. Figyelmessé is tette maga iránt a nemzetet, majd pedig csendben átgondolta a teendőket és előkészítette magát a továbbiakra. A gondviselés arról is gondoskodott, hogy társai is legyenek. Ezek között voltak ugyan gazdag és hatalommal bíró emberek is, és ily módon a földi örömeiket is élvezhette volna, ő azonban továbbra is kemény munkát végzett és folytatta önmegtartóztató életét, hogy nem puhuljon el, és el tudja viselni a megpróbáltatásokat. Amikor mindezt meggondolta, megbízta egyik barátját azzal, hogy híresztelje el: ő az az égből küldött, aki minden földi nyomorúságot megszüntet.

Ezt követően lépett színre harminc esztendőskorában. A népet sikerült lázba hoznia, megjelenése hírére összefutottak az emberek, mindenki látni akarta. A papok ugyanakkor terveket kezdtek kovácsolni megsemmisítésére. Mivel tanulatlan nép között élt, amely nem volt hozzászokva a dolgok meggondolt és azokból következtetéseket levonó kezeléséhez, kezdetben csak tekintélyére támaszkodhatott. Hasznosította viszont a természet titkainak megfigyeléséből származó ismereteit, sikeresen tanított és orvosként olyasmiket tett, amik csodálattal töltötték el az embereket. Nemcsak ahhoz volt szíve és esze, hogy hívek ezreit szerezze meg, hanem olyan baráti közösség is kialakult körülötte, amelynek tagjai készek voltak életüket is feláldozni a babonáság kiiktatásáért. Négy év munkájával létrehozta az igazság magvaiból kinövő veteményes kertjét, s elérte, hogy sokan megszabaduljanak azoktól az előítéletektől is, amelyek részben neveltetésük, részben a tetteiket követő csillogó hírnév következményeként jelentek meg. Hamarosan a papi vallással, az ostobasággal és gonoszsággal szembe szálló legyőzhetetlen hőssé vált, hiába állítottak neki ellenfelei csapdákat, ezekről barátai ideje korán értesítették. Hirdette tehát az igaz vallást, amely két tételben összegezhető: Isten minden embert szerető atya, az Isten tisztelete és az üdvösség nem más, mint a mindent átfogó emberszeretet. Ez a maga tisztaságában ugyanakkor mégsem tudott gyökeret verni tartósan és széles körben az emberek között, mert ez tekintélyektől független és minden korábbi elképzeléssel szakító vallás volt. Zánorának tehát meg kellett tapasztalnia, hogy tanítását beszennyező és hatását meggátló nézetek és vélekedések kaptak lábra. Arra a következtetésre jutott, hogy ennek az lehet az ellenszere, hogy konkrét és kézzel fogható személyiségként el kell tűnnie tanítványi elől, mert csak így tudja kiiktatni a tekintélytiszteletből eredő és tanítványait is megcsaló vakhitet, amely az egész küldetést veszélybe sodorja.

Tervet dolgozott ki tehát önmaga eltüntetésére, de olyat, amelyben ő a halálos kínok közepette sem pusztul el, hanem majd visszatér az életbe, hogy folytathassa a babonáság és gonoszság elleni küzdelmét. Tudta, hogy a papok meg akarják ölni, így azt gondolta ki, hogy maga magát adja a kezükbe. A fővárostól nem messze és éppen az ünnep előtt olyat tett tehát, amit korábban soha, és amivel az az egész népet felizgatta, a papokat pedig kétségbeesésbe

kergette (*Das soll die Erweckung Lazarus sein. Anm. des. A. Ez bizonyosan Lázár feltámasztása volt. A szerző megjegyzése.*) Ezt követően királyként vonult be a fővárosba, s ezzel megadta a hivatkozási alapot a látszólag jogos eljárásra. Ezzel azt is lehetővé tette, hogy elforduljanak tőle azok, akik csak hiú és önző elvárásokból csatlakoztak hozzá, s azt is megkönnyítette, hogy a papok felszítsák a nép haragját ellene. Gondja volt arra is, hogy az övéi közül kerüljön ki még árulója is, tudatta vele, hogy miképpen lehet őt elfogni. A papok vádjaira mégcsak nem is válaszolt. A szenvedésteli megalázás után egy cölöphöz kötözték. Amikor aztán később titkos barátai levették onnan, halottnak hitték, de nem halt meg, hanem csendes visszavonultságban élt egészen addig, míg Isten vissza nem hívta a béke hazájába, ahol nagy örömmel fogadták, ő pedig annak boldogságteli tudatával élt, hogy a világ megmentője lett. Visszatért a Holdra, ahol aztán Selim napja kiteltével a boldogok királya lett. (*Jegyzet: Úgy látszik, Selim lett a közös neve minden holdra érkezőnek. A földön Szókratésznek nevezhették.*) Zamor válaszlevelét, amely arra a kérdésre keresi a választ, hogy miért éppen az az emberiség vadult el és süllyedt vissza a szeretetet teljesen megtagadó életvitelbe, amely egy tökéletes égi jövevény legtisztább igazságának áldását kapta meg, már nem idézem fel ilyen részletesen. Ő minden esetre nem titkolja, hogy a Holdból magával hozott filozófia által felvértezve sem látszik könnyűnek az igazság kifürkészése. Az világos, hogy egyetlen földrészen sem honosodott meg az üdvözítő igazság olyan tisztaságban, mint a földön. Zanora távozta után azonban már az általa felnevelt első generáció derék, erkölcsös és igaz emberei sem tudtak megszabadulni azoktól a csodás elképzelésektől, amelyek személyéről, tettei fényes voltáról kialakultak, és így aztán beszédeinek is hamis értelmet tulajdonítottak. Írásos és szóbeli megnyilatkozásaik (ezek egyes része megmaradt és Zanora vélt hívei ezeket isteni módon megírtaknak tekintették), tévedéseket, önkényes törvényeket, vagy légből kapott fantáziálásokat tartalmaznak. Három évszázad elteltével bekövetkezett a teljes romlás, és előállt az az állapot, amellyel Zamornak most meg kell küzdenie.

A mű további fejezetei ezt a helyzetet mutatják be. (A katalógusok nagy része Bahrtdnak tulajdonítja ezt a szöveget, ugyanakkor az újabb Albrecht-kuatatók már nem zárják ki Albrecht szerzőségét sem.) Az igaz vallás letéteményeseként élni és dolgozni akaró Zamornak komoly dilemmával és hatalmas nehézségekkel kell megküzdenie. Az egyedül erkölcsös skót szabadkőműves tanácsára nem mond le arról, hogy lelkészként dolgozzon, de folytonos megalkuvások közepett próbálja életben tartani azt a gyakorlatot, hogy nyíltan ugyan nem támadja a hivatalos egyház tanrendszerét, de úgy beszél, hogy ne mondja ki a veszélyes tanokat, hanem a hallgatóság maga jusson el az ilyen következtetések levonásáig. Nagyon fontos ugyanakkor, hogy a szerző felsorolja azokat a kiadványokat, amelyek fontos segédeszközök

lehetnek ebben a folyamatban. A csaknem pontosan megadott címek alapján ezeket a következőkkel lehetett azonosítani:

Friedrich Nicolai *Allgemeine deutsche Bibliothek* című recenziókat tartalmazó folyóirata, amely 1765-1806 között jelent meg. Johann Salomon Semler (1725-1791) *Schriften über den Kanon des Neuen Testaments* címmel megjelent kötetei, Wilhelm Christian Teller, *Wörterbuch des Neuen Testaments. Erklärung der christliche Lehre*, Berlin, 1772. Karl Friedrich Bahrdt, *Apologie der Vernunft durch Gründe der Schrift in Bezug auf die christliche Lehre*, Basel (Züllichau) 1781. és Karl Friedrich Bahrdt, *Vollständige Sammlung heiliger Reden über auslesende Wahrheiten*, Leipzig, 1755. (Bahrdt szerepeltetése a listán esetleg érv lehetne az ő szerzősége ellenében. Ugyanakkor az is igaz, hogy az önidézés nem lenne idegen tőle.

A felsorolt teológiai művek a kézikönyvek szerint a felvilágosodás gondolatrendszerétől különböző mértékben megérintett szerzők kiadványai. Ilyen kiadványok megjelenést a szerző tehát nagyon fontosnak tartotta, de egyáltalán nem számított arra, hogy Zamora tanai gyorsan meghonosodnak a földön. A mű 21. *Zamor und seine Lehren bekommen eine kleine Alteration* című fejezete így azzal fejeződik be, hogy a főhős legfeljebb arra vállalkozhatott, hogy nagyobb környezete babonás ceremóniákba belesüllyedt örömtelen világától félre vonulva kisebb körben terjessze tanait.

Zamor és Lili leváltásának fenti részletes ismertetésével azt szerettem volna demonstrálni, hogy Jézus életének a hagyományban rögzült eseményire ugyan építő, ám azt jelentősen átértelmező vallási koncepciót örökített meg az 1787-ben megjelent mű. Egyedi és nem könnyen recipiálható jellegzetességeivel a későbbiekben még foglalkozni kell, most viszont vissza kell kanyarodni az ennek fejezetnek az elején megfogalmazott kérdéshez, vagyis ahhoz, hogy kiszűrhetők-e ebből a műből általánosabb tanulságok arra vonatkozóan, hogy miképpen viszonyult a szerző a holdirodalom ekkor már gazdagnak mondható hagyományához. Két esetben már utaltam arra, hogy Cyrano de Bergerac művének használata a Zamorban kimutatható. Egyfelől nála is regisztrálható a francia szerzőnél fontos fejlődéselmélet jelenléte. Másrészt több epizódban is észlelhető, hogy a több alakban megjelenő démon éppúgy képes holttestekbe is belelehelni lelkét, mint a német szerző Zamorja.

A démon ilyen térben és időben korlátolatlan mozgása nyomán megfogalmazódhat az a kérdés is, hogy mennyire tekinthető ez kivételesnek a holdirodalom hagyományában a korai újkori művekben. Az alábbiakban tehát azt vizsgálom a fiktív történetekre épülő holdirodalomban, hogy milyen módon képzelik az egyes szerzők a Föld és Hold világa közötti érintkezést és hogy a fikciós történet milyen filozófiai és teológiai megfontolások megjelenítését teszi lehetővé.

A kérdéskör szakirodalmában figyelembe vett műveket kronológia sorrendbe rendezve a következőkkel fogok foglalkozni.

Lukianosz *Igaz történetek*, Johannes Kepler *Somnium* (1608/1634), Francis Godwin *Ember a Holdon* (1638), Cyrano de Bergerac *Holdbéli utazás* (1657), Bernard le Bovier de Fontenelle *Beszélgetések a világok sokaságáról* (1686).⁸¹

A Lukianosz *Igaz történetek* című műve a nagy görög szerző 15. századi felfedezése után széles körben ismertté vált Európában. A népszerűsítés első fontos állomása az volt, hogy a görög kiadást követően Erasmus és Morus Tamás közös vállalkozása keretében megjelent latinul is, akik az életmű jelentékeny részét latinra fordították. Kiadványaikat hasznosítva látták meg a napvilágot aztán valamivel később a nemzeti nyelvű fordítások. Az *Igaz történetek A Holdban* című fejezetében a Holdra jutást egy forgószelel biztosítja, mely felkapja a Lukianosz (Kr. u. 120 – Kr. u. 180) és társai hajóját, és addig röpteti őket, hogy csak hét nap után pillantanak meg egy fényes, gömb alakú szigetet a levegőben. Éppen egy háborúba csöppennek bele, a Holdkirály és a Napkirály küzd egymással ugyanis: Lukianoszék is részt vesznek a holdlakók oldalán a harcban, de végül vereséget szenvednek és a Napkirály foglyai lesznek, illetve a holdlakók is komoly büntetésben részesülnek: falat (kettős felhőfal) emelnek a Hold köré, hogy a Nap sugarai ne jussanak el oda, így teljes holdfogyatkozás lesz. Végül békét kér a holdlakók királya, de adót fizet a Napnak, közösen a többi néppel együtt létesítenek telepet, háborúban segítik egymást, a holdlakók elismerik a többi csillag önkormányzatát. A foglyokat váltságdíj fejében visszakapják.

Lukianosz Holdján nincsenek nők, és szavuk sincs az asszonyra, 25 éves korukig mindenki feleség, aztán szabadon házasodhatnak. A magzatot a lábikrájukban tartják, „bizonyos idő múlva felvágják, kivesszük belőle az élettelen kis testet, kiteszik a szélbe, tágra nyitják a száját, s így élesztik fel.”⁸² Ha valaki megöregszik, akkor füstként szétszlik a levegőben. A halál egyáltalán nem rossz és tragikus számukra, egyszerűen elfogadják azt. A táplálkozásuk ismerős lehet Plutarkhosztól, mert itt tüzet gyújtanak, szénparázson megsütik a békát (ebből sok röpköd a levegőben), a sült békákat körülülük és a felszálló füstöt lélegzik be, „italuk serlegbe sűrített levegő.”⁸³ Kinézetre a kopasz és sima fejű embereket tartják szépnek, nem vizelnek, nem ürítenek, „nincs is erre megfelelő nyílásuk, a fiúk sem a feneküket nyújtják oda szeretkezésre, hanem a térdük hátsó hajlatát, mert ott van egy nyílás rajtuk.”⁸⁴ A társadalmi

⁸¹ Egy művet meg kell még említenem, még pedig Ludovico Ariosto *Az eszeveszett Orlando* című szövegét (1516), melyet külön, nem ebben a felsorolásban fogok majd vizsgálni.

⁸² Lukianosz *összes művei. I. kötet*, ford. RÉVAY József, (Budapest: Magyar Helikon, 1974), 627.

⁸³ Uo.

⁸⁴ Uo., 628.

különbségek az öltözködésben is megjelennek, mert míg a gazdagok ruhája puha üvegből van, addig a szegényeké ércből.

Már ebben a korai holdutazásban is látható, hogy a társadalmi berendezkedést mindenféleképpen egy kicsit másként képzeltek el a Holdon, mint a Földön. Az államforma hasonló lehet, de a nők hiányá mindenképpen egy figyelemreméltó jelenség, mindenféle anakronisztikus feminista értelmezés nélkül. Lukianosz célja az volt, hogy a szellemi foglalkozást üzöknök is legyen valami, amivel ki tudnak kapcsolódni, ezért szükségesek az olyan olvasmányok, melyek művészi elmélyedésre is lehetőséget adnak. Nyíltan azt is elismeri, hogy bár a művének az *Igaz történetek* címet adta, olyan eseményeket mesél, amelyek nem igazak, nem látta ezeket a dolgokat, nem hallotta másoktól, sőt szerinte nem is lehetségesek. A tanítói célzat, tudományos ismeretek átadása még nincs jelen.

A nagy csillagász Johannes Kepler *Somnium seu opus posthumum de astronomia lunari* a (1608/1634) című műve azért különleges, mert ebben már tudományos mozzanatok is hangsúlyosan szerepelnek.⁸⁵ Eredetileg iskolai disszertációnak készült, részben ezért is a két évszám a cím után. Az 1608-as jelöli a konkrét keletkezés idejét, az 1634-es pedig azt, amikor ajánlást és előszót írva hozzá Kepler fia, Ludwig megjelentette.⁸⁶ Az 1608-ban játszódó történet valójában a főhős Duracotus álma, aki egyes szám első személyben meséli el a vele történeteket. A szakirodalom kiemeli a főhős és egyben mű beszélője közötti életrajzi párhuzamokat, az Izlandból származó főhős édesanyja éppen úgy gyógynövényekkel, főzetekkel foglalkozik, ahogy Kepleré is, és a fiú is Tycho Brahe tanítvány, ahogy a szerző maga is. Duracotus anyja mesél a különböző lelkekről és démonokról, az egyiket a kilenc főszellem közül nagyon jól ismeri, és Levaniáról is szó esik, a démon segítségével el is tudnak oda utazni. Az utazás nagyon veszélyes az ember számára, de csak négy óraig tart az egész. Elrugaszkodnak a Földtől, mintha ágyúból lőtték volna ki őket, altatót és kábítószereket kapnak az induláskor, de a megérkezés és ébredés után az ember kibírhatatlan fáradtságot érez a végtagjaiban. Az érkezés után tudományos igényű leírás következik Levania természetéről, földrajzáról, csillagászati jellemzőiről. Levania egy sziget 50 ezer német mérföldnyire a Földtől. Duracotus minél több dolgot meg akar tudni Levaniáról, ahol az éjszakák és nappalok egyforma hosszúak, mindennek hatalmas a mérete. Az érkezés után tudományos igényű leírás következik Levania természetéről, földrajzáról, csillagászati jellemzőiről. Két féltékére oszlik a sziget: Subvolvára

⁸⁵ Sőt, Kepler jegyzetekkel is kiegészítette, összesen 119-cel. LÁBASS, 113.

⁸⁶ 1629-ben azonban az I. századi Plutarkhosz *Holdbéli Arc (De Facie)* című művét olvasva valamelyest átdolgozta a szöveget. LÁBASS, 112.

(mindig gyönyörködhet volvájában) és Prevolvára (egyszer s mindenkorra nélkülözi a volna látványát (a Volva szerepe megegyezik a mi Holdunkéval).

Levania kerülete 1400 német mérföld (negyede a Földének), magas hegyek, mély és széles völgyek jellemzik domborzatát, felszíne lyukacsos, mert üregek és barlangok vannak mindenhol, így van oltalom a lakosságnak. Itt minden élőlény hatalmas, de rövid életű, a prevolvaiak csapatostul vándorolnak, legtöbbjük bűvár, lassan lélegeznek, és sokat időznek a víz alatt, mert ott nappal is megmarad a hideg, ami viszont a felszínen van, az megfő a napon.

A társadalomra ennél részletesebben nem tér ki Kepler, itt nem az a hangsúlyos, hanem a *természettudományos ismeretterjesztés*, a kopernikuszi világkép rejtett bemutatása, terjesztése. A vizsgált szövegek közül ez az egyik legtudományosabb a maga nemében, a cél nem a szórakoztatás vagy éppen az adott kor társadalmának és politikai berendezkedésének a kritikája, hanem egy szinte tisztán tudományos értekezés megfogalmazása egy képzeletbeli világot felhasználva.

Lábass Endre⁸⁷ szerint Francis Godwin (1562-1633) az iskolapéldája annak a szerzőtípusnak, aki bohó ifjúságában követett el olyan műveket, amelyekre később nagy hatalmú méltóságként már igyekszik nem is emlékezni. Ez a merev szembeállítás nincs összhangban az angol szakirodalomban olvashatókkal. Az igaz, hogy történettudósok által a mai napig is használt adatgazdag történeti műveket író tekintélyes püspök és történész valóban élete utolsó szakaszában adatta ki ezeket a műveit, a modern kiadások jegyzetei szerint viszont az 1620-as években keletkezett a *The Man in the Moone, or a Discours of a Voyage Thither* is. Az viszont igaz, hogy amazoktól eltérően ezt nem adta ki, hanem csak halála után, 1638-ban látta meg a napvilágot egy E. M. monogram mögé rejtőző, de mai a mai napig nem azonosított szerző előszavának kíséretében. A kiadó számára nagy üzleti siker is lehetett, hiszen nagyon népszerű lett, több későbbi kiadásáról is tudunk, és 1648-ban megjelent a francia, majd 1659-ben a franciából fordított német kiadás is.

A francia fordítás előszava a művet a zenei műfajelméletből kölcsönzött kifejezéssel nyilvánvalóan szeszélyes és szabálytalan jellegére utalva a *caprice* megnevezéssel illette. Nem joggal, hiszen a holdbéli utazást keretező első három, és az utolsó (10. rész) földi kalandokat mesél el. Nem utal ugyan műfaji előzményekre, de egészen nyilvánvalóan a *picaresque novel* (magyarul a kevésbé szerencsés kópé regény) poétikáját követi, amelyet az is valószínűvé tesz, hogy az eseményeket egyes szám első személyben előadó főhős egy andalúziai spanyol ember,

⁸⁷ LÁBASS, *A Hold irodalomtörténete*, 121.

Domingo González.⁸⁸ Nem is akármilyenről, hanem nagyon öntudatos spanyolról van szó, aki többször hangsúlyozza, hogy a műben leírt tettei és (ezek felsorolásakor elfeledkezik arról, hogy két ízben gyilkosságot is elkövetett) persze maga a mű nemcsak az ő, hanem Spanyolország dicső hírnevét is szolgálják. Az persze megmagyarázhatatlan marad, hogy ez, hogyan egyeztethető össze a holdbéliektől való búcsút elmondó jelenettel. Ott ugyanis azt olvassuk, hogy a holdbéli tartományfőnök, Polynas azt kéri tőle nagy nyomatékkal, hogy köszöntse a nevében Erzsébet angol királynőt, akit ő „Anglia legnagyobb királynőjének a és a valaha élt legdicsőbb asszonynak nevezett.”⁸⁹

Az ember a holdon főhősének egy bonyolult szerkezetet kell építenie, amit aztán nem is vihar hoz mozgásba, hanem azok a *ganzák*, akiket többnyire vadhattyúknak tekintenek a későbbi magyarázók, és akik csodálatra méltó kitartással juttatták el a főhőst céljához. Itt tehát egyszerre van jelen a nagyon erős érdeklődés a korban elérhető mechanikai ismeretek iránt, és egy kifejezetten csodás mozzanat. Ez a mű egészét is jellemezi. A holdbéli viszonyok utópisztikus mozzanatra még visszatérek, most csupán arra utalok, hogy a beszélő folyamatosan tudományos megállapításokat igyekszik tenni. A levegőben bekövetkezett súlyvesztést például a következőképpen magyarázza: „Ebből a tapasztalatból jöttem rá arra, amire a tudósok eddig gondolni sem mertek, vagyis, hogy az, amit súlynak nevezünk nem természetesen vonzódik a Föld középpontja felé, hanem a Föld egyik különleges ereje által, ami magában a testben is megvan, valahogy úgy, ahogy a mágnes vonzza a vasat, amint az annak hatósugarába kerül.”⁹⁰ Másutt az utazás során begyűjtött megfigyeléseire hivatkozva (saját szemmel is tanúja voltam), fel is szólal a régi tudósok és matematikusok ellen, akik azt állították, hogy a Föld nem mozog. Gondolatmenete pedig megengedően ugyan, de mégiscsak a heliocentrikus világképet tartja a legvalószínűbbnek.⁹¹

Fontos látni, azonban azt is, hogy a műben szerepelnek a Föld és Hold közötti érintkezésnek a régiségben, vagy az elbeszélés jelenében megtörténő olyan formái is, amelyek

⁸⁸ Ha már spanyol a főszereplő és Godwin kortársa volt Cervantesnek, idéznem kell Lábasstól néhány mondatot: „A spanyol író egy kortársa, a költő Luis Sapata verset írt a holdutazásról. Ebben szerepel egy bizonyos Eugenio Torralva, Ciudad Real városának magisztere, aki egyezséget kötött a Sátánnal, és az ördögök segítségével az égbe felrepült. Ezen ördögök egyike, Zaquiel pedig felemelte őt egészen a Holdba. És itt jön a meglepetés, Torralva nem költött alak, a nagyon is valódi (...) Szent Inquisitio elé citálták fekete mágia gyakorlásáért, és 1528-ból fennmaradt vallomásának jegyzőkönyve, melyben bevallja, hogy familiárisának, az ördögnek segítségével éjszakai utazásokat tett az égen, és az egyik ilyen alkalommal elrepült a Holdba. Torralva vallomása a Madridi Nemzeti Könyvtár archívumában ma is olvasható. Ez még nem minden, Cervantes beírta az ördögi holdutazót a *Don Quijotéba*.” LÁBASS, 124-125. Az ilyen történetekbe ágazott holdutazások miatt pedig valójában ezek a szövegek mindig vissza fognak térni az irodalomba.

⁸⁹ Francis GODWIN, *Ember a holdon*, (Attraktor Könyvkiadó, 2015) 75.

⁹⁰ GODWIN, 35-36.

⁹¹ Uo., 42-43.

az imént taglaltaktól eltérően nem kapnak sem természeti, sem fizikai-mechanikai magyarázatot. Godwin ezek egyikét a hamis mesék birodalmába utalja. Szerinte a minden népnél felbukkanó kitalációk világába tartozik, hogy a holdbéli ország hatalmas uralkodójának őse a földről érkezett volna oda, és a királyság örökösnejével kötött házasság útján szerezte volna meg hatalmát. Más helyütt viszont arról beszél, hogy a Hold lakói között tabunak számít egymás megölése, ezért azokat a gyerekeket, akiknek személyiségéből hajlam látszik ilyesmire, a Földre számúzik, ahol azonnal elcserélik őket másik gyermekekre, majd így folytatja: „Ehhez azonban először (mint mondják) némi ideig meghúzzák magukat a Földön, hogy az ottani levegő az emberekéhez hasonlóvá változtassa a színüket.”⁹² A szerző beismeri, hogy nem tudja, milyen eszközökkel juttatják a gyerekeket a földre és emelik fel a cserére kiválasztottakat a Holdra. Az viszont kiderül a folytatásból, hogy erős teológiai motiváció teszi fölöslegessé a belátható fizikai magyarázatot.

A magyar fordítás utószava méltatja azt az alaposságot, hogy ehhez az epizódhoz Godwin egy másik forrást is használ: kivonatolja azt a wolpiti zöld gyerekekről szóló történetet, amely a 12. századi, Guilielmus Neubrigensis *De rerum anglicarum* című műve nyomán terjedt el Angliában. A szöveg szerint a két zöld színű gyermek Kelet-Angliában bukkant fel. Ott találtak rájuk rendkívüli körülmények között, s földi emberek között élve egy idő után el is veszítették zöld színüket, s hozzájuk hasonlók lettek. A fiú azonban hamarosan elhunyt, a leány viszont teljesen földi emberré vált és férjhez is ment. Kiss Sándor, Godwin magyarrá a fordítója az alaposság elismerése gyanánt az említett utószóban közre is adja a középkori latin szöveg magyar fordítását. Ennek segítségével a vártnál közelebb lehet jutni Godwin megfontolásaihoz. Megtudjuk ugyanis, hogy a gyerekeket meg is keresztelték, jóllehet miután megtanultak angolul azt is elmondták, hogy szent Márton földjének lakói voltak, akit szülőföldükön rendkívüli módon tisztelnek. A latin forrás szerint később aztán azzal is eldicsekedtek, hogy elhagyott országuk keresztény és több templomuk van. A dolgok persze szépen kikerekednek, ha felidézzük, hogy Godwin művében leírja: már a holdlakókkal való első találkozásakor felismerte keresztény voltukat, hiszen amikor találkozás első pillanatában keresztet vetett és hangosan Jézus Máriát kiáltott, a rátalálók mindegyike térdre ereszkedett és kezét az égre emelve imádkozott.⁹³ Ehhez hasonló jelenet többször megismétlődött később is, majd hősünk azt is megtudta, hogy Márton a holdlakók nyelvén *Istent* jelent.

Szépen összeszötte tehát a szerző a felsoroltakat, és bizony nem derült ki más, minthogy az alaptörténetbe azért illesztette be a földi és a holdbéli gyermekek kicserélésének történetét,

⁹² Uo.

⁹³ GODWIN, 51.

hogy ez is bizonyíték legyen a holdlakók állhatatos keresztény volta mellett. De még ez sem volt neki elég, a Guilielmus Neubrigensis művében olvashatóak megerősítésére ugyanis még további hasonló eseteket leíró műveket is felsorolt, ám ezeket hiába próbálták azonosítani a filológusok, kiderült ugyanis, hogy fiktív címeket adott meg.

A hithűség hangsúlyozása persze műve elfogadhatósága szempontjából is fontos. Jól kivető ez az első fejezet zárómondataiban is, amelyekben műve újdonságai felsorolása után a következők olvashatóak: „Mindenek felett azonban tudomást szerezhetnek egy új világról, a természet számos ritka és hihetetlen titkáról, amelyekről a letűnt korok tudósai még álmodni sem mertek. Ugyanakkor óvatosnak kell lennem nagylelkűségemben, mikor közre adom ezeket a bámulatos rejtélyeket, amikről tudomást szereztem (hiszen ezek nagyobb csodák, mint amiket valaha is halandó ember láthatott), hiszen szem előtt kell tartanom, hogy államunk bölcs vezetői meddig tűrik meg ezeket, s tartják a politikára és országunk jó kormányzására veszélytelennek, és szintúgy az egyházfők szintúgy meddig nem látják azok közreadását hátrányosnak a katolikus hit és vallás számára: ezeken kívül semmi más nem köt.”⁹⁴ Mivel, mint látható, a mű szerzője meglehetősen gúnyosan beszél a főhős túltengő spanyol öntudatáról, az is feltételezhető, hogy a fenti sorok kizárólag a katolikus Spanyolország viszonyaira vonatkoznak. Másfelől viszont a fenti gyermekcsere példatárában Anglia is szerepel, tehát egyáltalán nem zárható ki, hogy nem föltétlenül a katolikusokat célba vevő polemikus szándékról van itt szó. Ezt alátámasztaná a mű befejezése is. A főhős hatalmas tömeg és az Erzsébet királynőről a fenti módon nyilatkozó részfejedelem uralkodójának jelenlétében indult vissza. Visszaútja során még azok a légben élő rossz emberek sem támadtak rá, akikkel az oda úton meg kellett küzdenie, és az ajándékba kapott csodakő minden megpróbáltatástól megóvta Kínában is, amelynek egy magas hegyére ereszkedett le. Az előzményekből következő teljes beteljesedést aztán az hozta meg, hogy a Jézus Társaság néhány tagjának támogatását élvezve kezdhett hozzá műve megírásához. Nekik köszönhető tehát, hogy megírhatta a fennkölt, de nem éppen szerény befejezést: „A tőlem telhető legnagyobb türelemmel várom az áldott óra eljövételét, hogy a tudomásomra jutott rejtélyek ismeretével gazdagíthassam országom tudását, és szerencsés szerencsétlenségemért végre learathassam az engem megillető dicsőséget.”⁹⁵

Az iménti nyilatkozatokban foglaltak aztán akkor egészülnek ki irodalmias magyarázattal, amikor a szöveg nyomtatásban is megjelenik. Tudomásom szerint a magyar fordítás helyesen mondja, hogy nem tudni a kiadó, vagy Godwin valamelyik fia írta-e azt az *Az elmés olvasóhoz* címzett ajánlást, amely nem győzi hangsúlyozni, hogy „amit az olvasó a

⁹⁴ Uo., 14-15.

⁹⁵ GODWIN, 84.

kezében tart, nem más, mint képzeletszülte írás, amelyben foglaltak igazságát saját belátása szerint ítélje meg. A szerzőnek nem volt szándékában (feltételezem), hogy bármely mozzanatát hitelesnek tüntesse fel.”⁹⁶ Felszólítja tehát az olvasót, hogy a szerzővel együtt szabadon szárnyaltassa képzeletét, s ez a mű egészének üzeneteként biztatás annak elfogadására, hogy emberek élnek a Holdon.

Ugyanakkor nagyon fontos hangsúlyozni az irodalmias megoldás jelenlétét az ajánlás és a főszöveg együttesében. A fikció és a valóság megjelenítése hasonló ahhoz, ahogyan ennek az irodalomnak az ősatya fogalmaz a nyilvánvalón fantázia szülte, de *Igaz történetek* címet viselő műve bevezetőjében, azt mondja, hogy az olvasót nem csak az régi költőkre és írókra történő célzások bilincselhetik le, hanem a merőben új tartalmak, a nevetetni akarás és a kisebb kitalált történetek.

A 17. századi francia irodalom egyik legizgalmasabb szerzőjeként számontartott Cyrano de Bergerac (1619-1755) *L'Autre Monde ou les États et Empires de la Lune, Les États et Empires du Soleil* című művében⁹⁷ jóval összetettebb és többféle reflexióval övezett kép tárul elénk. Összetettebb már azért is, mert a fenti, és a modern szakirodalomban (*L'Autre Monde*) rövidített formában használt cím csak hosszabb alkotói és szerkesztői folyamat eredményeképpen alakult ki. A szerző először (1650 körül) a holdutazást tartalmazó részt írta meg, amelyből négy korabeli kéziratos másolat maradt ránk, nyomtatásban pedig 1657-ben jelent meg Párizsban. A naputazást tartalmazó második részből kézirat nem maradt fenn, nyomtatásban ez is Párizsban látta meg a napvilágot 1662-ben egy olyan kötetben, amely ezen kívül a szerző leveleit is tartalmazta.⁹⁸ A két mű ugyanakkor szervesen összetartozik, azonos a főhős, s a második rész elején a szöveg beszélője és egyben főhőse utal is arra, hogy földre való visszatérése után indul el egy másik útra. Ez a második ugyanakkor befejezetlen, ott szakad meg, ahol a főhős a napbéli országban Descartes-tal találkozik. A szakirodalom szerint a két szövegben azonos az írói módszer és világszemlélet is, így kritikai igényű kiadások együtt is közlik őket, és így tekint rájuk a szakirodalom is. Az is kétségtelen ugyanakkor, hogy a több és szerteágazóbb kalandot közlő másodikat a befejezetlenség is megterheli, és így az értelmezések szívesebben koncentrálnak az elsőre, itt keresik kiindulópontot a rejtélyesebb másodikhoz is. Elismerést kiváltó magyar fordítás az első részből az a Szávai Nándor készítette az 1960-as évek elején, aki akkor már több fontos szöveg lefordításával szerzett tekintélyt magának. Franciául nem tudó olvasóként csak erre tudok támaszkodni, az elismerő véleményekhez pedig csak azzal

⁹⁶ GODWIN, 7.

⁹⁷ Állítólag már kézirat formájában is terjesztették Párizsban. LÁBASS, 107.

⁹⁸ BERGERAC, *Holdbéli utazás*, Utószó, 149.

csatlakozhatok, hogy az alább majd említendő holdbéli tájleírások is megindító szépségűek magyarul is. Mindebből persze az következik, hogy az alábbiakban is az első rész áll majd középpontban, amit szerencsére dolgozatom témája is indokoltá tesz.

Szávai ugyanakkor jegyzetekkel és utószóval is ellátta a szöveget. Ezek is nagy tájékozottságról tanúskodnak, s nem csupán azért, mert használta a francia szakirodalmat, hanem azért is mert jól kivehető, hogy megírásukkor számolt a magyar olvasók ismereteivel és igényeivel. Az 1962-es (a Lazi kiadó által 2002-ben változatlanul megismételt) kiadás mondott kíséző szövegei azonban sok mára már elavult kitételt tartalmaznak. Ezeket méltatlan lenn most sorra venni, ezért összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a szakirodalomból mára már kikopott az az álláspont, amely egy egyenes vonalú fejlődés jegyében a szerzőt a megmerevedett hagyományok ellenében a tudományos materializmus és ateizmus jegyében lázadó szabad gondolkodóként méltatta.

Mivel a 17. századi francia libertinus irodalom jelentős képviselőjéről van szó, életművének ezzel a részével is jelentékeny szakirodalom foglalkozik. Ennek áttekintése számomra teljességgel megvalósíthatatlan feladat lenne, és sajnos a francia kultúrával foglalkozó magyarországi műhelyek sem nyújtanak ebben segítséget. Néhány alapvető mozzanat azonban a francia kutatási tendenciákra is reagáló angol és német szakirodalom olvasása alapján is elmondható. Világos, hogy őt nem egyszerűen a tudományos fantasztikus irodalom előfutárának tekintik, de nem is csupán a 16-17. századi korszakos jelentőségű tudományos eredmények szellemes, új és éppen kialakulóban lévő irodalmi műfajokat is alkalmazó népszerűsítőjeként méltatják, hanem olyan íróként, aki a francia irodalomban erős burleszk és parodisztikus hagyomány és az új természettudományos eredmények szimbiózisát tudta megvalósítani. Az áttekintésekből úgy látszik, hogy a francia szakirodalom a hatalmi és kulturális intézményeket, és a hivatalosságot elutasító szerzőnek tekinti, aki képes volt egy nagy nyelvi erővel megjelenített ellenvilág képviselőjeként fellépni. Helyének kijelöléséről is sokat mond, hogy az *L'Autre Monde* legutóbbi kritikái kiadása annak a kiadónak (Honoré Champion) és kutatói közösségnek a gondozásában jelent meg, amely a 17-18. századi *littérature clandestine* (titokban terjesztett irodalom) feltárását és értelmezését tekinti legfontosabb feladatának.⁹⁹ Egy általam ismert német monográfia viszont úgy látja, hogy az angol, a német és az olasz kutatásban erősebb az igény az európai előzményeknek és összefüggések vizsgálatára.¹⁰⁰ Az említett német szerzőnél nagy hangsúlyt kap, hogy a képzelőerőnek

⁹⁹ A francia kritikai kiadás szövegét témavezetőm fordításában olvashattam.

¹⁰⁰ Andreas GIPPER, „Cyano de Bergerac *L'autre Monde*. Die Geburt der Wissenschaftsvulgarisierung aus dem Geist der Barocken Literatur” in *Wunderbare Wissenschaft*, 45-121. (München: Wilhelm Fink Verlag, 2022).

(imagináció) a műben több oldalról is megvalósuló apoteózisa elképzelhetetlen lenne Emmanuele Tesauronak és Giambattista Marinonak az *elmésséget* középpontba állító teoretikus és irodalmi szövegei nélkül. Ő elismeri, hogy mindkét utazásban megragadható az ellenvilág megteremtésének gesztusa, ám ezzel együtt kimutatható az a törekvés is, hogy a makrokozmosz, a mikrokozmosz és a tudományos megismerés módszertana területén szakszerű és rendszert képező megállapításokkal ismerkedhessen meg az olvasó, amit az tett lehetővé, hogy a korszak kiemelkedő filozófusa, Pierre Gassendi környezetében nevelkedett fel, filozófiai érzékenysége kiemelkedő volt és később sem vesztette el az onnan hozott igényességet. Így válhatott Descartes filozófiájának és fizikájának is alapos ismerőjévé. Ez a nagy tudás tette lehetővé, hogy művének különböző álláspontot képviselői a korabeli vitákban valóban elhangzó koherens véleményeket fogalmazzanak meg a világegyetem felépítéséről, annak végtelen, vagy véges voltáról, a vákuum és az atomok mibenlétéről vagy a csodákról. Mindez az álláspontok folyamatos szembesítésével történik, és a legfontosabb megszólalók (az utazásra vállalkozó és az eseményeiről számot adó elbeszélő, a Szókratész démonaként bemutatkozó sokféle alakban megjelenni tudó nagy bölcselő, a Godwin művéből megismert filozófálni is szerető spanyol, a holdbéli nagy filozófusok, az összejövetelek házigazdájának radikális nézeteket megfogalmazó fia) gondolkodásmódjukat konzekvensen képviselik az elsőtől az utolsó megszólalásukig. A művet nagyon magasrendű teljesítménnyé teszi, hogy a legnagyobb horderejű kérdésekben (Isten léte, a lélek halandó, vagy halhatatlan volta) sem didaktikus kioktatás hangzik el, hanem a kompozíció egészének és cselekményes zárlatának is van egyáltalán nem könnyen kivehető üzenete. Mivel ez nagyon fontos annak a kiinduló kérdésnek a megválaszolásához is, hogy lehetett-e üzenete ennek a műnek holdutazásokról író Ernst Albrecht számára, meg kell kísérelni felidézni azt az utat, ahogyan a holdutazás befejezésekor a mű eljut ehhez a sugalmazáshoz.

Ehhez vissza kell nyúlni a kiinduláshoz, amikor is a vendégségből hazatérő baráti társaság tagjai a Holdra feltekintve az antik mitológia és élénk fantáziájuk segítségével az elbeszélő véleménye szerint mesés magyarázatok sorozatát agyalják ki arra, hogy mit látnak a Holdra tekintve. Főhősünk ezeket csak az idő elmulatására alkalmas játékoknak tekinti, és kijelenti, hogy a Hold maga is egy külön világ lehet, s nem tartja elképzelhetetlennek, hogy az adott pillanatban a Holdon is kinevetnek valakit, mert azt állítja, hogy „a mi glóbuszunk is világ”. A főhős hiába hivatkozik Püthagorasz, Epikurosz, Démokritosz, Kopernikusz és Kepler öt támogató véleményére. Így születik meg az elszánás a Hold felkeresésére, amelyet csak megerősít az asztalán talált Cardano-könyvből kiolvasható, fentebb már említett üzenet, és

amelyet önirónikusan (hiszen nem zárja ki, hogy lázroham okozta hetvenkedésről van szó) Prométheusz tette megisméltésének tekint.

Először harmattal megtöltött fiolák repítették el Québec tartományáig, ahol a kormányzót megpróbálta a heliocentrikus világkép hívévé tenni, majd egy az író által közelebből be nem mutatott gépet szerkesztett, ám ez sem bizonyult eredményesnek, de a roncsokat megtaláló katonák javaslatára a rugóra ötletesen rákapcsolt rakéta-szerű szerkezettel fel tudott emelkedni, majd sok megpróbáltatás után a Hold vonzó ereje magához rántotta és a nagy zuhanás után egy fa alatt találta magát, „négy-öt ág között, melyeket magammal sodortam, arcomon pedig egy szétzúzott alma nedve gyöngyözött.”¹⁰¹

A megérkezését követő részek értelmezésében került a legmesszebbre az elmúlt időszak szakirodalma attól a képtől, amely a magyar nyelvű kiadás nyelvi megoldásaiból és jegyzetanyagából kibontakozik. Itt ugyanis a szentírás szövegére építő, de azt néhány ponton radikálisan átíró és a blaszfémia határát is súroló szövegegyeségek egy sajátos szinkretizmusban kapcsolódnak össze a középkori látomásirodalom és az antikvitásból örökölt aranykor képzetek, továbbá a szerelem kertje toposz nyelvezetéből táplálkozó megoldásaival. Az elbeszélő ugyanis a földi paradicsomba zuhant alá, s (mint később tudatosította) már a nagy zuhanás túlélését is annak köszönhetette, hogy az Élet Fájának gyümölcse a szájába csurgott. A gyönyörű látvány hatására valami belső átalakulás kíséretében teste is megújul és természetes hőmérsékletében is változás áll be, az összeolvad egy olyan nedvvel, amely a Galénosz rendszerében szereplők egyikével sem azonos. A kritikai kiadás szerint ez a *l'humide radical* (a magyar fordításban *alapvető nedv*) a korabeli felfogás szerint a hosszú élet biztosítója. Meg is teszi hatását, hiszen a főhős pontosan meg tudja mondani, hogy tizennégy esztendővel lett fiatalabb ennek hatására.

Ezt követően az előtte feltáruló harmóniát és szépséget sugárzó táj leírása következik, majd Illés jelenik meg, aki elmondja, hogy valójában is a paradicsomban tartózkodik, ahonnan Ádámot és Évát az ismert okból száműzték, és ahová rajtuk kívül csak ő, Illés, tovább Énoh és János evangélista léphetett be. Kiderül tehát, hogy a földi paradicsom valójában átkerült a Holdra, ami nem példátlan elképzelés, és a tudósok azt is megállapították, hogy Cyrano által bizonyosan olvasott John Wilkins¹⁰² is taglalja ezt néhány egyházatya és középkori teológus tekintélyére támaszkodva és az sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy Wilkins és Godwin szövegei is kapcsolatba hozhatók egymással.

¹⁰¹ BERGERAC, 20-21.

¹⁰² LÁBASS, 131-135.

Az áttelepítéseknek a későbbiek szempontjából is igen fontos mikéntje a szakirodalom szerint bölcséleti magyarázatot a képzeletnek teremtő erőt tulajdonító Cardanotól kap. Ez a műben összekapcsolódik egy teológiai indoklással, amely ugyanakkor egyáltalán nem biblikus. A főhős ugyanis úgy gondolja, hogy Ádám képzelete ekkor még olyan erős volt, hogy miután úgy találta, hogy a Föld lesz a legalkalmasabb arra, hogy a teremtő haragja elől elrejtőzzék, olyan heves vágyakozással gondolt a menedékre, „hogy súlya egészen könnyű lett lelkesége tűzétől, s ez az erő végül is magával sodorta, ahogy a filozófusokkal is megtörténik, ha képzeletüket egyetlen dologra feszítik.”¹⁰³ A rokonszenv alapján aztán részesült ebből a képességből az az Éva is, aki nem régen Ádám testéből vétetett. Így ereszkedtek tehát alá a Földre és telepedtek meg Mezopotámia és Arábia között.

Ez persze azt is jelenti, hogy akik viszont a földiek közül valamiképpen eljutottak a paradicsomba, azoknak fel kellett emelkedniük. Ezeknek az „utazásoknak” a leírása során nem egyszerűen a fizikai és teológiai mozzanatok szimbiózisával lehet találkozni, hanem ez kiegészül a bibliai szöveghelyeket vakmerően továbbíró találmányokkal.

A számbevetel kezdhető a főhőst is megszólító Illéssel, akiről a Bibliában az olvasható, hogy a Jordán partján mély eszmecegerét folytatott Elizeussal, aki tudta, hogy az Úr el fogja ragadni, s azt kérte, hogy a társában lakó léleknek kétszeresét nyerje el, majd „lőn, amikor menének és beszélgetének, imé egy tüzes szekér tüzes lovakkal elválasztá őket egymástól. És felméne Illés a szélvészben az égbe.” (II. Királyok könyve 2. 11). Ezzel szemben itt egy technikailag megdöbbentően nehéznek tűnő megoldást alkalmazott: a könnyű szerkezetű szekeret úgy hozta mozgásba, hogy utasaként folyamatosan a levegőbe dobált egy erre a célra nagy gonddal elkészített mágnesgömböt, amely tehát a szekeret elemelte a földről. A hosszan elmesélt történet bizonyos részleteit a főhős is kételkedve fogadta, és nem is csak kissé ironikus voltát elmélyíti a leszálláshoz szükséges sebességcsökkenés már-már követhetetlen hosszú részletezése.

Illés szájából hangzik el aztán a Noé jóval korábban érkezett leányának, Achabnak a története is, aki jó megfigyelőként az özönvíz idején rájött arra, hogy a bárkát olyan magasra emelték a vizek, hogy a hold szomszédságába került, és merész módon egy csónakba ülve elérte az égtestet, majd az őt követő állatok egy csoportja is csatlakozott hozzá. Ő lett aztán a később megérkezett Énoch felesége. Különösen figyelemre méltó, hogy itt még a bibliai alap is hiányzik, hiszen a szentírásban semmi sem olvasható Noé lányáról, csak fiairól, illetve azok feleségéről beszél a szöveg. Az pedig külön pikánssá teszi a helyzetet, hogy a kritikai kiadás

¹⁰³ BERGERAC, 24-25.

jegyzetei szerint az Achab nem lehet női név a héberben, és a jegyzetírók szerint ez inkább arab név lehet, viszont az arab szó egyik jelentése kis módosítással utalhat az özönvíz általi büntetésre.

Az egyébként elsőnek a paradicsomba visszaérkező Énoch történetét azért hagytam az összeállítás végére, mert ez fontos lesz a *Phosphorus* értelmezése során is. A Végtelen Bölcsesség nem akarta, hogy ez a gyönyörű hely lakó nélkül maradjon, Énoch pedig a földön egymást gyilkoló emberek között menekülésre kényszerült, s úgy döntött, hogy felkeresi azt a boldog tájat, amelyről ősapja Ádám olyan sokat mesélt neki. Innentől kezdve érdemes szó szerint idézni: „De hogyan jusson oda? Jákob létráját még nem találták ki? Végül az Úristen kegyelme segítette meg, mert eszébe juttatta, hogy az igazak engesztelő áldozatára, s azokéra is, akik kedvesek a Mindenható ábrázata előtt magának az égnek tüze száll alá, mivel az igaz áldozatának illata hozzám emelkedett.” Az idézett bibliai helyen (1Móz 8, 20-21) Noé áldozatáról van szó, aki az özönvíz elmúlta után „oltárt épít az Úrnak, és vön minden tiszta állatból és minden tiszta madárból, és áldozék égő áldozattal az oltáron. És megérzé az Úr a kedves illatot” Az Istenhez felemelkedett áldozati füst tehát nem csupán a kegyelem jelképe lett (ezt követően ugyanis az az isten kinyilatkoztatás olvasható, hogy érvényteleníti a korábbi kiátkozást), hanem energiahordozóként is funkcionált. Kihasználása persze nem volt könnyű, hiszen a történetek további, talán a humort sem mellőző részletezéséből kiderül, hogy Énochnak két nagy füsttel és párával gőzölgő edényt kellett a hóna alá kötöznie, és az sem lehetett egyszerű, hogy a megfelelő pillanatban a Holdhoz érkezve ezeket eloldja magáról. Itt tehát a disszertáció központi témájának közelében vagyunk, hiszen Jákob éppen ebben a szövegben hiányolt létrája lesz majd az az eszköz, amelyen Ernst Albrecht *Phosphorusában* elindulnak a Holdra a különböző vallások képviselői.

Míg a felsorolt utazási történetekben Cyrano de Bergerac a bibliai szövegeket ironikusan profanizáló, és egyben persze érvényességüket is módosító megjegyzésekkel látja el, vannak ebben az egységben olyan részek is, amelyekben merészebb átalakítás történik. Illés történetének végén ugyanis azt is elmondja, hogy megérkezése után fellelte az Élet Fáját, és annak gyümölcsét füstként köpte ki magából a kígyó. A főhős erre irányuló kérdésre aztán egy olyan titkot fejt ki, amelyről a földi emberek még csak nem is hallottak. Elmondja, hogy a bűnbeesés után Isten azzal büntette meg a kígyót, hogy az ember testébe száműzte. Aztán elmagyarázza, hogy a beleink, vagy amit mi bélrendszernek nevezünk, az nem más, mint a belénk költözött kígyó, és nagyon érzékletesen részletezi, hogy a hascsikarás, az tulajdonképpen a kígyó sziszegése, és ez működik bennünk akkor is, amikor falánk vagyunk,

majd elmondja, hogy Eszkulapiusz, Scipio, Nagy Sándor és Edward angol király sírjában is találtak olyan kígyót, amint éppen vendéglátó gazdája holttestén lakmározott.

Ez utóbbi célzás is rávezetheti az olvasót arra, hogy a nagy emberekre való hivatkozás burleszk kifordításáról van szó, hiszen a kígyó valóban Eszkulapiusznak a tudást és bölcsességet szimbolizáló emblémája volt, a felsoroltakhoz hasonló világi személyiségek és uralkodók síremlékén pedig a bölcs uralkodás jelképeként szerepel. Amikor azonban Illés mondandója alátámasztására ezt a téves érvet is beveti, nagyon magas labdát ad fel a léhaságoktól saját szavai szerint sem idegenkedő főhős számára. Ő ugyanis azzal egészíti ki, hogy maga is megtapasztalta az elmondottak igazságát, hiszen észrevette, hogy „a kígyó mindig ki akar bújni a férfi testéből, és hasunk alján ott is van a feje meg a nyaka.”¹⁰⁴ Ez alkalommal a magyar kiadás jegyzete is utal arra, hogy „a vaskos tréfa a rabelais-i hagyományt követi”.¹⁰⁵ A kritikai kiadás pontosítja a Rabelais helyet, ahol Rabelais elmondja, hogy ez a kolbász kísértette meg Évát. és bizonyos akadémiákon régóta úgy tartják, hogy róla elnevezett Ithypalle volt az, és ott lényegült át a jó Priaposz mester, aki a görögöknél azzal a paradicsommal kísértette meg az az asszonyokat, ami a franciáknál a kert. Itt az is kiderül, hogy a felfogás háttérében Cornelius Agrippa von Nettesheimnek az eredendő bűnről írott értekezése áll (*De originale peccato*), aki ebben a magyarul is olvasható művében azt fejtegette, hogy a „kígyó nem más, mint az érzéki és testi indulat, sőt mondjuk ki egyenesen, a férfi testi vágyakozásának nemi szerve, ez a sikamlós szerv, amelyen különféle tekervények gyűrűznek, amely Évát megkísértette és rászedte. Ez a kígyó neve és hasonlatossága is valóban egybe vág.”¹⁰⁶

Ez a szent helyet meggyalázó beszéd még csak figyelmeztető szavakat váltott ki Illésből ám amikor a főhős János evangélista esetét idézte fel, nagy haragra gerjedt, és azzal tiltotta ki a paradicsomból, hogy a Hold ezen kívül részében és a Földön legyen példája annak, hogy Isten engesztelhetetlenül gyűlöli az ateistákat. A nagy felháborodás oka ahhoz kötődik, hogy a János evangéliuma egy helye szerint (21, 22-23) Jézus azt ígérte az apostolnak, hogy nem hal meg, hanem Illéshez és Énochhoz hasonlóan élve kerül fel mennyországba. Az Illést felháborító szöveg Isten aggódó meditációja, amit az váltott ki, hogy halála mégis bekövetkezett, a jó Isten tehát aggódik amiatt, hogy az emberek rájönnek tévedésére. Ezért a baj elpalástolására, úgy intézkedett, hogy gyorsan a mennyországba kerüljön, de arra már nem volt ideje, hogy a földi paradicsomba vigye fel.

¹⁰⁴ BERGERAC, 32.

¹⁰⁵ UO., 159., 19. jegyzet.

¹⁰⁶ Francois RABELAIS, *Oevres completes. Le Quart Livre*, és JANKOVITS László, *Agrippa az eredendő bűnről, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, XXX (2011), 221-234.

Illés fenyegetésének valóra váltása előtt főhősnek még sikerül néhány órát Énok és az ő társaságában a Hold ezen részén eltölteni, és természetesen az ezeknek számot adó rész hasonló módon kezeli az Élet és a Tudás fája alatt és környékén történeteket. Ezeket most nem részletezem, de a holdutazást lezáró részletekről említést kell tenni.

A befejező jelenet elején a főhős a folyamatosan radikális libertinusként fellépő ifjú filozófussal beszélget. Jól előkészített eszmecszeréről van itt át szó, hiszen mindkét résztvevő álláspontját világossá tették korábbi eszmecszeréik. A történet elején a heliocentrikus világkép elszánt bajnokaként ismerhető meg ugyan a főhős, ám a libertinus eszmékkal nem rokonszenvezik. Testét biblikusan az Úr templomának nevezi, az első udvari kihallgatása során elgondolkodik ugyan azon, hogy holdbéli vallatói a világ örökkévalóságáról beszéltek, de Mózesre hivatkozva mégis kitart amellett, hogy Isten hat nap alatt teremtette a világot. Térítői hevület is munkál benne, hiszen egy helyen megvallja nemes szándékát: „hogy a mi vallásunkhoz vezessem, ezerszer is kértem, ne szennyezze be anyagiassal gondolkodással értelmét, az ég e szép ajándékát, mely Isten szemléletére hivatott, szabadítsa meg állati kötelékeitől, s mindenekelőtt arra gondoljon, hogy halhatatlansága majdan örömmel és ne gyötrellemmel párosuljon.”¹⁰⁷

Ezzel szemben az ifjúról maga a démon is a következőképpen nyilatkozott: „Nem ismerek nála értelmesebb fiatalembert, valósággal új Szókratész lehetne, ha rendben tartaná a tehetségét, és bűnös hajlandóságával nem fojtaná el Isten állandó kegyelmét, de sajna ködös hetvenkedésével és a szellemes ember hírének folytonos hajszolásával inkább a szabadgondolkodást majmolja.”¹⁰⁸ A szabados ifjú hosszasan és elítélően nyilatkozik a szüzesség erényéről. Kijelenti: ha Isten úgy vélné, hogy az a bizonyos testrészünk az üdvösség ártalmára van, azt éppúgy le vágathatta volna, mint a zsidók fitymáját az Ótestamentumban. Sok értelmező számára ez kínálja, magát arra, hogy kapcsolatba hozzuk a szerző homoszexualitásával, de talán mégis fontosabb azt látnunk, hogy a kép egyre markánsabbá válik, míg eljutunk a zárójelenethez.

Itt a csodák kérdésével indul a párbeszéd. Az ifjú természetesen tagadja létezésüket, és nagyon beszédes módon a csodálatos gyógyulásokat azzal magyarázza, hogy az emberek testében lévő természetes balzsam hat, amely, ha a képzelet figyelmeztető szavát meghallja, azonnal működésbe lép. Kulcsszerep tehát annak a képzeletnek van, amely a bevezető fejezetek szerint szinte romlatlanul őrződött meg Ádámban, amelyet, ha megerősítenek és ha az illetőt áthatja a gyógyulás vágya, bekövetkezik az, amit a közhiedelem csodaként kezel. Így jutunk el

¹⁰⁷ *Holdbéli utazás*, 118.

¹⁰⁸ *Uo.*, 80.

előbb a lélek halhatatlansága, majd Isten létének tagadásáig. Az ifjú a földről érkezett főhős minden ellenérvét fölényesen cáfolja, és nevetségessé teszi, hogy ő az érvekből kifogyva folytonosan csak a kinyilatkoztatásra tud hivatkozni. A holdutazó az istentagadás részletezését már nem is tudta remegés nélkül hallgatni, és közben úgy találta, hogy beszélgetőtársa külsőleg is szörnyű átalakuláson esett át. Innentől kezdve talán érdemes szó szerint idézni a történetet: *„E pokoli és nevetséges érveket hallva egész testemet remegés fogta el. Most már figyelmesebben vizsgáltam az emberemet, s amit még sohasem vettem észre, nagy megrökönyödésemre valami borzalmas kifejezést láttam az arcán: mélyen ülő szeme egészen apró volt, a bőre sötét, az álla szőrös, a körmei meg feketék. Ó, istenem, gondoltam, ez a szerencsétlen már életében elkárhozott, s talán ő maga az az Antikrisztus, akiről annyi szó esik a mi világunkban. Nem akartam elárulni gondolatomat, mert tiszteltem szellemét, meg némi barátságot is éreztem iránta, hiszen olyan kedvező csillagkép mosolygott bölcsőjére. De nem tudtam türtőztetni magam, s szörnyű szitkokkal halmoztam el, melyek mind az ő keserű végét jövendölték. Ő meg hasonló szenvedéllyel válaszolt: „Hogy a halál...” De nem tudom, mit akart mondani, mert kopogtak az ajtón, s egy nagy fekete, tetőtől talpig szőrös férfi nyitott a szobába. Hozánk lépett, megmarkolta az istenkáromló derekát, és a kéményen át magával vitte. Annyira megsajnáltam a szerencsétlen barátomat, hogy átöleltem, és ki akartam tépni az etiópai karjaiból, de az olyan erős volt, hogy mindkettőnket felemelt, s egy szempillantás múlva már magasan szálltunk. Most már nem a felebaráti szeretet, hanem a leeséstől való félelem miatt kapaszkodtam társamba.”¹⁰⁹*

Később az is kiderül, hogy az ördög vitte magával őket, és amikor egy tüzes hegyet sűrűltak, azt hívnék, hogy a pokolba kerül, Jézus Máriát kiáltott, mire azonnal egy olaszországi dombtetőn találta magát, ahol két-három pásztor litániát mormolt felette. A komor történetbe persze beilleszti, hogy a teljes visszaszokáshoz még meg kellett a Hold szagától is szabadulnia, hogy a kutyák ne támadjanak rá. Így aztán már nem volt akadálya annak, hogy hálát adjon az isteni gondviselésnek azért, hogy a természetükben hitetlen embereket olyan helyre száműzte, ahol nem ronthatják meg gyermekeiket dölyfös önelégültségükkel. A zárómondat pedig így hangzik: *„Egy pillanatig sem kételkedtem abban, hogy hogy csak azért nem küldte el nekik az evangéliumot, mivel tudta, hogy visszaélnének vele, s keménységük miatt aztán még súlyosabb büntetést érdemelnének a túlvilágon”¹¹⁰*

A szakirodalomban természetesen régóta vita tárgya, hogy miképpen is értelmezhetőek a fenti sorok. Abban persze nincs vita, hogy ez az isteni gondviselés által elrendelt „ördögi

¹⁰⁹ Holdbéli utazás, 128.

¹¹⁰ Uo., 130.

utazás” ellentételezi és mintegy keretbe foglalja a paradicsomba irányuló fentebb említetteket. Többen utalnak arra is, hogy a megszabadulást hozó Jézus Mária kiáltás rájátszás Godwin történetére, hiszen Cyrano de Bergerac ismerte művét, és meg is emlékszik a spanyolságára megmosolygatóan büszke holdlátogató elődről, és a történet szerint egy ideig aztán egy cellában is voltak. A legtöbb vitát persze a befejező sorok váltották ki. Az egyik típus lehet azoké, akik úgy vélik, hogy a feltűnően kemény utolsó mondat azt kívánja megjeleníteni, hogy még a részvétre és szolidaritásra képes érzelmet is félre tudja lökni a vallási eltökéltség. Ezt alátámasztaná jegyzete, amely szerint ilyen elmarasztaló gondolatok nagyon gyakran megjelennek azokban a jelentésekben, amelyek a missziós fáradozás sikertelenségéről kénytelenek számot adni. Mások szerint viszont nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy olyan ember szavát halljuk, akiről a paradicsomi részben kiderült, hogy nem tudja visszafogni magát, és blaszfém dolgokat tesz.

Annyi bizonyos, hogy a francia szerző szerint a holdbéli paradicsom áldásaiból csak töredékesen részesült, és idejének nagyobb részét az égitest azon tájain töltötte el, amely sok tekintetben különbözött ugyan a földi viszonyoktól, de mégis azok mértékével mérhető. Amikor majd e mű tanulságait a *Phosphorus* értelmezése során hasznosítani próbálom, természetesen ezzel a terjedelmesebb résszel is foglalkoznom kell.

Bernard le Bovier de Fontenelle *Beszélgések a világok sokaságáról* (1686) című munkája nem konkrét holdutazásról szól, hanem azzal a gondolattal játszik el, hogy lehet-e élet más bolygókon is, így a holdbéli életre is kitér. Az alaphelyzetet az esti beszélgetések adják egy márkinővel, a második és a harmadik este témája a Hold. Fontenelle tiszteletben tartja azok véleményét, akik szerint nem laknak a Holdon, de amíg nem kerülnek többségbe, addig ő fenntartja azt a nézetét, hogy vannak holdlakók. Leírja a Hold egy hónapos körútját, illetve beszámol arról, hogy az ő idejében a holdbéli tájakat már el is nevezték. Ottani társadalomról nem beszélhetünk, ilyen nem is létezik, hiszen az esetlegesen mégiscsak ittlakók csak formájukban emberek, valójában állatoknak tekinthetők. Másfelől viszont az emberiség történetének nagyon fontos helyszíne, mert Ariosto híres eposzának egy epizódját felhasználva *Az eszeveszett Orlandó*ból ide kerülnek fel egy raktárba azok az ész-, vagy értelem készletek, amelyekre oly nagy szükség lenne a földön. Mivel ez a mozzanat a Phosphorus-történet egyik sarkpillére is lesz, erről a következő fejezetben szólok.

Most tehát azt kell megállapítani, hogy a Phosphorus országába való eljutás és az ott tapasztalhatók az eddigiek alapján összehasonlítási terepként elsősorban Godwin és Cyrano de Bergerac szövegei ígérkeznek.

Már az utazás bemutatása során is észlelhetővé válik, hogy ezekhez az elődökhöz képest a Ernst Albrecht tollát nagyon határozott polemikus indulat vezeti. Láthattuk, hogy Godwin és Cyrano de Bergerac sikertelen, majd sikeres fölszállási kísérleteit technikai részletek sokaságát tartalmazó leírások tárják az olvasó elé, és ez igaz akkor is, amikor a múltra visszatekintve a bibliai szereplők utazásai kapnak ilyen, persze megmosolyogtatóan fantasztikus magyarázatot. Ernst Albrechtnál a bibliai és mitológiai szereplők és lények okoskodás nélkül kínálják fel magukat Jákob létrájára, vagy Bálám szamarára. Technikai részletekkel nem bajlódva a felsoroltak segítségével juthatnak fel a világi papok a Holdra, és hogy a kritika még harsányabb legyen, megkapják a magukét a szegénységi fogadalmukról oly könnyen elfeledkező, a gyaloglást vállalni nem akaró szerzetesek is.

„Der goldne Bock, der Pegasus,
Und Machmuds rascher Schimmel
Davon trägt jeder wohl ein Schock
Von Pfaffen zu dem Himmel;
Das Eselein von Bileam
Mag auch gar folgsam und hübsch zahm
Ein Dutzend – andre Tragen.” (116. strófa)

„Auch kann die Leiter, die im Traum
Dem alten Jacques erschienen,
Zum Klettern durch den luft'gen Raum
Diesmal vortreflich dienen.
Nun geht, macht eure Sache recht,
Und grüßt das pfäffische Geschlecht
Voraus in meinem Namen.” (117. strófa)

Ilyen szinte naprakész konkrétságú mozzanatok vezetnek be a megálmodott holdbéli világ leírását is. Negatív utópiát kapunk itt, az áll a középpontban, hogy miféle, a földi életet, sőt egészen pontosan a 18. században élők földi életét megterhelő dolgok nélkül zajlik az élet a Holdon. Folyamatosan arról tudósít az elbeszélő, hogy nagyon sok felesleges, vagy egyenesen ártalmas földi intézmény, cím, rang nem ismert a Holdon. Az országban mindenki szabadon halászhat és vadászhat, mert a birtokhatárok senkit sem korlátoznak. Az udvarban nem túrik a talpnyalókat. Phosphorus makulátlanul tisztességes ember, hűséges a feleségéhez. A költőket, drámaírókat nem fogja vissza semmilyen törvény vagy megszorítás, a helytelen dolgokat bátran kritizálhatják. Az országban nincsenek zsoldosok, mindenki katona, és ha kell, önként vonul

hadba. A háborút persze nem keresi a fejedelem, mert a hódításokat tolvajlásnak tartja. A születési előjogok nem léteznek, a tehetség mindennél többet ér. Nincsenek adók, nem kellene orvosok, ügyvédek. Nagyon kevés, de annál világosabb törvénnyel működik ez az ország.

A vallás életre térve nincsenek az isteni kinyilatkoztatás értelmezésére különösen alkalmas személyek. A pápa nem szólhat bele abba, hogy ki legyen a fejedelem, nem ismerik a cölibátus, a kolostori nevelés és a vallási intolerancia fogalmát sem.

A fejedelemnek évente el kell elszámolnia azzal a pénzzel, amit a népe rábízott. Nem tiltakozik ő ez ellen, sőt nagyvonalúsága és embersége odáig is elmegegy, hogy megjutalmazza azt az egyszerű embert, aki bírálatban részesíti:

„Nicht anders war’s, geehrte Herrn,
Und mehr noch durft’ er sagen.
Selbst ohne Band und Ordensstern
Durft’ er’s zu rufen wagen:
„Fürst, denke, daß du sterblich bist,
Und daß dein Reich vergänglich ist,
Wenn du am Volke sündigst.” (26. strófa)

„Vom Volk erhieltst du das Mandat,
Dasselbe zu beschützen,
Fürst bist du, nicht um deinem Staat
Zu schaden, nur zu nützen.
Fürst bist du nicht, um deinen Bauch
Zu füllen oder an dem Schlauch
Als Satyr einzuschlafen.” (27. strófa)

Talán elég is ebből a felsorolásból, és ennek befejezéseként még azt érdemes felidézni, ami kifejezetten az irodalmi életre vonatkozik. A 85. versszakban megjelenik a szerző által oly annyira igényelt sajtószabadság, hiszen Phosphorus országában bárki azt írhat, amit akar, a 87. pedig kiemeli, hogy az igazság tiszta birodalmában a paszkvillusra, vagyis gúnyversre sincs szükség.

Ezzel összehasonlítva Godwin és Cyrano de Bergerac szövegeiben a földön soha nem látott egzotikus mozzanatok dominálnak. Godwinnál az olvasható, hogy nem kell dolgozni, hiszen a Holdon minden magától megterem, és az mindenkit bőségesen ellát, ettől függetlenül nincsen egyenlőség, de mindenki elfogadja a helyét, hiszen a bőség és az elosztások miatt senki

sem szenved hiányt semmiből. Az orvoslás sem probléma, hiszen olyan fejlett a gyógyászatuk, hogy 3 holdhónapon belül a lefejezést is meg tudják gyógyítani. Más tekintetben orvosra nincs is kimondottan szükségük, hiszen a levegő tiszta és kellemes, nincsenek évszakok, az éghajlat olyan, mintha örökké tavasz lenne.

Cyrano de Bergerac műve összetettebb és több szólamú, hiszen folyamatosan megszólal az ősi és nem holdra lokalizálható bölcsesség hangjaként a démon, és a főhősnek folyamatosan szembesülnie kell az ott ugyancsak különnek számító libertinus ifjú egészen radikális véleményével. is. De kihüvelyezhetők persze valamiképpen az őslakók között általánosan elfogadott vélekedések és szokások is. Így a földi orvosoknak szánt erős üzenetként nála következőt mondja az egyik őslakos „Van a testünkben valami természetes balzsam, amely a ránk támadó bajok tulajdonságaival ellentétes erőt tartalmaz, s mihelyt a képzelet a fájdalom figyelmeztető szavát meghallja, itt keres gyógyírt a méreg ellen. Ezért a mi világunk ügyes orvosai azt tanácsolják a betegeknek, hogy inkább tudatlan orvoshoz forduljon, de akit mindenki nagyon ügyesnek tart, mint nagyon ügyes orvoshoz, akit tudatlannak vélnék; azt gondolják ugyanis, hogy képzeletüknek, ha csak némi szerekl is erősítik, megvédi egészségünket, s meg is gyógyít, viszont a leghatékonyabb szerek is gyengék, ha a képzelet nem alkalmazza őket.”¹¹¹

Nagyon érdekes párhuzam, hogy minkét szerző megemlékezik a halálnak földitől eltérő értelmezéséről. Godwinnál az olvasható, hogy a halált nem élik meg rossz történésként, nem szomorúak, hanem jókedvűen, elfogadóan veszik tudomásul, ha lejárt az idejük. Bonyolultabb és emelkedettebb az, amit Cyrano tapasztal meg. A nála olvashatók szinte megelőlegezik a Zamora-regényben leírtakat, illetőleg a radikális reformáció egyes képviselőinél kialakult elképzeléseket. Nincs tehát tételesen kimondva, de a történések azt sugallják, hogy csak a bűnös életet élőket temetik el, s azokat el is siratják, nyilván azért, mert életüknek nem lesz folytatása. Az erkölcsös életet élőket viszont elégetik, „mert hitük szerint a tűz elválasztja a tisztát a tisztátalantól, s a meleg együttérzésénél fogva egybefogja a lelket alkotó meleget, s elég erőt ad neki, hogy egy csillagon állapodjék meg, ahol a miénknél anyagtalanabb és átszellemültebb nép lakik, mivel a lények vérmérséklete szükségszerűen alkalmazkodik és megegyezik glóbuszuk tisztaságával; az új világ elemeinek kényessége aztán még gazdagabbá teszi az elhunyt tüzét, aki így e lángoló ország egyik polgárává válik.” A lélekaluvás nagyon egyedi leírása ez tehát, és így azon sem lehet meglepődni, hogy a legbölcsebb filozófusaikat egy felemelő szertartás keretében a legkedvesebb barátjuk által végrehajtott szívdöféssel indítják el erre az iménti

¹¹¹ Bergerac, 121-122.

idézetben leírt útra. Az már inkább meglepő, hogy a filozófusok esetében egy ifjú hölgyek társaságában a szerelem gyönyöreit is felölelő összejövetelel elfogyasztják a halott húsát, hogy az ölelésekből születő lény „csakis az ő új életre ébredő barátjuk legyen.”¹¹² Az igazságszolgáltatásra pedig nincs is szükség a holdlakók jó természete miatt, éppen ezért a gyilkosság sem ismert büntett. A tudást itt is megbecsülik, de a hazugságot és a hamisságot nagyon megbüntetik. Meglepő és fantáziát megmozgató mozzanatokban egyébként gazdagabb Cyrano de Bergerac szövege (az étkezés során csak illatot fogyasztanak, az orruk által különböző módon eltakart, illetve kivillanó fogsoruk alkalmas a pontos idő jelzésére, a háborúknak szinte sporteseményként vetnek véget: a veszteségek kölcsönös összeszámlálása után hirdetnek eredményt). Részletesebben kibontottak az erkölcsi üzenetek is: Godwin csak azt láttatja, hogy a fiatalok és az öregek békében élnek együtt, míg a francia szerzőnél mindenki által igenelt hosszú fejtegetést olvashatunk arról, hogy az öregeknek kell tisztelettel és előzékenységgel viszonyulniuk a fiatalokhoz.

Mindkét *Phosphorus* előtti szöveg foglalkozik viszont a nyelv dolgával. Godwinnál a Holdon mindenhol ugyanazt a nyelvet beszélik, viszont ezt nagyon nehéz megtanulni, mert dallamokból és nyers hangokból áll, és betűkkel nem lehet leírni. Bergerac átvenni látszik ezt az elképzelést, de kiegészíti azzal, hogy valójában két nyelv különböztethető meg, az egyiket a nagyok beszélik, a másikat pedig a köznép használja. „*A nagyok beszéde különböző tagolatlan hangmagasságokból áll, olyasféle, mint a mi zenénk, ha nem kapcsolunk szöveget a dallamhoz, ami kétségtelenül nagyon hasznos és kellemes találmány (...)* A másik, a köznép nyelve, a tagok mozgatójából áll, de nem úgy, ahogy az ember talán képzelné, mert egyes testrészek teljes értekezést jelentenek.”¹¹³ Albrecht egy rövid ironikus mondatban csak annyit ír, hogy a Holdon nem ismerik a latin szavakat. Godwin és Bergerac persze meg is tanulja az ottani nyelvet, s ez eszünkbe juttathatja, hogy Ernst Albrechtnél egyáltalán nem jelentkezik problémaként, hogy milyen nyelven kommunikálnak a holdra felutaztatott tarka népség tagjai. Mondhatnánk persze, hogy igaz vallás megtalálásának szolgálatában ugyanúgy lesznek nyelveket értők, mint az Apostolok cselekedetiben megtért keresztények, de erre nincs utalás a szövegben.

A papok szerepére kell még mindenféleképpen kitérni. Éles kritikájuk a *Phosphorus* első részében a negatív utópiához illően annak részletezésben ragadható meg, hogy mit nem csinálnak, s így válnak ellenpontjaivá a még kijózanodás előtti társaságnak. Bergerac holdján viszont szabad utat kap a képzelet. Ők gátlástalanul üldözik azokat, akiket istentagadóknak tartanak, s természetesen Cyrano is ilyennek minősül, hiszen azt merészeli állítani, hogy

¹¹² *Holdbéli utazás*, 114-115.

¹¹³ Uo., 46.

szülőházája a föld az igazi világ, az ő világuk pedig csak hold. Ők természetesen éppen az ellenkezőjéről vannak meggyőződve, és a király közbelépésére volt szükség ahhoz, hogy életben maradjon, aminek ára persze az volt, hogy meggyőződésén erőszakot téve nyilvánosan a papok véleményének megfelelő nyilatkozatot tett. A helyzet leírásában fontos mozzanat, hogy az érdekében közbejáró démon világosan tudomására hozza: csak a nagyurak közbejárására sikerült kimenteni őt a fanatikus próféták karmai közül, akik valójában nem tartották őt értelmes lénynek.¹¹⁴

A *Phosphorus* előtti leghíresebb szövegekben tehát részletesebb rajzot kapunk Holdon élő emberi közösségekről, míg Ernst Albrecht művében a lényegi mondanivaló, a viták megjelenésére térve ez a közeg elhalványul, lényegében csak a fejedelemmel és közvetlen környezetének néhány megnyilvánulásával találkozunk, és az egyedüli helyszín is a fejedelmi palota marad. Talán ennek ellensúlyozására, valamiféle realitásillúzió felkeltésére kap ugyanakkor feltűnően alapos, tudományos igényű jegyzetet Ernst Albrechtnél a helyszínen. Mivel ezt Körmöczy a szokásosnál is több latin betéttel kivonatolta, helyesebbnek látszik saját fordításom mellékelésével idézni. Az idézet ugyanakkor arra is alkalmasnak látszik, hogy átvezessen a disszertáció középpontjában álló szöveg részletesebb elemzésére. Ezt a szöveg megformálásában alkalmazott eljárások bemutatásával indítom.

„Amint Schröter kiváló Selenographische Fragmente című művében állítja, a természet gondoskodott arról, hogy a hold felszínén is legyen nagyszerű, kellemes és termékeny felszín. Ha meg tudnánk tenni, hogy a Holdra való felszerelésekkel ellátva átplántáljuk magunkat a teremtés nagy birodalmában ott élő legközelebbi embertársainkhoz, hogy a Hungeno, a Montblanc vagy Pico hegycsúcsairól az ottani derűs légköri viszonyok között szemléljük meg a természet alattunk elterülő azon alkotásait, amelyeket a természettudós itt lent a távoli miniatűrképeken már megcsodált, akkor bizonyosan éppen olyan elragadtatva dicsőítenénk a Végtelen hatalmas erejét, bölcsességét, jóságos gondoskodását, mint amivel az Etna és a Vezúv egymásra rakódott régebbi és újabb romjait, továbbá a természet újabban létrejött színtereit, közöttük a legkellemesebb és legtermékenyebb vidékeket szemléljük, ahol az emberek, ha ezt akarnák, a legnagyobb bőségben élhetnének. Én minden esetre a XXI-XXI. sorszámú képek alapján a Platónról és Newtonról elnevezett vidékeket, és a közvetlenül mellettük elterülő maris imbriumot éppen olyan termékenynek képzelem el, mint a campaniai mezőket. Valószínűleg ez volt az a terület, amelyet Phosphorus uralkodása alá vont. Itt, folytatja a szerző, a természet felhagyott a tombolással, szelíd és jóságos lett, átadta a területet azon értelmes lények

¹¹⁴ Galilei perének egy erőteljes gúnyirata.

kultúrájának, akik éppen úgy hálát adnak az itteni gyümölcsökért, mint mi. Így aztán folytatja a szerző a 675. oldalon, az ég megfigyelője nagyon vonzónak találta azt a gondolatot, hogy földünkhöz és más égitestekhez hasonlóan itt is saját fizikai sajátosságaik szerint megteremtett értelmes lények élnek. Kästner tanácsos arról beszél, hogy a föld kivételes helyet tölt be a világegyetemben. Csak mi vagyunk képesek arra, hogy az égitestek mozgásairól és sajátosságairól igazságokat mondjunk. Ha a teremtő nem akarta volna, hogy ezt megtegyük, akkor nem adott volna nekünk erre alkalmas obszervatóriumokat. Én azonban nem tudom megállni, hogy örök tiszteletre méltó tanáromnak ezt a találó gondolatát ne alkalmazzam a bennünket kísérő holdra, amely hasonló helyzete, kedvező és páratlanul békés atmoszférája, az enyhe és törés nélkül fénysugárzás következtében, s amiatt, hogy aequatora gyenge hajlásban simul az ellipszis felszínéhez, számomra Isten hatalmas alkotásának szemlélésére kivételesen alkalmasnak látszik. Lehetséges lenne mégis, hogy a csillagok vizsgálatára ilyen alkalmas helyet a teremtő azokat szemlélő értelmes lények nélkül hagyta volna?”¹¹⁵

6. 2. A Phosphorus retorika és poétikai sajátosságai

Bár Ernst Albrecht művének filozófiai és teológiai üzenete tételszerűen néhány mondatban is összefoglalható, egy ilyen kivonat minden bizonnyal leegyszerűsítő lenne, hiszen a jelentéshez hozzátartozik az a retorikai-poétikai kontextus is, amelyben ezek a gondolatok megjelennek.

¹¹⁵ „Auch der Modfläche, sagt Schröter in seinen vortrefflichen Selenotopographischer Fragmenten p. 673. hat die Natur für die prachtvollsten und gewiss auch anmutigsten und fruchtbarsten Gesilde gesorgt. Könnten wir uns mit Mordorganen ausgerüstet zu unsern dortigen nächsten Mitbrüdern in dem grossen Reiche der Schöpfung versetzen, und vom Gipfel Hungheno, Montblanc oder Pico durch die dortige äusserst heitere Atmosphäre, die unter uns umherliegenden Naturwerke betrachten, die der Naturforscher schon hienieden in einem so sehr entfernten Miniaturgemälde bewundert, wir würden gewiss eben so entzückt die Allmacht, Weissheit, und gütige Vorsorge des Unendlichen preisen, als wir auf unsrem Aetna oder Vezuv übereinander gehäuften ältere und neuere Ruinen, zugleich aber neugeschaffene Naturschönen und dabei anmutigsten, fruchtbarsten Landschaften erblicken, wo menschen, wenn sie nur wollen, Ueberfluss finden. Ich wenigstens stelle mir nach Tab XXI–XXIV. die Gegend von Plato und Newton, sammt der zunächst dabei gelegenen Maris imbrium ebenso fruchtbar, als die Campanischen Gefilde vor. Wahrscheinlich war dies der Stuck, den Phosphorus zu regieren hatte. Hier, fährt unser Autor fort, hat die Natur zu wüthen aufgehört, ist sanft und wohlthätig und überlässt ihre Fläche der ruhigen Cultur vernünftiger Geschöpfe, welche ihrem Schöpfer so gut wie wir für die Früchte Dank bringen. Überhaupt, fährt er p. 675. fort, hat der Gedanke, dass der Mond gleich unserer Erde und allen übrigen Weltkörpern von vernünftigen, seiner physischen Anordnung gemäss Geschöpfen bewohnt werde, für einen Beobachter des Himmels will Anziehendes. Hr. Hofrath Kästner sagt über die vorzügliche Lage unserer Erde im Weltgebäude: Nur wir können von dem Bewegungen und Eigenschaften der Weltkörper Wahrheiten festsetzen. Hätte der Schöpfer nicht haben wollen, dass wir dieses tun sollten, er hätte uns kein so bequemes Observatorium gegeben. Ich kann nicht unhin diesen vortreffliche Gedanken meines ewig Verehrungs würdigsten Lehrers auch für meinen Satz auf den immerfort begleitenden Mond nicht anzuwenden, der mir unter einer ähnlichen Lage in Rücksicht seiner äusserst heitern und ungleich ruhigeren Atmosphäre, sehr geringen Dämmerung und Brechung der Lichtstrahlen, auch geringen Neigung seiner Aequators gegen die Fläche der Elliptik, zur Beobachtung der grossen Werke gottes vorzüglich geschickt scheint. Sollte der Schöpfer eine solche vorzügliche Sternwarte ohne vernünftige Geschöpfe, ohne Beobachter gelassen haben?” Fürstbürger Phosphorus, 173-175.

Ennek feltárása és elemzése azért is indokolt, mert ez a keret nem csupán kapcsolódik azokhoz az eljárásokhoz, amelyek az eddig említett műveiben is felsejlettek, hanem új elemek is megjelennek. Láthatóvá válik így, hogy a narratív szövegekben a szerző szívesen teremt távolságot a művekben megszólaló történetmondók és a szerző között, és kedveli azt is, ha a szövegeket időben és térben távoli közegben születettek gyanánt mutathatja be az olvasóknak. Ezeknek az elemeknek az itteni megjelenését igyekszem kimutatni az alábbiakban, de mondandóm felvezetéseként először még a holdutazás néhány újabb mozzanatát és előzményeit mutatom be. Ilyennek tekinthető azoknak a józan értelemmel megtöltött flaskáknak az előélete, amelyek felhőrpintésére a mű utolsó, hetedik fejezetében szólítja fel vendégeit a felvilágosult fejedelem:

„Den ächten, wahren Weisheits Geist,
Sollt ihr nun bald erhaschen!
Ein Thor, wer sich dagegen spreißt!
Auf! leeret Eure Flaschen!
So Phosphor. Ungern oder gern
Bequemten sich hierauf die Herrn
Zum schweren Abentheuer.” (400. strófa)

A mű első értelmezője, az elismerőnek nehezen nevezhető recenziót író nagy német esztéta Karl Wilhelm Friedrich Schlegel¹¹⁶ ezt Ariostótól származó motívumként méltatja, de mint

¹¹⁶ „Nr. 2. gehört ebenfalls in die burleske Gattung, ist aber in einem ganz ander Ton und Geist geschrieben. Der Verfasser hat doch eine Absicht dabei gehabt, und zwar keine geringere als die: alle positiven Religionen ohne Ausnahme lächerlich zu machen. Was von dieser Absicht nach moralischen und politischen Verhältnissen zu entscheiden; aus dem Ernst, womit der Verfasser am Ende seinen Deismus predigt, muss man schlüssen, dass er selbst geglaubt hat, durch jene wegwerfende Kühnheit etwas Gutes zu leisten.

Recensent will nicht et schreiden, ob es die Schuld des Inhalts oder der Aufführung ist, dass man ungeachtet allen verzerrten Karikaturen, die vorkommen, sich kaum ein oder dan andere mal zum Lachen, ja nur zum lächeln gereizt fühlt. Die Verirrungen des Aberglaubens sind vielleicht zu beklagenswürdig, der Betrug und die Laster, welche ihn erzeugen, zu gehässig, um zur komischen Unterhaltung dienen zu können. Was diese noch mehr vermindert, ist, dass das Gedicht für jeden der nicht in den Religionsgebräuchen und Lehren der verschiedenen Völker sehr bewandert ist, einen Commentar bedarg, welcher dann auf mehr als hundert Seiten geliefert wird, und von Kunstrichter der Beurteilung des Theologen und Geschichtsforschers überlassen werden muss. So wie kann auch jener zu sagen, dass die heiligen Bücher der Christen darin auf eine unedle und gemeine Art angefeindet werden, z. B. Seite 192. an werk. 32. (...)

Wenn, wie es hier eigentlich seyn müßte, der Artikel der vor dem Worte Fürst-bürger (Citoyen-Prince) stünde; so würde der Titel verständlicher seyn. Ein buch von dieser Art kann übrigens durch seinen Inhalt einen Recensenten in einige Verlegenheit setzen. Es giebt nämlich Personen, die ihm gern Schuld geben möchten, er nähme wohlgefälligen Antheil an den Grundsätzen des Schriftstellers, sobald er ein wenig ausführlich den Inhalt eines Werks anzeigt. Greifen nun diese Grundsätze gewisse religiöse oder politische Systeme an; so ist das hinreichend, den Referenten und mit ihm auch wohl das ganze kritische Journal, an welchem ein Solcher mitarbeitet, in den Ruf zu bringen, als begünstige man planmässig dergleichen gefährliche Meynungen. von der andern Seite beklagt sich, und vielleicht mit eben so viel Grunde, ein Autor, wenn man ein Werk, in welchem er wichtige Wahrheiten

alább majd kiderül, egyáltalán nem kizárt, hogy Bernard de Bovier Fontenelle értelmezésén átszűrve jutott ez el Ernst Albrechtig.

Az alapötlet persze nyilvánvalóan Ariostótól származik. Eposzának (*Orlando furioso*) a szakirodalom szerint Dante reminiscenciákban gazdag három énekében (33-35.) Astolfo előbb az etiópai királyt kínzó rút háрпиákat kergeti el, hogy aztán a pokolba is utánuk menve meghallgassa a szerelmeséhez kegyetlen, és ezért bűnhődő líd király lányának történetét. A szörnyű füst miatt menekülésre kényszerül, de a rémséges háрпиák kijövetelét még meg tudja akadályozni a barlang bejáratának eltorlaszolásával. Ezt követően egy folyóban megtisztuló fürdőt vesz, hogy aztán felpattanjon szárnyas paripájára, hipogriffjére, és meg se álljon egy magas hegycsúcsig, amely nem más, mint a földi paradicsom. A gyönyörűségeken vidéken egy tündöklő palotára talál, amelynek csarnokában egy méltóságot sugárzó aggastyánnal találkozik, aki nem más, mint a negyedik evangélista, János. A fentebb tárgyalt, és Ariostótól persze bizonyosan nem független Cyrano de Bergerac-szövegtől eltérően ez a földi paradicsom nincs áttelepítve a Holdra, oda még egy újabb utat meg kell tenni ahhoz, hogy Astolfo hozzájusson ahhoz az eszközhöz, amelynek segítségével az eposz főhőse, Orlando visszatálhat a jó útra, hogy a pogány nő iránt érzett szerelemből kigyógyulva a pogányok elleni csatázásra fordíthassa energiáit. Az utazás itt biblikusabban, Illés tüzes, de az utasoknak csodás módon egyáltalán nem ártó szekeren történik. A hatalmas égitest településeit természetesen nem járhatják be, de egy Cyrano de Bergeractól ugyancsak fel nem használt mozzanatként két hatalmas hegy közötti

entwickelt zu haben glaubt, nur ankündigt, ohne sich weder auf Lob, noch auf Widerlegung einzulassen. Obgleich es nun unmöglich ist, es allen Partheyen recht zu machen; so wird doch der Recensent des vorliegenden Buchs, bey Beurtheilung desselben, so vorsichtig verfahren, daß er wenigstens vorsätzlich niemand ein Aergerniß geben. Est ist dies Product ein Märchen in versen; die Einkleidung ist komisch, der Gegenstand hingegen von sehr ernsthafter Art. Phosphorus wird als ein ganz vortrefflicher Regent eines, im Monde gelegenen Landes geschildert. U mein Bild der Glückseligkeit zu entwerfen, dessen sich die Staatsbürger unter seiner Rgierung zu erfreuen haben, setzt der Dichter die dortige Verfassung mit der Einrichtung der heutigen europäischen Staaten in Contrast; und da kommen dann recht sehr herbe Rügen und stark kolorirte Gemälde vor Dieser Fürst Phosphorus nun zieht sich, durch zu große Anstrengung bey Verwaltung seiner Berufsgeschäfte, die Hypochondrie zu. Seine Aerzte verordnen ihm das Lachen als Cur; allein dort herrscht allgemein so viel gesunde Vernunft, daß man, um lächerliche Thorheiten aufzufinden, eine Gesandtschaft auf die Erde schicken muß, die dann unter allen daselbst herrschenden Albernheiten keine lustiger findet, als die, welche die Pfaffen und Priester treiben. Es wird daher beschlossen, eine ganze Caravane solcher Männer, von allen Bekenntnissen und Secten aus allen Himmelsstrichen herbeyschaffen zu lassen. Hierzu, wird Bileams Esel, Elias Feuerwagen, der Pegasus, Jacobs Himmelsleiter und Manches andre Vehikel gebraucht. Die buntschäckige Gesellschaft von Mönchen, Bonzen, Priestern, Magiern, Pastoren u.s.f. kömmt an. Auf der Reise giebt es schon Zank, der aber viel ärger wird, bey dem großen Gastmahle, wo sich diese Herren gewaltig beunnüchtern, über dogmatische Gegenstände in Streit gerathen, einander prügeln, und sowohl durch Unsinn, den sie reden, als durch ihr ungesittetes Betragen, sehr wohlthätig auf das Zwerchfell des Fürsten würgen. Dieser Spaß wird einige Tage hindurch fortgesetzt, und nun stellt Phosphorus Versammlungen an, in welchen die Glaubenslehren aller Secten geprüft, und denenjenigen große Beutel voll Geld greicht werden sollen, die auf gewisse Fragen, die man ihnen vorlegt, befriedigende Antwort geben. Diese Fragen betreffen das Wesen der Gottheit, unsre Seele, die Schöpfung der Welt, den Zustand nach dem Tode u.d.gl.
[Nr. 1234. NAdB 27, 1796, S. 338–941] https://zs.thulb.uni-jena.de/receive/jportal_jparticle_00013084 (Utolsó megtekintés: 2023.08.08.)

szorosban fellelik azt az óriási raktárat, amelyben az emberek által a földön elvesztett fizikai és szellemi dolgokat tárolják. Ariostonál ezek listája, jóval terjedelmesebb (9 strófát tesz ki), míg Fontenelle tömörebben mondja el, hogy a raktár tartalmaz „koronákat, kincseket, hírnevet, reményeket, a játékra tékozolt időt, az árvákra testált (de hozzájuk el nem jutott) alamizsnát, uralkodókat dicsőítő verseket és szerelmesek sóhajait.”¹¹⁷ A francia író úgy tesz, mintha egy ponton bátrabb lenne a felsorolásban, szerinte Ariosto szinte sűgva mondja, hogy még Konstantin császár adománylevele is ott van, és el is magyarázza, hogy a pápák ez alapján tartottak igényt Róma és Itália birtoklására, „de az az igazság, hogy senki sem látta azt az adománylevelet.”¹¹⁸ Valójában a költészet finomabb eszközeit használó Ariosto sem bátortalan, hiszen főhőse bűdösséget érez, amikor a dokumentum közelébe ér, másfelől pedig Itáliában nem kellett magyarázni ennek a Valla által már régen leleplezett áldokumentumnak a funkcióját. Eltérés van a két Ernst Albrecht által olvasott szerző között abban, hogy Fontenelle szerint az örűltségből egy csöpp sem került fel a Holdra, míg Ariostonál „csak örűltség nincsen, vagy nem számottevő.”¹¹⁹ Így jutunk el, a Földről hatalmas mennyiségben felkerűlt észhez, amelyeket ott hatalmas halmot képező ampullák tárolják. Fontenelle magyarázója üvegcsékről beszél, de fontosabbnak tartom azt kiemelni, hogy a francia író hangot ad a tárolás miatti elégedetlenségének, hogy aztán ezt összekösse a hölgynek szánt bók megfogalmazásával is: „Ariosto ezeket az üvegcséket mind egy halomba rakja, bár szívesebben látnám őket szép sorjában egy hosszú polcon. Astolfo igencsak elcsodálkozott, hogy sok ember üvegcséje, kiket igen bölcsnek hitt, teljesen tele volt, és meggyőződése, hogy az én üvegem tartalma is igencsak megszaporodott, mióta önt filozófiai előadásommal szórakoztatom. De azzal vigasztalom magam, hogy szavaim nyomán ön is kap egy kis üveget a holdon.”¹²⁰ Mint majd látható lesz a későbbiekben, Phosphorus mintha megfogadta volna Fontenelle tanácsát, nála példás rendben sorakoztak az üvegcsék, s így kiosztásuk a lehető legnagyobb rendben történt meg.

„Ein ungeheures Magazin
Ist in dem Mond zu sehen,
Worinn Bouteillen schwarz und grün,
Und weiß und röthlich stehen;
Bouteillen von besondrer Art,

¹¹⁷ Bernard le Bovier FONTENELLE, *Beszélgetések a világok sokaságáról*, ford. LAKATOS Mária, Utószót és jegyzeteket írta FEHÉR Márta, (Budapest, 1979), 56.

¹¹⁸ Fontenelle, *Beszélgetések*, 57.

¹¹⁹ Ludovico ARIOSTO, *Az elveszett Orlando*, fordította SIMON Gyula, II, 31/81. Bp.1994, 935.

¹²⁰ FONTENELLE, *Beszélgetések*, 57-58.

Denn der Verstand ist aufbewahrt
Drinn für die Erdenpilger.” (109. strófa)

De nem csupán erről van szó, hanem arról is, hogy a szerző szellemesen tovább építi és alkalmazza az örökölt történetet. Ernst Albrecht a második rész elején elmondja, hogy születésekor minden földi halandó meglátja a maga flaskáját, és annyit iszik belőle, amennyit akar, a maradék pedig felkerül a holdbéli raktárba. Mivel sokak szerencsétlenségére ez nem a torok gyönyörűségét szolgálja, sokan vannak olyanok, akik még összeszorított ajakkal sem érintik meg, ezek lesznek tehát egy újabb privilégium, a születéstől fogva való absztinencia, és így egy újabb *von* titulus élvezői. Így aztán sok flaska érintetlen marad, és ennek következtében van olyan sok ember a földön, vagyis így vált a föld egy hatalmas bolondokházává, ahová ki és be járkálnak az emberek. A rendezett flaskák közötti eligazodást a színük is elősegíti (fekete, fehér, piros és zöld színűek) és a papokéi persze mindenképpen könnyen felismerhetőek, hiszen ezek teljesen érintetlenek.

„Jedweder, der zur Erde zeucht,
Sieht seine Flasche blinken,
Und jedem wird sie hingereicht,
Verstand daraus zu trinken;
Ein jeder trinkt, wie’s ihm beliebt,
Mehr oder weniger, und giebt
Den Rest dann in Verwahrung.

Zum Unglück ist nicht für den Gaum
Der Trank; daher mit ihren
Zurückgeschreckten Lippen kaum
Ihn einige berühren.
Auch sind vi privilegii
Die von Geburt abstemii
Mit ihrem von zufrieden.

So bleiben viele Flaschen voll,
Die kaum berochen werden;
Daher der Jammer, daß es toll
Von je zugeht auf Erden,

Und einem großen Bedlamshaus
Die Erde gleicht, wo ein und aus
Die Adams Kinder wandeln.

Nun in dem großen Magazin
Ließ es sich leicht erklären,
Was wohl die größten Narren in
Dem Erdplaneten wären?
Das Magazin ward inspicirt,
Und von dem Leibarzt referirt:
Es wären's traun! die – Pfaffen.” (110-113. versszak)

A mű megformálásának további mozzanatai is felismerhetőek, ha ezekre is figyelve olvassuk Ernst Albrechtnek azokat a forrásait, amelyek a filozófiai és teológiai koncepció szempontjából meghatározó jelentőségűek voltak. A bölcséleti mondandóval majd egy következő fejezetben foglalkozom, most csupán a mű címének magyarázata miatt idézem fel a szöveghez fűzött jegyzetek egyikét. Ennek forrása nyilvánvalóan Christian Ernst Wunsch, *Horus oder astrognostisches Endurteil über die Offenbarung Johannis und den Messias* című 1783-ban megjelent műve volt. Erre támaszkodva Ernst Albrecht a következőket írja:

„Der prächtigste Stern nach Sonne und Mond, sagt Horus, ist Venus, welcher wegen seiner ungemeynen Klarheit und Grösse die Augen der ältesten Sternseher gar bald auf sich zog. Wenn sie nun der Nachwelt sagen wollten, dass er einst in seinen schönsten Glanze vor Sonnenaufgang über den Horizont in die Höhe gestiegen, und mithin Morgenstern gewesen wäre; so mahlten sie den Himmel und einen Mann hinein, der in Schönheit und grösse beinach dem Bilde der Sonne gleich kam, um dadurch anzuzeigen, dass er fast wie eine kleine Sonne am Himmel daher gestrahlt habe. Aber bald verdunkelten ihn die Sonnenstrahlen, und machten seiner grossen Herrlichkeit ein Ende, d.h. er ging mit seinen Dienern, den Sternen, bei welchen er stand, heliakisch unter. Sie mahlten also den vorigen Mann wieder, jedoch aber so, dass er von einem mehr starken und mehr mächtigen, nämlich von der Sonne, mit seinen Dienern aus dem Himmel herabgeworfen ward. Als nun die spätern Menschen den wahren Sinn dieser Bilder bereits vergessen hatten, und sich nichts als Götter darunter dachten, überdies auch viel Böses in der Welt fanden, welches ihrer Meinung nach von bösen Geistern herkam; so dichteten sie, dass dieser schöne Mann anfänglich zwar einer der vornehmsten Engel des Lichts gewesen, hernach aber mit seinem ganzem Heere wegen seines unerträglichen Stolzes vom Allerhöchsten aus dem Himmel gestossen worden wäre, weil der Allerhöchste nicht habe leiden können, dass

ein geschaffener Geist an Licht und Macht sich ihm habe gleichstellen wollen. Nach den jüdischen Traditionen hiess dieser gefallene Engel Samael. Nach der Lehre unserer sogenannten Orthodoxen heisst er Beelzebub, Satanas, oder der Teufel schlechtweg mit seinen Engeln. Der Schuster von Görlitz, Jakob Böhme, und seine Anhänger, die heutigen Mystagegen nennen ihn Lucifer, welcher Name, so wie Phosphorus und Hesperus, bekanntlich nichts weiter als den Planeten der werliebten, die Venus bedeutet.”

Körmöczi fordításában:

„Horus: a Nap után Vénus a legszebb csillag, ezért igen nagy tekintete lett az vizsgálók előtt, ha azért ezek jelenteni akarták, hogy a Nap előtt a horizontra feljött, hoc est Phosphorus -- lefestették az eget és reá egy férfit, mely szépséggel, nagysággal soli accedebat, ut quasi parvus sol compareat, verum mox radiis solaribus sepultus est, et lucis eius finis factus est, ezért hát ezt secundorioris lefestették, de ita quasi a fortiori cum suis servis (quia Venus una cum reliquis heliarum occidit) una dejiceretur. Cum sequiores homines sensus huius obliti essent, cogitabant sub his deos, inter mala advertere in termis quae ex opinione eorum a malis spiritibus veniebant, fingebant hinc, quod iste pulcher vir primum erat princeps Angelorum lucis – mox tamen cum suis commilitationibus, a maga elviselhetetlen kevélysége miatt, a mindenek fő Istenétől levettetett, mert nem szenvedhette, hogy a tőle teremtett lélek luce et potentia ei se similes sistat, a zsidó traditio szerint ez a leesett Angyal Samael juxta orthodoxos nostros Belzebub Satanas demon cum suis angelis. A görlizi suszter Jacob Böhme és követői Lucifernek nevezik őtet, mely név ut Phosphorus és Hesperus Venust jelenti.”

Ezek alapján pedig már láthatóvá válik az, hogy miként fordította le Körmöczi a jegyzetek anyagát latin részletekkel vegyesen magyarra, hiszen a szöveghez közelebb lépve kiviláglik a cím legfontosabb elemének magyarázata. Az első csillagvizsgálók tehát a napfelkelte előtt megjelent hajnalcsillag megjelenését úgy ábrázolták, hogy az eget lefestve egy nappal vetekedő szépségű embert festettek a kép eget ábrázoló részére, majd persze azt is megjelenítették, amint ő alábukik a nap feljötte után. Később aztán az emberek ezt a csillagászati jelentést már elfeledve (Wünsch elképzelésének ez a központi gondolata) isteneknek képzelték a megjelenítetteket, és a világban megjelenő rosszra is magyarázatot keresve kitalálták az egymással vetekedő istenek mítoszát, és a vereséget szenvedő bukott istent tekintették a rossz forrásának.

Az elképzelés több részlete előkerül még majd a későbbiekben, de most csak az a fontos, hogy a címadással Ernst Albrecht vissza akar térni a mitológia-gyártás előtti állapothoz, és Jakob Böhmét is segítségül hívja azt javasolja, hogy a fényt és világosságot hozó lényként kell értelmezni *Phosphorust*. Ami persze a mű egészének üzenete szerint szellemi értelmében

értendő, vagyis olyan uralkodó ő, akinek fő célja a felvilágosodás eszményeinek megvalósítása, amely aztán magába foglalja egy ésszerű vallásosság képviselését is.

Ernst Albrecht szövegének fontos sajátossága tárható fel akkor, ha a vizsgálat kiterjed a kötet felépítésére és a legfontosabb egységei egymáshoz való viszonyára. Úgy gondolom, nem túlzás, úgy megelőlegezni a legfőbb tanulságot, hogy egy sajátos többszólamúság jelenléte állapítható meg. Ezt egyfelől az biztosítja, hogy az 500 strófányi verses szöveghez 177 prózában írt jegyzet is csatlakozik. Ezt a jegyzetanyagot August Wilhelm Schegel a mű nagy tehertételének tartotta. Úgy vélte, hogy a különböző népek vallási tanait és szokásait bemutató több, mint száz oldalas szövegegység szinte lehetetlenné teszi, hogy olyan ember mondjon róla véleményt, aki nem jártas ezekben, és csak az esztétikai kérdésekben tartja magát illetékesnek.

Erre a kérdésre még majd szeretnék visszatérni, most azonban csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy ezek a prózai szövegek valamennyire valóban önálló szólamot képviselnek. Prózai voltukon és részletező terjedelmességükön kívül valamelyest önálló életre tesznek szert az által is, hogy többnyire ugyan német nyelvűek, de a főszövegtől eltérően ezekben olykor terjedelmes latin részletek is találhatóak. Ezek a latin részletek a legtöbb esetben a jegyzetek jegyzeteiként jelennek meg nagyon gyakran korábbi latin nyelvű forrásmunkákból vagy értekezésekből átvett idézetekként. Mindezt technikailag az tette lehetővé, hogy a jegyzetanyag a kötet második részében önálló egységként szerepel, ami persze azt is jelenti, hogy a kényelmi szempontok is az önállósítás irányába hatnak, hiszen az olvasót folyamatosan előre és hátra lapozásra kényszerítik.

A többszólamúság további mozzanatainak bemutatását megkönnyíti, ha idézem az utolsó 177. jegyzet német szövegét és a Körmöczinél olvasható magyar változatot:

„Der Rabbi stieg, wie ich in der berühmten philosophischen Chronik von Lissabon, deren Verfasser ein gewisser Franziskaner P. sein soll, gelesen habe, in Portugal zu grosser Freude seiner Glaubensgenossen an's Land, und die Königin war über seine Glaubensbeharrlichkeit so entzückt, dass sie – zum erbauenden Beispiel ihrer eigenen Glaubensgenossen – die ganze Mondgeschichte aus dem Arabischen in's Lateinische zu deren schnellerer Verbreitung übersetzen liess, welche Übersetzung der Verfasser dieses Werks, so viel ich aus allen Umständen vermuthete, in succum et sanguinem – metamorphosiert. A. d. S.”

„A rabbi lejött, amit egy liszaboni philosophiai krónikából olvashatom, és Portugaliába ment hite sorsosaihoz, s a királyné hitében való állhatatosságán úgy álmélgodott, hogy a többiek épülésére ezen holdbéli traktus históriáját arabsból deák nyelvre fordíttatta, mely fordítást ezen könyv authora in succum et sanguinem metamorphosialta.”

Az értelmezés kezdetén fontos megjegyezni, hogy a magyar szöveg egy ponton hiányosabb, mint a német, nem szerepel a végén A.d.S. rövidítés. Ez nem meglepetés, mert ezt a rövidítést Körmöczy egyetlen egy esetben sem veszi át, jóllehet a németben további 11, tehát összesen 12 jegyzet végén ott olvasható. Azzal, hogy Körmöczy miért hagyta el ezeket, még majd foglalkozni kell, most csak le kell szögezni, hogy a németben kétféle jegyzet van, vagyis mástól származnak azok, amelyek végén nem olvasható ott az a betűsor, amelynek feloldása az általam megkérdezett szakemberek mindegyike szerint *Anmerkung des Schreibers*, vagyis *a szöveg leírójának megjegyzése*. Hogy lényegesen eltérnek-e az így elkülöníthetők a többitől, arra hamarosan visszatérek, most először ezt az utolsót emelném ki, mert ez segít a kérdéskör egészének megértésében. A jegyzet tehát annak a rabbinak a földi tevékenységéről tudósít, aki egyetlenként nem volt hajlandó a józan észet tartalmazó és a babonás ostobaságból kigyógyító flaska kihörpintésére, és aki a főszöveg záróstrófája szerint a fent maradók gúnyos megjegyzéseitől kísérve számárháton indult vissza a földre.

A természetesen minden elemében fiktív és satirikus hangnemben írott megjegyzés célja egyfelől az elmondottak persze csak képletesen értendő hitelesítése: megteremti azt az illúziót, hogy a fontos eseményekben részt vevő személyiség beszámolója a kiadvány ősforrása. A szöveg történetét aztán teljességgel elképzelhetetlen mozzanatok „hitelesítik”. Mondanom sem kell, hogy nem ismert olyan filozófiai krónika, amelyben egy ferences barát a holdutazásról szóló portugáliai diadalútját örökítette volna meg. A portugál színhely megválasztásának persze önmagában is éle van, hiszen olyan országban karolnának fel egy zsidó rabbi által arab nyelven írott szöveget, ahol hosszú ideje folyamatosan napirenden volt az arab és zsidó kultúra és képviselői fizikai megsemmisítését is jelentő kiiktatása. Különösen beszédes az is, hogy a kézirat felkarolója éppen azzal az 1777-1792 között uralkodó I. Mária királynővel azonosítható, aki a felvilágosodás eszméinek még valamelyest teret engedő Pombal kancellárt kiiktatva és az összes rendelkezését megsemmisítve kemény intézkedéseket hozott a franciaországi eszmék visszaszorítására, és aki éppen az ottani eseményektől megrémülve a megőrülésig jutott el. (Az elhatalmasodó elmebaj következtében el is távolították a trónról és a hatalmat a fia vette át). A szövegtörténet következő állomását aztán a már inkább ironikus, mint satirikus utolsó mondat jeleníti meg, vagyis ekkor készült el a latin szövegből a német nyelvű változat, amely persze csak komoly vérátömlesztést jelentő átváltozás eredményképpen nyerte el a németül olvasható formáját.

A megjegyzés befejezéséből ugyanakkor az is világos, hogy ennek írója nem azonos a mű közreadójával. Ez persze nem a mű végén derül ki, és az is mondható, hogy a funkcióknak itt nyíltan is kimondott elkülönítést már sejtetik a korábbi megjegyzések is. A

leginformatívabbak azok, amelyekben különbség rajzolódik ki álláspontjaik között. Ezek közül a 33. jegyzet és a hozzátartozó fő szöveg tekinthető a legjelentősebbnek. Ez talán a mű legterjedelmesebb ilyen szövege, amelynek a felvezetése is rendhagyó. A viszálykodó teológusok között az úrvacsora kérdése kerül naprendre, és a már-már egymás fizikai bántalmazásáig is elmenő szenvedélyes összecsapás látványán megdöbbenő Phosphorusnak a rabbi siet segítségére. Itt a kompozícióból kilógó megoldás következik, mert a főszöveg csak jelzi ezt, de ott azt olvassuk, hogy mondandója a jegyzetben tanulmányozható:

„Ein Rabbi, der des Königs Noth,
Das Ding sich zu erklären,
Bemerkte, fing von Wein und Brodt
Ihn freundlich zu belehren,
Und kurz den ganzen Römerplan
Ihm deutlich vorzulegen an,
Wie euch die Glosse zeigt.” (169. strófa)

A beszélő tehát rendhagyó módon kiszól a szituációból és az mondja, hogy az olvasó a jegyzetben találja meg a rabbi által kifejtetteket. Nem hangzik el tehát a rabbi roppant terjedelmes szövege, ám ennek ellenére az elbeszélő úgy tesz, mintha ez megtörtént volna, sőt kemény kifakadásról is tudósít, amelyben kannibáloknak nevezi a katolikusokat:

„(...) Ah, rief er, Menschentorheit ach!
Wie grenzenlos! Erst machen
Sie ihren Gott durch das Latein,
Daher schlucken sie ihn wider ein –
Ach - mehr als Kannibalen!” (170. strófa)

Maga az előadás egy igen terjedelmes további belső jegyzettel is ellátott szöveg lesz arról, hogy az úrvacsora a szombati zsidó vacsora eltorzításának tekinthető, és bemutatja a romlás szakaszait is, középpontban a nikaiai zsinaton történetekkel és III. Innocentius pápával, aki rájött arra, hogy a transsubstantio tana anyagilag is kifizetődő az egyház számára. A korai kereszténység időszakának bemutatása aztán egy további terjedelmes belső jegyzetben történik meg. Itt a részben latin szöveg fontos szakirodalmat is adva tárja fel, hogy Nagy Konstantin császár milyen állhatatosan, de mégis sikertelenül próbálta rávenni a teológusokat arra, hogy hagyjanak fel a szörszálhasogató vitákkal. (A császár itt szinte a *religio naturalis*

képviselőjeként lép fel.) A rabbi előadása végén ugyanakkor megemlékszik arról, hogy újabban egy derék német ember is fellépett az undorító mise ellen. Deréknek nevezem, mondja, nyilván Lutherre célozva, jóllehet egyébiránt egyáltalán nem tanúsított türelmet irántunk. Ezt követően aztán azt is felrója neki, hogy az úrvacsora dolgában nem csatlakozott Zwingli és a svájci teológusok bölcsőbb véleményéhez. Ehhez a megállapításhoz kapcsolódva aztán a kiadó is közöl egy megjegyzést. Ő, mint mondja, nem tud eltekinteni attól, hogy megjegyezze: a mű szerzőjének bizonyosan reformátusnak kell lennie. (*Bei dieser Stelle kann ich nicht umhin zu bemerken, dass der Herr Verfasser von diesem Werke ein Reformierter sein müsse.*) Az ugyanakkor nem derül ki, hogy ő maga kapcsolódik-e valamiképpen az intézményekkel rendelkező felekezetek valamelyikéhez.

Az is bizonyos, hogy mindez a szemléletet illetően nem teremt számottevő különbséget az alaptörténetet elbeszélő és jegyzetekkel ellátó és a megjegyzéseket megtevő kiadó között, hiszen szinte azonos módon állandó elem a ma kézben tartott szövegtörzs minden részében a papok anyagi hatalomvágyának, az álszenteskedésnek, a hit erőszakkal történő terjesztésének, az elmélyült kegyességet helyettesítő külsőségek kultuszának az elvetése. Azonos a bibliai könyvekben olvasható csodák szkeptikus szemlélete is.

Nem érdektelen, hogy ez az azonosság tapasztalható akkor is, ha két közel kortárs vallási gondolkodó megjelenésével lehet találkozni a műben, illetőleg Ernst Albrecht ettől a műtől teljesen független önálló szövegeiben.

A misztikus látnokként elkönyvelt Emanuel Swedenborg (1738-1772) és az ezoterikus tanoktól megérintett, nagy életművet magának tudó svájci teológus Johann Gaspar Lavater (1741-1801) hívei ugyanis egyaránt szerepelnek a kijózanítás végett a Holdra induló nagy csapatban. Ottani szereplésükről nem tudunk, csak a feljutásuk részletezi az átlagnál finomabb iróniával. Swedenborg követői az Apokalipszis közelebről meg nem nevezett állatára felszállva indulnak útra:

„Auch das apokalyptische Tier
Verlangt — ihr Herren seht euch für -
Nur Swedenborg'sche Reueter.” (126. strófa)

Lavater követői számára pedig ugyancsak az Apokalipszist író János és Dániel próféta könyveiben szereplő állatok vannak fenntartva:

„Auch stehen noch viel Thiere da,
Die Daniel und Johann sah,
Für Lavantenianer.” (127. strófa)

Ez persze egyáltalán nem meglepő, hiszen, mint a 18. századot búcsúztató költeményben már fentebb is kiviláglott, a józan ész használatáról lemondó látomásokra és különleges isteni sugallatokra és kinyilatkoztatásokra építő vallási törekvéseket ő szinte törvényszerűen a kereszténység egységét megbontó szektáknak tekinti.

7. A Phosphorus eszmei és filozófiai mozzanatai

Mint láhattuk, az előző fejezetekben már vizsgálat tárgya volt a *Fürstbürger Phosphorus* kapcsolata a korábbi holdutazásokkal, s kísérlet történt arra is, hogy elhelyezzem egy messzire visszanyúló irodalmi hagyományban. Nem csupán ilyen közegbe helyezhető el azonban ez a vizsgált szöveg.

Bár, mint említettem Schlegel a különböző népek vallási tanainak és szokásainak bemutatását tehernek tartja, elképzelhető olyan megközelítés, amely elismeréssel nyugtázza, hogy a szerző a kialakulóban lévő összehasonlító vallástudomány legmodernebb szakirodalmában elmélyedve olyan víziót vázolt fel, amely képes a vallások közös mozzanatainak kibontására. Ez történt ugyanis ebben a műben, amely, mint a 16. jegyzet megfogalmazza, egyetemes szemléletű, és egyetlen népet sem tekint kiválasztottnak. Gazdag forrásanyaggal dolgozik és a már említett hatalmas jegyzetapparátusában felsorolja azokat a műveket, melyek segítségére voltak a mű írásakor. Hivatkozik Johann Hieronymus Schröter (1745-1816), Abraham Gotthelf Kästner (1719-1800), Johann Stephan Pütter (1725-1807), Constantin-François Volney (1757-1820), David Nerreter (1649-1726), Ludwig Timotheus Spittler (1752-1810), Christian Ernst Wunsch (1744-1828), Théophile Conrad Pfeffel (1736-1809), Christoph Meiners (1747-1810), Friedrich Heinrich Christian Schwarz (1766-1837), Karl Friedrich Bahrdt (1741-1792), Johann Heinrich Lambert (1728-1777) munkáira. Már csak ez a névsor jól mutatja, hogy Johann Friedrich Ernst Albrecht milyen válogatott ismeretekkel rendelkezett a kortársait és azok műveit illetően, de azt is fontos megjegyezni, hogy néhányan kimondottan úttörőnek számítottak a saját területükön.

Ezek közül a szerzők közül pedig kettőt kell itt külön is tárgyalni, mert Ernst Albrecht a legtöbbet ezek szövegeire hivatkozik A *Fürstbürger Phosphorus* ugyanis a legszorosabb összefüggésben áll a *Horus oder astrognostisches Endurtheil über die Offenbarung Johannis*

und über die Weissagungen auf den Messias wie über Jesum und seine Jünger (1783)¹²¹ című értekezéssel, továbbá Constantin Francois de Volney 1791-ben megjelent *Les ruines. ou méditations sur les révolutions des empires* című művével, amelynek Körmöczi valamelyik korai, még *Die Ruinen* címet viselő német változatát ismerte meg (1829-ben jelent meg először a teljes francia címszöveget visszadó, *Die Ruinen. Betrachtungen über die Umwälzungen der Reiche* címet viselő változat.)¹²²

Megkerülhetetlen bemutatásukat a korábban írott mű, a *Horus*¹²³ szerzőjével Christian Ernst Wunsch-csel (1744-1828)¹²⁴ célszerű kezdeni, aki névtelenül jelentette meg művét és minden módon igyekezett eltitkolni szerzőségét, de az ellenfelek hamar azonosították. A szakirodalomban mindenki hangsúlyozza¹²⁵, hogy alulról jött rendkívüli tehetségű autodidaktának számított, egy takács fiaként születve jutott nagyon magasra, egyetemi katedrához. A dolgok okára rákérdező epizódokat örökített meg a hagyomány már gyermekkorából is: már ekkor azt kérdezte, hogy miért tűri Isten a kísértő kígyót a paradicsomban, vagy miért változtatta sóoszloppá Lót feleségét pusztán azért, mert egyszer visszanézett égő szülővárosára. Az ilyen kérdések erősen foglalkoztatták és tanulmányai befejezése után (1772-76) a filozófia és az orvostudomány doktora lett, majd 1784-ben a matematika és a fizika professzorává nevezték ki Frankfurtban.

Ezt megelőzőn jelent meg a tüntetően táboron kívüli pozícióból megszólaló könyve, amely azzal a provokatív mondattal szólítja meg olvasóit, hogy mindazok azonnal tegyék le, akik csak azért teljesítik kötelességüket Isten, az állam és saját maguk iránt, mert ez a kereszténység parancsa. Majd kijelenti, hogy az általa elkülöníthető három embercsoport egyikére sem veszedelmesek az általa leírtak: Nem árt az elfogulatlan igazságkeresőknek, hiszen az ő igazságkereső szemléletük nem rendül meg attól, ha értesülnek arról, hogy a Biblia nem isten szava. De nem árt a mű Voltaire-követő ateistáknak sem, legfeljebb arra készíti őket, hogy ne nevéssék ki cinikusan azokat, akik, ha nem is vallják azt, hogy a biblia Isten szava, azért hisznek abban, hogy mi emberek halhatatlanok vagyunk. De nem árt azoknak sem, akik

¹²¹ Hórusz vagy asztrognosztikus végső ítélet Szent János kinyilatkoztatásáról és a Messiás próféciairól, valamint Jézusról és tanítványairól.

¹²² Az 1792-es berlini német kiadást, követte 1798 egy lipcei német kiadás is. Franciául a 2. kiadás 1792-ben Párizsban jelent meg, majd 1839-ben is kiadták.

¹²³ „Wunsch művének fő állítása, hogy az ó- és újszövetségi tanítások voltaképpen Egyiptom szellemi örökségében gyökereznek (sarkosabban fogalmazva: a Biblia gyakorlatilag nem más, mint annak dokumentuma, miként veszi át az egyiptomi tudományosságot és mágiát egy a civilizáció alacsonyabb fokán álló nép).” 124-125. BALÁZS Péter, „»Az első Istenek a félelemből származtak« (Verseghy Ferenc valláskritikai értekezéseiről)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 114, 2. sz. (2010): 122-137, 124-125.

¹²⁴ [Deutsche Biographie - Wunsch, Christian Ernst \(deutsche-biographie.de\)](http://deutsche-biographie.de) (Utolsó megtekintés: 2022. 10. 15.)

¹²⁵ Jó áttekintést ad a mű kontextusáról is Jürgen van KEMPSKI: „Apokalypse, Horus und Geistesgeschichte”, in *Zeitschrift für Religions und Geistesgeschichte* 47, 4., (1995): 304-319.

esküt tettek arra, hogy valamely egyház tanításait isteni igazságként hirdessék, legfeljebb néhányan közülük is rájönnek arra, hogy nem kell mindent elhinni. Ezt követően valójában nem az Apokalipszis-értelmezésére vállalkozik, hanem az eddigi értelmezések tarthatatlanságát a vallások keletkezésének új eleméletével teszi megragadhatóvá, mert részletesen kidolgozott elképzelése szerint az értelmezési zsákutcák akkor keletkeztek, amikor a természet szemléléséből kialakult és az egyiptomiaknál még ezt a közelséget érzékelt engedő képzetek elvesztették eredeti hamvasságukat. Az ezt az ősi szemléletet kioltó új építmények egymással kibontakozó reménytelen küzdelme folytatódott a későbbi évszázadokban, és a szerző ebben az összefüggésben vizsgálja a kereszténységet és annak alapszövegeit is. Kimondja, hogy a próféták nyelve nem más, mint az ókori asztrológusok nyelve, mely az égbolt, a csillagok megfigyeléséből származik. Wunsch szeretne világosan rámutatni arra, hogy minden vallás alapvetően a régi egyiptomiaktól származik, a természeti események örök áramlása pedig minden felekezethél megfigyelhető, csak más módokon magyarázzák, de az eredetük mégis ugyanaz. A zsidók, a keresztények, a muszlimok és más keleti népek vallásának is egy az alapja, még akkor is, ha nagyon eltérőnek mutatkozik nyelvhasználatuk és mitológiájuk, hiszen indegyik a *természet nagy könyvéből* veszi az alapvetéseit. A különbözőségek létrejöttét tehát azzal magyarázza, hogy az idők során fokozatosan elfelejtették a valódi jelentéseket, s annyira allegorikussá váltak a történetek, hogy nagyon nehézé vált azok tényleges visszafejtése.

Wunsch többször hangsúlyozza, hogy nincs szándékában a jó erkölcs, bármilyen állami berendezkedés vagy a kereszténység ellen lázítani, viszont olyan lényegi összefüggésekre szeretne rávilágítani, melyek igazolják, hogy minden vallás alapja az egyiptomi vallásban még felsejülő természeti vallás kell legyen. Pozitív nézeteit vonzóvá tehetette sok kortársa számára az is, hogy nem csupán az előszóban bírálja a kíméletlen dogmakritikát, hanem bizonyos szelídség és visszafogottság érvényesül a könyv egészében. Kifejezetten elmarasztalja a legharcosabbak által hangoztatott imposztor-tézist,¹²⁶ azt az elképzelést, hogy a nagy világvallásokat az embereket félrevezető nagy csalók hozták létre, de azt az elképzelést is, hogy éles különbség lett volna a Jézus és a tanítványok célja között. Szerinte Jézus a legőszintébben hitt abban, hogy a zsidók boldogítását megvalósítani akaró próféták utóda, és ez a hit vezette a tanítványokat is. Jól megragadható ez az árnyalásra törekvés a csodák kezelésében. Wunsch háromféle csodát különít el, szerinte ugyanis sokszor az evangélisták egyszerűen rosszul magyaráznak meg bizonyos eseményeket. Az első típusba tartozókat tehát az evangélisták találták ki, és aztán elterjedve az „asszonyi pletykák” tárgyává

¹²⁶ BALÁZS, „Körmöczi János kéziratosa...”

váltak. Erre példa lehet Lázár feltámasztása vagy a vízen járás. A második csoportba azok az esetek tartoznak, amikor a szokványos dolgokat felnagyították, ilyen lehet a Tábor hegyen való megdicsőülés vagy a kánai menyegző. A harmadik csoportot olyan események, jelenségek képezik, melyeket nem lehet a szokványos fizikával magyarázni, de nem is tekinthetőek természetfelettinek, hanem csak a lélek által érzékelt dolgokról lehet szó.

Határozottan kijelenti tehát, hogy az ezzel nem számolók, és a bibliát is Isten szavának tekintők óhatatlanul a saját vallásukba való hitet fogják egyedül üdvözítőnek tartani, és ez megállíthatatlanul inkvizíciós intézmények felállításához vezet. Műve befejező részében a Teremtőhöz intézett fennkölt imát követően a józan ész elvárásainak megfelelő és az Isten akaratát megvalósítani akaró természetvallás (*natürliche Religion*) körvonalazódik, amelyhez eljuthat a keresztényietlen torzszüleményektől megtisztított keresztény vallás.

Körmöczi¹²⁷ kitűnő tájékozottságára vall, hogy Constantin-François Volney¹²⁸ egy olyan művét akarta a *Horus*-szal egy időben tanulmányozni, amely nem kis mértékben ennek ihletésére készült el. Ennek szerzője szélesebb körben vált ismertté, mint Wunsch.¹²⁹ Nagy vagyont örökölt, tizenhét évesen Párizsba távozott, visszautasítva apja kérését, hogy jogot tanuljon, és az ember erkölcsi és fizikai vonatkozásai közötti kapcsolat iránt érdeklődve az orvostudományt választotta. Történelmi és nyelvi tanulmányait is folytatta, bekapcsolódott a korabeli polémiákba és ideológiai harcokba. 1783-ban a Volney nevet felvéve Egyiptomba és Szíriába távozott, és az arab nyelv elsajátításának szentelve nyolc hónapot egy kopt kolostorban töltött. Három és fél évig gyalog utazgatott Egyiptomban és Szíriában. Az így született *Voyage*

¹²⁷ Másik magyar vonatkozásról sem árt néhány szót szólni még a Horus kapcsán: Balázs Péter Verseggy-tanulmányában tisztázza, hogy Verseggy 1790-ben kiadott *A világnak közönséges története, A' régi nemzetek* című munkájának forrása nem lehet Wunsch *Horus oder Astrologisches Endurteil...* című munkája, ugyanakkor „a Verseggy művében kétségtelenül nagy számban található, Egyiptom történetével kapcsolatos eszmefuttatások.” Verseggy is tárgyalja azt az ellentmondást, mely a Biblia és más népek (perzsák, egyiptomiak, kínaiak) időszámítása között van, hiszen sok nép már régebbi történelemre tekinthet vissza, mint a Biblia népe. Verseggy is érinti az imposztúra-elméletet. BALÁZS PÉTER, „Az első Istenek a félelemből származtak» (Verseggy Ferenc valláskritikai értekezéseiről)”, 122-137 *Irodalomtörténeti Közlemények* 114, 2. sz. (2010): 127-130. Ugyanakkor a Verseggy levelezéséből kiderül, hogy felelősségre vonják majd Wunsch miatt. *Verseggy Ferenc levelezése*, Sajtó alá rendezte DONCSECZ Etelka, (Debrecen: Debrecen Egyetemi Kiadó, 2019), 564-573. ZSOLDOS Endre, „Verseggy a teremtésről” Megjelenés előtt az *Irodalomtörténeti Közleményekben*. A dolgozat kimutatja A teremtsérről írott Verseggy vers és Wunsch Horusának párhuzamait.

¹²⁸ <https://www.encyclopedia.com/humanities/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/volney-constantin-francois-de-chasseboeuf-comte-de-1757-1820> (Utolsó megtekintés: 2022.11.30.)

¹²⁹ Bár rendszeres kutatás tárgya nem volt, ritkán bukkan fel magyarországi könyvtárakban. A keszthelyi Festetics-könyvtár mellett a szegedi Somogyi könyvtár példányáról tudunk. TÜSKÉS Anna, „Masonic Works in the Helikon Library of the Festetics Palace in Keszthely”. in: *Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa. Frühe Neuzeit*, 483-496. (Berlin, Boston: Walter de Gruyter GmbH, 2019). Készült viszont egy cáfolat is a 19. század elején: KULIK József Ignác, *Horus relegatus, seu Apologia pro veritate Christianismi, quem author quidam anonymus sub Hori nomine, astronomicis, astrologicis, et mythologicis antiquorum fabellis subruere conatus est ...*, (Bécs, 1828).

en Égypte et Syrie (1787) a legmaradandóbb alkotása. Figyelemre méltó útikönyv, amely személytelenségével, valamint a fizikai, politikai és erkölcsi állapotok gondos, tárgyilagos leírásával különbözik a romantikus utazók beszámolóitól. Forradalmi pályafutása is figyelemreméltó volt; védte a polgári jogokat és szabadságjogokat, erőteljesen támadta az egyházat, később pedig szembeszállt a jakobinusok túlkapásaival. 1792-ben földet vásárolt Korzikán és összebarátkozott Napóleonnal. A korzikai zavargások miatt távozni kényszerült, majd tíz hónapot töltött börtönben, hamisan azzal vádolták, hogy királpárti volt, mígnem Thermidor kilencedike után kiszabadult. Az új École Normale történelemprofesszoraként kritikai módszertant dolgozott ki a történeti vizsgálatokhoz.

Mint említettem a *Les ruines. ou méditations sur les révolutions des empires* c. Párizsban jelent meg, de hamarosan napvilágot láttak a szempontunkból különösen fontos német fordítások. Az elsőt Berlinben publikálták 1792-ben, sőt ugyanebben az esztendőben kibocsátottak itt egy újabbat is, amelyben már Georg Forster rövid előszava is olvasható volt. Ezzel ellátva jelent meg egy újabb kiadás Lipcsében. Fontos újítást hozott az itteni 1795-ös kiadás, amelynek függeléke tartalmazta a szerző 1792-ben megjelent *La loi naturelle ou Catéchisme du citoyen français* című szövegének német fordítását (*Katechismus des französischen Bürgers. Das natürliche Recht*). A függelék megléte vagy hiánya természetesen befolyásolja a kiadvány végső üzenetét is. Megléte esetén a végső kicsengés optimista lesz, hiszen a káté előbb felsorolja a természeti törvény minden egyéb törvényt elhomályosító tíz erényét: „a világ kezdete óta fennáll és minden más törvényeket megelőzőtt”, „közvetlenül Istentől jön és általa minden ember szívébe van bevésve”, „minden korral, minden országgal közös és így általános”, „egyszerű és változatlan”, „szemmellátható és kézzelfogható”, „ésszerű”, „igazságos”, „békés és türelmes”, „minden emberre nézve egyaránt jótékony”, „egyedül elegendő az embert jobbá és boldogabbá tenni”. Ezt követően egyszerű, ám annál hatásosabb és könnyen megvalósíthatónak tekintett javaslatokat tesz érvényesítésükre.

A *Romok*ban leírtak ily módon előkészítő funkciót kapnak, és a kátét a szövegek úgy is vezetik fel, mint a korábban megjelenített vesződéses és már-már kilátástalannak tűnő folyamatnak mégiscsak megnyugvást adó komoly eredményeket hozó lezárulását. Ettől eltérően azok a szövegváltozatok, amelyek végén nincs függelék, azzal zárnak, hogy a küzdelmes keresés folytatódik.

Mivel az egykori unitárius kollégium könyvtárában több 19. századi kiadás mellett van egy 1795-ös lipcsei is (Jelzete: U 63399), joggal gondolhatunk arra, hogy ez lehetett Körmöczi példánya. Ez tehát azt jelenti, hogy a teljesebb és optimistább változat alapján dolgozott, és ezt hasznosítani tudjuk majd a *Phosphorus polgárfejedelem* elemzése során.

De célszerű visszakanyarodni a mű elejére, mert még nem derült ki, hogy egy fohászkodás után a mű a beszélő elmélkedésével indul Palmyra romjai felett. A beszélő azon töpreng, hogy a látszólag örökkévalóságra szánt hatalmas birodalmak hogyan engedtek a változás és pusztulás egyetemes törvényének. Felidéződik, hogy a korábban pogányok, majd keresztények lakta földön egyaránt nagy pusztulás következett be. Ezt követően találkozunk az árnyékkal/Géniusszal, aki nem érti, hogy az ember miért nem képes meghallani az értelem szavát. Ennek példái sorjázják a következő fejezetek, s felvillan, hogy a természet szabta törvények szerint kellene az embereknek élniük, és mozgatóik az önszeretet, a jólézés és a fájdalomtól való tartózkodás lehetnének. Így az ember saját sorsának kovácsává válhatna.

A hetedik fejezettől indul a történelmi áttekintés: a társadalmak kialakulása, de megjelenik az együttélés legnagyobb bajának forrása: a féktelen és az élvezetet élvezetre halmozni akaró birtoklási vágy, így pedig az önszeretet méreggá változott. Az ókori társadalmak azért lendülhettek fel, mert az önszeretetet jól gyakorolták és társadalmi berendezkedésük a természet törvényeivel megegyezett, de végül ők is elbuktak.

A tizenkettedik fejezetben visszatér Volney egy rövid időre a jelenbe és elgondolkozik az éppen zajló orosz-török háborún is. De a különböző vallási háborúk emlékei is megidéződnek. A Géniusz felháborodik azon, hogy az emberek az istenségre hivatkozva tesznek jót és rosszat, később pedig felmentésért könyörögnek a bűneik alól. Azt mondja, hogy valójában az emberek teremtették meg saját képükre az istenüket, ruházták fel saját tulajdonságaikkal és az ember „elméjének sötétségét az istenség rejtélyeinek keresztelték”. Az Istent megváltoztathatatlan tartják az emberek, és mégis azért imádkoznak hozzá, hogy változtassa meg akaratát. Megfoghatatlannak nevezik és mégis képeket alkotnak róla. Majd ámítók és népbolondítók állottak elő, kik megnyitották a csalárdság és istentelenség útjait. De ezek mellett is tovább tudott haladni az emberiség, hiszen egy-egy emberben ott volt a jóra való törekvés és nem lehetetlen, hogy egyszer mindenki meglesz majd. Az államok berendezkedése is változott már sokszor, rendre nem tisztelték a természetjogot és a babonáság, a despotizmus uralkodott el. A jelenben viszont a helyzet enyhülni látszik, sőt a művészetek és a tudományok is egyre jobban kibontakoznak. Vagyis a felvilágosodás korát a Géniusz már haladásként nevezi meg. Ez pedig azért történhet meg, mert már vannak olyanok, akik engedelmeskednek a természet törvényeinek. De sajnos még nagyon sok területen nincs változás, hiszen vannak még elnyomó hatalmak, melyek más országokon uralkodnak, de a különböző vallási rendszerekre való megosztottság sem tűnt el. Több fejezetben előkerülnek a francia forradalom vívmányai, az egyenlőség és a szabadság az alapköve lesz az emberiség társadalommá szerveződésének és minden törvénynek, de még a kormányzati rendszereknek is.

Felmerül az a kérdés is, hogy miért van szükség a papokra, közbenjárókra, ha mindenki egyenlő Isten előtt. Elviselhetetlennek tartja, hogy a papok ezt a közbenjáróságot használják fel arra, hogy rettegésben tartsák az egyszerű embereket egészen az uralkodókig elmenően, sőt országok közötti háborúkat is kirobbanthatnak.

A huszadik fejezetben veszi kezdetét a vallási nézetek tarkaságának bemutatása. A különböző vallások egymás ellenében próbálják bizonygatni létjogosultságukat. Itt egyre világosabbá válik, hogy ez a témakör valójában a *Horus* nézeteit ismétli meg. A nála olvasható gondolatmenetek átvételével lesz világossá, hogy a vallásrendszerben oly nagy szerepet játszó istenek nem egyebek, mint természeti erők, az elemek, a szelek, a csillagok és légtünemények, illetve, hogy az ő állítólagos történetük csupán megjelenéseiknek leírása a legelső természetvizsgálók által, vagy a nagy tömeg által, mely őket nem értette, vagy a későbbi nemzedék által, amely ezt elfeledték, ferde értelemben tévesen magyarázták. Meg fogunk győződni arról, mondja, hogy ez a homályos fogalom az istenségről kezdetben a természeti erőkről szóló fogalom volt. A csillagvallás is megjelenik, illetve ebből vezethetőek le más vallások. Egyre világosabban körvonalazódik az a gondolat, hogy Isten fogalma sokáig még a természeti lények fogalma volt, fokozatosan halványultak a valódi értelmezések és allegóriák valódi jelentései, majd szép lassan a csillagok története már földi történet lett. Átveszi az Egyiptom kulcsszerepéről Wunsch által elmondottakat. Az egymást gyűlölő és rágalmozó vallásoknak az a kavalkádja bontakozik ki, ami a *Phosphorusban* majd talán még szellemesebben jelenik meg.

Az átláthatóság kedvéért a *Phosphorus* kérdésfelvetéseinek sorrendjében idézem fel azokat a részleteket, melyek összekapcsolják a három művet.

Az első Holdon töltött napjukon a papok szembesülnek azzal, hogy *Phosphorus* bőséges vacsorájánál olyanokkal is meg kell osztaniuk az asztalukat, akik teljesen más vallási nézeteket vallanak, mint ők. Látványos Albrechtnél a 121. strófájához tartozó 11. jegyzet melyben Volney által a lélekvándorlásról írt sorok kerülnek elő. Ezekben szerepel, hogy a tehenet szent állatként tisztelik Indiában, sőt az is, hogy ebben a felfogásban már-már a teljes ostobaság és hülyeség uralkodott el rajtuk.¹³⁰

A 149. strófához tartozó 23. jegyzet is Volneyt idézi, ahol a tisztátalanokról beszél, a jegyzetben nyomatékosan szól arról, hogy nem is szabad megérinteni őket. A tehéntrágya által meg lehet tisztulni, hiszen az szent állatok származéka.

¹³⁰ Volney jegyzetapparátusból.

A 28. jegyzet Volney nyomán gúnyolódik a böjt fontosságát hangoztatókon, akik szerint a megbocsájtás elnyerésében fontos szerepe van. Ráadásul az eredmény sem egyértelmű, hiszen az önmegtartóztatás következtében az emberek gyakran rossz ételekhez is nyúlnak: Ez aztán kiegészül Meiner összehasonlító gondolataival: *„Alle rohen Völker, sagt Meiner in seinem Grundriss der Geschichte aller Religionen (p. 87.) üben aus mehren Gründern fasten und Enthaltbarkeit aus, entweder um Schuld und Sünde zu büßen und erzürnte Götter zu versöhnen, oder um sich selbst Gottähnlicher, und eben dadurch ausserordentlicher göttlicher Wohlthaten würdiger zu machen. Fasten und Enthaltbarkeit nahmen von jeher mit der Ausbreitung wahrer Aufklärung ab, und waren gemeiniglich das letzte, was ausgeartete aber barbarische Völker von verunstalteten Religionen übrig behielten. Eben die Ursachen, die den Menschen zu fasten bewegen, veranlassten ihn auch, dass er freiwillig ekelhafte Nahrung zu sich nahm. Die ersten Christen behielten das Fasten von den Juden bei, und die Päbste fanden halb Gelegenheit, so wie den Geist ihrer Anhänger, so auch den Magen derselben durch ihre Fleischverbote an gewissen Tagen zu tyrannisiren. Lächerlicher kann in der That nichts sein, als das Fleischversbot an sogenannten Fastagen, und zugleich die Erlaubniss mit Fischen etc. den Magen anzufüllen; noch lächerlicher aber ist es, in die Enthaltbarkeit von gewissen Speisen ein Verdienst für die Ewigkeit zu setzen.*”¹³¹A zsidóktól megtartott böjtölést pedig a pápák is nagyon jól kihasználták, hogy így is zsarnokoskodjanak¹³² az emberek felett.

A 116. strófa 31. jegyzete Volneyre hivatkozva fejti ki, hogy a mágusok úgy tesznek, mintha az ő szavukra jelennének meg a természetfeletti lények, később pedig ezek a zen szolgák a mágus nevet kapták. De a keresztény papoknál a kenyérrrel és a borral ugyanez a cselekedet történik meg, mikor Krisztus testének és vérének jelenlétéről beszélnek, tehát ők sem lehetnek különbek bármely más pogány vallás képviselőnél. Mint már mondtuk, a papok vacsorája végül szinte verekedésbe torkollik, mert az úrvacsora kérdésében már egyáltalán nem tudnak kiegyezni a különböző nézeteket valló felek. Phosphorus pedig végül aludni küldi őket, hogy legalább így lenyugodjanak a kedélyek.

A második napon a fejedelem arról kérdezi a papokat, hogy ki, miből és hogyan teremtette a világot. Mint minden esetben, itt is a vélemények tarka kavalkádja bontakozik ki, de mindenkit megelőzően a zsidó nyilvánítja ki a 191. strófában, hogy csakis őt illetheti meg a

¹³¹ Körmöczy ezt így vette át: „Böjt vide Meiners Religion p. 87. amely ok a böjtre, az indította az embert a tisztátalan ételekre is.” A továbbiakban mátt itt is adni fogom a fontosabb részeknél, Körmöczinél olvashatókat, jöllehet az ő változtatásaival a későbbiekben foglalkozom.

¹³² Volney végül eljut majd a mű végén ahhoz a következtetéshez is, hogy az elnyomás eszközei társaságában a zsarnokság és a papság is bukásra van ítélve. Robert IRWIN, „Volney’s Meditations on Ruins and Empires”, in *Scholarship between Europa and the Levant, The History of Oriental Studies, Volume: 8, 299-317* (BRILL, 2020), 316. https://doi.org/10.1163/9789004429321_017 (Utolsó megtekintés: 2023.04.05.)

jutalom, s előadja az ótestamentumi teremtés-történetet. Itt a fejedelem is megszólal, mert a semmiből teremtés számára nem képzelhető el. A kiegészítő jegyzetben Volney először csak azt kommentálja, hogy tényleg meg kellett-e pihennie a mindenható Istennek a 6 napig tartó teremtés után. Később azonban már az is felmerül, hogy nem Mózesé a Teremtés könyve. Ezzel pedig az imposztor tézis is megidéződik.¹³³ Sőt a 42. jegyzetben még nagyobb teret kap: *„Unbegreiflich ist's, wie lange die Welt einen Moses für einen grossen oder gar von Gott gesandten Propheten halten konnte. Bewahr' uns der himmel, vor einem Boten von der Art, der blos um seine Herrschgier zu befriedigen, Menschen zu tausenden auf Rechnung seines Mandanten hinwürgt! Moses, war, wie fast deutlich erwiesen ist, und wie er selbst in seinen Schriften ziemlich verräth, wahrscheinlich ein Kind der Liebe einer ägyptischen Prinzessin, die ihn auch an dem königlichen, Hof in Heliopolis erziehen, und in den Geheimnissen der ägyptischen Religion unterrichten liess. Dass er die Magie und die Taschenspielerkunst seiner Lehrer gut auffasste, davon gab er bald Beweise, in dem Lande selbst, in welchem er erzogen war. Als mörder floch er aus Aegypten, und schmiedete in der Einsamkeit mit seinem Schwiegervater, der zu seiner zeit ein ziemlicher Politiker sein musste, (s. 2. B. Mos. 18. vers. v. 20) den Plan, ein Reich zu gründen, das ihm zwar keinen königlichen. Namen, aber doch mehr als königliche Gewalt gab, und da ser trotz aller Greuel thaten – (man lese seine eigene Schriften) – wenigstens bis zu einem sehr hohen Alter zu behaupten wusste, ungeachtet er mehr als einmal mit dem Volke, das zu Zeiten seine Betrügerei einsah, zu kämpfen hatte, und den Namen des höchsten bloss dazu missbrauchte, um tyranisiren und morden zu können. Kurz: Moses war der würdigen Gründer der Theokratie oder – hierarchischen Despotie bei Juden und Christen, dem wir bis auf diese Stunde, Gewissenszwang und Intoleranz zuzuschreiben haben, und durch dessen Autorität zur Ehre Gottes mehr Blut geflossen ist, als sie alle Despoten der Erde für ihre eigene Ehre vergossen haben.“*¹³⁴

¹³³ Spinoza szelleme. Értekezés a három imposztorról., ford., az utószót és a jegyzeteket írta BALÁZS Péter, (Szeged: Fiatal filológusok füzetek, 2006).

¹³⁴ Körmöczinél: „Alig megfogható, hogy tarthatá a világ Mózeset oly sokáig Isten prófétájának. Őrizzen az ég ily követtől, aki csak uralkodik kénvánsága beteljesítésére és a Mandamus nevére ezereként ölette embertársait! Mózes, amint meg is bizonyított, s írásai is prodálják, probabiliter egy aegyptumi Princessinnek szerelem gyermeke volt. Ki őtet Heliopolisban a királyi udvarban neveltette, és az aegyptumi religio myteriumaira tanította. Hogy a magiat jól capialta volt, arról próbát adott ott, ahol nevedett, mint gyilkos elfutott Aegyptumból és apósával ki Ex. 18. v. 20. azon időben alkalmas politikus volt, egy planumot készített, hogy országot fundáljon, melynek adott királyi nevet, de nagyobb erőt a királyinál, ezt nagy vénségéig meg is tartotta, jóllehet sokszor a néppel, mely csalárdságát által látta viaskodnia kellett és a felséges nevet csak azért usurpálta, hogy tyranisáljon és ölhessen. Breviter Moses volt fundalója a teocratica vagy hyerarchica despotianak apud Judeos et Christianos, akinek ez óráig is conscientiae coactiot és intoleranciát tulajdoníthatjuk, és aki autoritása által az Isten dicsőségére több vért folyt ki, mi mint amennyit minden föld despotái a magok becsületekért ontottak.”

Itt aztán a további keleti népek szava is felhangzik, akik a zsidókhöz hasonlóan körülmetéltek lévén hasonlóképpen kiválasztottnak tarthatják magukat, Ez azonban nem sok figyelmet kap sem a hallgatóságtól, sem a jegyzetelőtől. Annál inkább az egyiptomi ember megszólalása, aki kinyilvánítja, hogy Mózes a teremtés dolgát is tőlük tanulta, csak természetesen eltorzította. Ez aztán nem marad alapos jegyzet nélkül, hiszen ez alkalommal sor kerül az egyiptomi csillagvallás felidézésére vagyis Albrecht azt fejti ki, hogy a tiszta egyiptomi vallás csak csillagászati jeleken alapult emellett pedig a nyár és tél, nap és hold, férfi és nő párok felállíthatóak. Osiris (Nap) és Iris (Hold) az ő gyermekük Horus (mezők gyümölcsei) tekinthető az első szentháromságnak: *„Alle aufgeklärte Schriftsteller kommen überein, dass man die erste Quelle aller Religionen in Aegypten, als dem zuerst polizierten Lande, aufsuchen müsse. Die Vergleichung der religionsmärchen aller bekannten Nationen (wie dieses in vorliegendem. Buche immer unter gelegenheitlich geschehen soll) bestätigt diesen Satz. Freilich blieben auch die Religionslehren in dem nemlichen Lande sich nicht immer gleich, und so wie sie selbst in Aegypten mehreren Veränderungen unterworfen waren, so erlitten sie noch weit mehrere in entfernteren Ländern und unter andern himmelsstrichen, weswegen es oft schwer fällt, alle Widersprüche zu vereinigen, ungeachtet in allen Systemen das ursprüngliche der Ägypter durchschimmert. Die reine ägyptischen geheimnissvolle Religion, die bloss auf astronomischen Zeichen beruhte, und eigentlich bloss physisch verstanden werden sollte, in der Folge aber von den Pristern selbst nicht ganz mehr verstanden oder mit Fleiss von denselben zu Täuschung der Ungerweihten verunstaltet worden war, enthielt bloss Bilder der Naturbegenheiten und Nachrichten von den verschiedenen Ständen der Gestirne, und Erzählungen von den sterbenden und wiederauflebenden Saat, Sommer und Winter etc. So verglichen z.B. (sagt der Verfasser von Horus) die ältesten Beobachter Sonne und Mond mit Mann und Weib, und mahlten einen Knaben dazu, um durch diesen die belebte und vegetierende Natur vorzustellen, die, nach den damaligen Begriffen von der Sonne und dem Monde geboren war. Als der wahre Sinn dieser Bilder verloschen war, da machten die Ägyptier (oder vielmehr die Laien) aus dem Sonne einen wirtlichen Gott (Osiris) aus dem Mond eine wahrhafte Göttin (Isis) und aus den Früchten der Felder einen kleinen Gott oder Knaben, Horus. Die war die esrte Grundlage der Dreienigkeit.“*¹³⁵ A tabló érdekes pontja, hogy a perzsa dolog lényegét

¹³⁵ Minden tudósbb írók egyik arról, hogy religio bölcsoje Aegyptum mint elsőbb politizált ország, a religiók öszve vetése hasonlítása mint itt is ezen probatiot erősíti a religio itt se volt mindenkor azon tudomány, és amint itt változott, ugy másutt is, innen igen nehéz minden contradictoriumot megegyeztetni inter minden systemában, az originale Aegyptiacum quid esse elucet. A tiszta aegyptumi titkos religio tsupa astronomiai sygnumokon fundáltatott, és tsak physice kellett értetnie, végre ez a papoktól se kezdett értetni, vagy ex scopo meg tsalattatásra fordítatott. Ebben hát a természeti phaenomeneknek képe és azokról való tudósítások voltak az csillagok positióiról, emellette elébeszélései, a vetés, aratás, nyár és télről, meghaló és ujjalag felkelő elevenedő magokról

tekintve egyetért Mózessel (202. strófa), és szerinte csak az időtartamban hibázott. Itt a jegyzet természetesen az abban a kultúrában nagyon jártas Volneyt idézi.

Talán ismertebb voltuk következtében nem kapnak jegyzetet a görög-latin mitológia és bölcsélet képviselői, és az ő megidézésük után a vita lassan átcsúszik a különféle istenek természetének taglalásába.

Ennél érdekesebb fejlemény, a vallási szinkretizmus gondolatkörének megjelenése. Ez a főszövegben nem kap az elbeszélőtől magától semmiféle teoretikus indoklást, ő hagyja, hogy az isteneket bemutató megjegyzések vigyék el a gondolatmenetet ebbe az irányba, Itt először Buddha és Jézus összehasonlítása kerül napirendre. A forrás természetesen itt is Volney, aki a 204-strófához tartozó szövegben (51. jegyzet) leírja, hogy Buddha is hasonló volt, mint Jézus (korábban is élt), tanított és a saját gyarlóságáról beszélt, üldöztette az uralkodó, de közben csodákat tett és szigorú böjtöt tartott. A folytatásból aztán azt is megtudjuk, hogy más népeknél is vannak olyan alakok, mint Jézus, például Zoroaszter. Vagyis az evangéliumok szerzőinek nem kellett sokat fáradozniuk azon, hogy előállítsák az ő nézeteiknek megfelelő történeteket, hiszen azok már rég megvoltak. Itt érdemes visszautalnom a már említett Zamor-történetre, ahol már a *Phosphorus* előtt felvetődik az a lehetőség, hogy voltak korábban is Jézushoz hasonló lények, hiszen a korábbi részletes ismertetés után, talán mondnaom sem kell, hogy Zanora története lényegében Jézus történetének parafrázisa.

Ezután a 213. strófához tartozó jegyzet szinte az egész mű koncepcióját megelőlegezi azzal, hogy az 56. jegyzetben a Horusra hivatkozva hangoztatja, hogy a deizmus vagy természeti vallás az a titok, mely azóta létezik, hogy az ember szellemi lényként van számontartva, aki az eszerint az értelmezés szerint az örök fény és az istenség kisugárzása, emiatt pedig nem csak hogy örökké kell léteznie, hanem a tökéletességre kell törekednie, meg kell ismernie a világot, tiszta szívű és isteni életmódot kell élnie. A püspökök sajnos jelentéktelenné tették ezt az üzenetet a hozzáadott magyarázataikkal, szándékosan félrevezető tanaikkal. „*Aus allen diesen Hieroglyphen des Pythagoras erhellt unstreitig, dass deismus oder natürliche Religion sein Geheimniss gewesen seit denn der Mensch, als Geist betrachtet, ist nach dieser Lehre offenbar ein Ausfluss des ewigen unerschaffenen Lichtes, oder der Gottheit, und muss mithin nicht nur ewig dauern, sondern auch höhern Vollkommenheiten gelangen, wenn er die Organe des Leibes, die ihm zu Erkenntniss der Körperwelt gegeben sind, gehörig*

etc. Így ait Horus idus solem et lunam assimili cum viro et foemina, et pingent puerum inter ea, ut per hanc vita et vegetatio naturae representaretur, quae ex conceptibus, de sole et luna sub eo tempore habebantur ab iisque hoc est vita et vegetatio nascebantur a Sole et Luna etc. Midőn igaz értelme ennek elveszett a napból Isten Osiris, a lunából Isis Isten Asszony, a gyermekből a mezők gyümölcsei kis Istene Horus lett. E volt a Háromságra az első fundamentum.

benutzt, reines Herzens zu sein sich stets bemüth, und einen göttlichen Lebenswandel führt. Gewiss erhabene, edle, nützliche Lehren, die daher grösstentheils auch von dem Stifter der christlichen Religion auf das angelegentlichste empfohlen, aber hernach leider! von de Bischöfen durch allerlei zugesetzte Meinungen fast undebeutend gemacht worden sind.”¹³⁶

A Bölcs fejedelem előtt vitakozók természetesen itt még nincsenek ennek a tudásnak a birtokában, és így ő nem tehetett mást, minthogy kinyilvánítsa: a sok bolondság, amit előadtak alkalmas volt ugyan arra, hogy megnevetessék, ám a pénzzel teli erszényt senki sem érdemelte ki. Nagy uralkodóhoz méltóan úgy dönt tehát, hogy az erszényt annak a szegény polgárnak adja, aki megsegítésért folyamodott hozzá.

Így térünk át tehát a következő napra, amikor is korán reggel Phosphorus lediktálta nekik a következő kérdést: a világban tapasztalható rossz Istentől van-e, vagy valaki mástól származik.

A felvilágosodás nagy és sokakat foglalkoztató kérdését teszi fel tehát a fejedelem. A főszöveg szerint a Korán, a Biblia és Zendavist követői szentségtörést kiáltanak már az Istent hibáztató gondolat felvetésért is, de a fülsiketítő hangzavar ellenére érv csak a jegyzetben hangzik el, ennek legfontosabb első részét szó szerint adom:

„Ein unglücklicher Streit, den Horus meines Erachtens sehr gut entschieden hat. Gott ist die allgemeine Naturkraft, welche alles gebildet hat, und noch auch alles bildet, auch alles wieder zerstört, so verwandle ich bloss den Namen Gottes in einem andern, nämlich allgemeine Weltkraft, stimme aber den Begriff, den ich diesem Ausdrücke vollkommen überein. Vielleicht erwähnt man, das Gott auf solche Weise zum Urheber des Übels gemacht werde. Allein muss man fürs Erste dabei erwägen, dass das, was absolut unmöglich ist, durch Gott selbst nicht möglich, viel weniger wirklich gemacht werden kann. Das absolute Beste eines jeden Individums muss an sich schlechterdings unmöglich gewesen sein, wenn wirklich wahres Übel in der Welt ist. Hätte alles absolut gut und vollkommen in der Welt werden sollen, so hätte alles an Vollkommenheit und Gute Gott selbst gleichkommen. Dies war aber schlechterdings unmöglich. Wofern es möglich gewesen wäre, so müsste Gott sich selbst, oder andere Götter die ihm vollkommen gleich gewesen wären, haben schaffen können, und so wäre er nicht mehr das absolut notwendige höchste Wesen, so brauchte er keinen Grund auch nicht in sich selbst zu haben, weil ihn anadere höchste Wesen gezeugt haben könnten.”

¹³⁶ Deismus vel naturalis religio erat mysterium Pythagorae, homo ut spiritus est effluxus aeternae lucis Dei, et perdurare et perfici debet, si organis bene utatur, cor purum habeat et divinam vitam duceat. Docta pulchra quae a fundatoribus religionis christianae commendatur – de mox depravata.

Mivel itt Körmöczi a szokásosnál is megterhelőbb latin/magyar szöveget ad, ebben az esetben magyar összegzés mellett döntöttem:

„Egy szerencsétlen vita, amelyet véleményem szerint Horus jól oldott meg. Isten az egyetemes természeti erő, ő teremtett mindent, s teremt még most is, s mindent ő is pusztít el, így csupán Isten nevét egy másik névvé alakítom át. Nyilván mondják is, hogy így az Istent a gonosz megalkotójává teszem. Meg kell azonban először is fontolni, hogy ezt elgondolni, még magának Istennek is lehetetlen, s még kevésbé történik meg valóságosan. Az abszolút jó önmagában ugyanis lehetetlen bármelyik individuum számára. Ha ugyanis létezne a világban az abszolút jó és tökéletes, akkor az jóságában és tökéletességében magához Istenhez hasonlatos lenne. Ez azonban sohasem történhetett meg. Ha ugyanis ez megtörténhetett volna, akkor Istennek önmagát kellett volna megteremtenie, vagy más a tökéletességben vele azonos istenekkel kellett volna ezt megtennie, s akkor már nem lenne alapja többé arra, hogy ő legyen az abszolút szükséges legfőbb jó, mert akkor más elmondható lenne, hogy őt más legfőbb lények teremtették.”

Az érvelés további és egyszerűbb részét, mely szerint a fizikai rosszról beszélve nem tudjuk biztosan, mi a jó és mi a rossz, már nem idézem szó szerint. A lényeg a fogalmak viszonylagossága, vagyis, hogy egyesek jónak tartanak valamit, mások viszont rossznak. Vannak olyan dolgok, amelyekről azt gondoljuk, hogy mindenki rossznak tartja őket, betegség, éhség, de ezek valóban rosszak? Vajon nem történhet meg, hogy ezek a rossz dolgok egy nagyobb egész tekintetében jók lesznek? Egyes individuumoknak rossz lehet valami, de az egésznek jó. Lehetséges, hogy Isten az egészet nézi. Egészében az mondható, hogy bölcséleti szempontból jogosan emeli ki ezt a helyet Albrecht jegyzete, ám itt is messzire kerül a filozofálás a helyszínen történektől, ezért a megformálás szervessége felől nézve sikeresebbnek látszik a kérdésnek az a megjelenítése, amely az utolsó részben történik. Erre majd ott lesz alkalom visszatérni.

A gondolatmenet természetesen nem kerülheti meg a bűnbeesés epizódját. Ez a 307-310. strófákban történik meg, ahol a megszólalok versengve nevezik meg az ősbűn szerzőjét, és ez alkalom lesz a szerzőnek arra, hogy ismét a szinkretizmus mezejére lépjen. Volneyt idézve írja le, hogy a kígyó szinte minden nép mitológiájában megjelenik (egyiptomiaknál, indiaiaknál, görögöknél). *„Dass beinah in allen Mythologien die Schlangen ihre grossen Rollen spielen, ist ausgemacht, und eben dies beweist, das die Religion aller Völker – eine Quelle haben muss, und diese ist ohne Zweifel in Aegypten zu suchen, wie der Aegyptier p. 108. mit Recht behauptet. Denn sie waren es, die zuerst durch ihre physische Lage genöthigt, den Lauf der Gestirne beobachteten, und denselben von Gegenständen auf den Erbe Namen beilegeten.*

So nannten sie z. B. das schöne Gasim, wie Wollney sagt, das sie vor und der Neberschwemmung des Nils gleichsam warnte, Hund (wegen seiner Wachsamkeit); Stern des Lamms den, unter welchen dies nützliche Thier geboren ward; Stern des Scorpions hingegen, den wo gewisse regelmässige Winde einen ungesunden Nebel gleich dem Gift des Skorpions mitbringen. Allein diese allegorische Sprache wurde bald eine unglückseelige Klippe für den Verstand. In der Vorstellung der hemisphäre, welche die astronomischen Priester entwarfen, zeigten der Thierkreis und die kreisförmig geordneten Sternbilder ihre Hälften in geraden Durchschnitt gegen einander: die Winterhemisphäre, gegen die des Sommers gekehrt, stand ihr entgegen, verkehrt. Durch den steten Gebrauch der Metaphern gewannen die Worte einen moralischen Sinn; und die Engel, die verkehrten Geister wurden Empörer, Feinde. Die astronomische Geschichte gieng in politische über. Weil aber die meisten despotischen Staaten ihren Monarchen hatten, und weil die Sonne (Horus) schon aufscheinender Monarch des Himmels war, so bekam die Sommerhemisphäre das Reich des Lichts und seine Gestirne, das Volk der weissen Engel, einen aufgeklärten, einsichtsvollen, schöpferischen und guten Gott zum König. Weil aber auch jede rebellische Parthei ihr Oberhaupt haben muss, so bekam der Winterhimmel das unterirdische Reich der Finsterniss und Traurigkeit; und seine Sterne, das Volk der schwarzen Engel, der Riesen und Dämonen, einen bösen Geist zum Oberhaupt, dessen Rolle dem bei jedem Volke wichtigsten Gestirne übertragen wurde. In Aegypten war es zuerst der Skorpion, lange Zeit das vornehmste Winterzeichen; dann wurde es Typhon weil, während dieses Gestirn regiert, häufiger Regen die Erde überschwemmt etc. p. 215. u.s.f. Mann vergleiche hiemit die Schlange Python, die Apoll (die Sonne) nach langem Kampf tödtete. Vid. Pierii Valerian. Hieroglyph. p. 177. Malus Daemon. ”¹³⁷

Ez aztán a 129-ben Horus bevonásával folytatódik („Az egyiptomiak az örökkévalóságot a nap és hold képeivel ábrázolják, a világot pedig egy sárga pikkelyű kék kígyóval jelképezik, s majd ez lesz a kínai sárkány”) és így érkezünk el a 317. strófához kapcsolódó 133. jegyzethez, amelyben a mű a mitológia rendhagyó magyarázata főhőse

¹³⁷ A kígyó minden mytholog(iában) szép rollet jádzik, indicio omnes religiones ejusdem fontis esse, Aegypti, mert ezek observálták a csillagokat – ex causa locali physica. Így azon csillagot, ut Volney dicit, mely az exundatióról jelt adott, Hund kutyának neveztek, bárány skorpiónak azt, mely alatt bizonyos szél mérges aerral fut, s ez az allegoria bolondsággal ket hemisphaer volt, a téli, e diametro a nyárinak – e majd moralis sensust nyert, hinc Angeli rebelles, mox in Triton politic abit. A despoticus statusokban voltak monarchák, és mivel Horus Sel már monarcha volt az égen, így a nyári hemisphaer Regnum Lucifer stellularum nevet nyert. a nép ebben volt a fejér angyalok serege – ezek jó Istene volt király, a téli hemispohor oppositum huic est a rebellis partas ebben ez a hemisphaer tenebrarum et tristitiae nevet nyert – stellae huius plebs angelorum nigrorum, óriások, daemonok, gonosz lélek az fő ezek közt, ezen rolle minden népek közé kiterjedt. Aegyptumban sok ideig az Scorpio fő jegy volt a hemisphaer triyon. Vezére mox Typhon mert e regal sok eső van, vid p. 215. A hemisphaer. representatióban a thierkreis und Keirsförmig geordneten Sternbilder in Geraden durch Globuson az egy a másnak népnek direkte opponáltak etc. vide Pierii Valerian Malus Daemon.

nevének magyarázatában éri el csúcspontját, és ennek természetesen a mű egészének értelmezése szempontjából is van jelentősége. Az első mondatokban megtudjuk, hogy a Nap és a Hold után a legszebb égitest a Vénusz. Ennek fényességére és hatalmasságára a régi asztrológusok is felfigyeltek. Napfelkelte előtt volt, és az emberi képmását is elkészítették, hogy meg tudják mutatni, úgy ragyogott, mint egy kis nap. De a nap sugarai sokkal erősebb voltak a ragyogásnál, végül így elbukott versengésben. Az emberek lassan elfelejtették a valódi történetet és az a hiedelem alakult ki, hogy ez az alak a fény legkiválóbb angyala volt, de idővel őt és egész táborát kidobta a Magasságos elviselhetetlen büszkesége miatt. A zsidó hagyomány Samaelnek hívja ezt az angyalt. Mások Belzebubnak, Sátánnak, vagy csak ördögnek, Böhme követői pedig Mystagegen Lucifernek, ami a Vénusz bolygót jelenti. Megérkeztünk tehát a mitológiai hagyomány átértelmezéséhez, nem az ösgonoszról van szó, hanem a fényhozóról, és a holdbéli fejedelem ennek a hajnalcsillagnak a szerepében lép fel: a fény, azaz a felvilágosodás eszméinek felragyogtatója lesz:

„Der prächtigste Stern nach Sonne und Mond, sagt Horus, ist Venus, welcher wegen seiner ungemeynen Klarheit und Grösse die Augen der ältesten Sternseher gar bald auf sich zog. Wenn sie nun der Nachwelt sagen wollten, dass er einst in seinen schönsten Glanze vor Sonnenaufgang über den Horisont in die höhe gestiegen, und mithin Morgenstern gewesen wäre; so mahlten sie den Himmel und einen Mann hinein, der in Schönheit und grösse beinach dem Bilde der Sonne gleich kam, um dadurch anzuzeigen, dass er fast wie eine kleine Sonne am Himmel daher gestrahlt habe. Aber bald verdunkelten ihn die Sonnenstrahlen, und machten seiner grossen Herrlichkeit ein Ende, d.h. er ging mit seinen Dienern, den Sternen, bei welchen er stand, heliakisch unter. Sie mahlten also den vorigen Mann wieder, jedoch aber so, dass er von einem mehr starken und mehr mächtigen, nämlich von der Sonne, mit seinen Dienern aus dem Himmel herabgeworfen ward. Als nun die spätern Menschen den wahren Sinn dieser Bilder bereits vergessen hatten, und sich nichts als Götter darunter dachten, überdies auch viel Böses in der Welt fanden, welches ihrer Meinung nach von bösen Geistern herkam; so dichteten sie, dass dieser schöne Mann anfänglich zwar einer der vornehmsten Engel des Lichts gewesen, hernach aber mit seinem ganzem Heere wegen seines unerträglichen Stolzes vom Allerhöchsten aus dem Himmel gestossen worden wäre, weil der Allerhöchste nicht habe leiden können, dass ein geschaffener Geist an Licht und Macht sich ihm habe gleichstellen wollen. Nach den judischen Traditionen hiess dieser gefallene Engel Samael. Nach der Lehre unsrer sogenannten Orthodoxen heisst er Beelsebub, Satanas, oder der Teufel schlechtweg mit seinen Engeln. Der Schuster von Görlitz, Jakob Böhme, und seine Anhänger, die heutigen Mystagegen nennen ihn

Lucifer, welcher Name, so wie Phosphorus und Hesperus, bekanntlich nichts weiter als den Planeten der werliebten, die Venus bedeutet."¹³⁸

A *Phosphorus* ötödik részében arra kíváncsi a fejedelem, hogyan lehet a gonosztól megszabadulni és elnyerni a bűnbocsánatot? Ennek a közkeletűnek számító, s a vallási élet mindennapjaira vonatkozó kérdésnek a megválaszolásánál nem volt szükség elmélyült bölcselkedésre. A szinkretizmus persze megszólal, így a 338. strófához kapcsolódó 139. jegyzet Horus alapján fejti ki, hogy a keresztelést a kereszténység a korábbi vallásokból vette át, hiszen már a perzsáknál is volt hasonló szertartás. Ugyanez történik a 141. jegyzetben (347. strófa) a rózsafűzér estében Volneyt idézve jelenti ki, hogy egy szíriai isten és az efezusi Dianna tizenkét csillagjeggyel díszített öltönei lehetnek itt a források.

Az egymást most sem kímélő viták során a legélesebb nyilatkozatok ugyanakkor nem a szertartások külsőségeivel kapcsolatban hangzanak el, hanem az áldozások mikéntjének taglalásakor. Itt részletes tablót kapunk arról, hogy melyik vallásban kit, vagy mit tartottak feláldozandónak, fölmerül Krisztus keresztáldozatának eltérő értelmezése a protestáns és a katolikus táboban, de a legkeményebb nyilatkozatok akkor hangzanak el, amikor a véráldozat specialistájának tekintett inkvizíció tetteit sorolják fel. Különösen érdekes, hogy egy mexikói is megszólal, aki szerint aligha lehet utálatosabb isten a keresztényekénél, akinek hitét halált is hozó erőszakkal öntötték bele az emberekbe, akiknek sebei még mai is véreznek.

Ezekben a szatirikus részletekben a hangnem komor, ám végül mégis komikusra vált, amikor egy bramin kifejti, hogy a megtisztulás leghatékonyabb eszköze a tehéntrágya. Ezt egyetemes nagy kacagással fogadja, a fejedelem pedig kinyilvánítja, hogy halálra nevette magát, és ki is gyógyult a hipochondriából.

A műnek azonban nincs itt vége. A hatodik részben a halál utáni létre, az egyes felekezetek túlvilág-képére kérdez rá a fejedelem. A főszövegben és különösen a kapcsolódó jegyzetekben az egyiptomiak, a görögök, és a keletiek vallásainak a végső időkre és dolgokra vonatkozó, többnyire egymással civódó szituációkban elhangzott tanai olvashatók. A főszövegben szenvedélyes vita zajlik, de a jegyzetek (158-161) nyugodtabb hangvételű kis

¹³⁸ Horus: a Nap után Vénus a legszebb csillag, ezért igen nagy tekintete lett az vizsgálók előtt, ha azért ezek jelenteni akarták, hogy a Nap előtt a horizontra feljött, hoc est Phosphorus -- lefestették az eget és reá egy férfit, mely szépséggel, nagysággal soli accedebat, ut quasi parvus sol compareat, verum mox radiis solaribus sepultus est, et lucis eius finis factus est, ezért hát ezt secundorioris lefestették, de ita quasi a fortiori cum suis servis (quia Venus una cum reliquis heliarum occidit) una dejiceretur. Cum sequiores homines sensus huius obliti essent, cogitabant sub his deos, inter mala advertere in termis quae ex opinione eorum a malis spiritibus veniebant, fingebant hinc, quod iste pulcher vir primus erat princeps Angelorum lucis – mox tamen cum suis commillionibus, a maga elviselhetetlen kevélysége miatt, a mindenek fő Istenétől levettetett, mert nem szenvedhette, hogy a tőle teremtet lélek luce et potentia ei se similes sistat, a zsidó traditio szerint ez a leesett Angyal Samael juxta orthodoxos nostros Belzebub Satanas demon cum suis angelis. A görllizi suszter Jacob Böhme és követői Lucifernek nevezik ötet, mely név ut Phosphorus és Hesperus Venust jelenti.

értekezések, azonban itt is kirajzolódik a cél: azt akarja megjeleníteni, hogy az érvelések miképpen semmisítik meg egymást. A leghosszabb Volneytől származókban (160-161.) arról tudósít, hogy a pokol Egyiptomban eredetileg az a nagy városokon kívül, és ezektől napnyugatra fekvő hely volt, ahová a lakosok a pestis megelőzése végett kiszállították holttesteiket. Kezdetben csak a szállítmányokat a vadállatoktól megóvó embereket kellett megfizetni, később azonban az egyházi és világi hatóságok rákaptak az üzletre. Bevezették, hogy csak az arra érdemeseket lehessen a mondott helyre eljuttatni, és így az elhunytakat és családjaikat megfigyelő embereket fogadtak fel, majd teljes hálózatot hoztak létre. A hálózat aztán lassan-lassan vallási értelmet kapott, és a lenyugvó nap sötét vidékéből aztán az alvilág lett, ahová már csak pénzért lehetett bekerülni. A dolgot elmesélő egyiptomi természetesen azt is állítja, hogy innen származik minden elképzelés, beleértve a görögökét is. Feltűnően részletes előadást adnak a germán mitológiáról, és itt a jegyzetek is nagyon részletesek, és természetesen nem maradnak ki a keleti vallások képviselői sem, akik a lélekvándorlás tanának különböző változatait adják elő. A csúcspontot itt egy braminnak az a tézise jelenti, hogy a legboldogabbak azok lesznek, akik lelke haláluk után egy tehéntestbe vándorol, ám megszólalását már nem kacagás, hanem felháborodott ordítózás követi, amely majdnem a blaszfémiát elkövető darabokra tépésébe torkollik. Phosphorus természetesen véget vet ennek is.

A zárófejezet ezzel szemben már-már fennkölt hangvételű, címe is harmóniát sugall. Rendkívülisége kifejeződik abban is, hogy kimondja a főhős és az író nézeteinek azonosságát (*az író egy okos fejedelem beszédével berekeszti a könyvet*). A flaskák itala kijózanítja a vendégeket, és amint már korábban ismertettem, a rabbi kivételével mindenki a fenti birodalomban folytatja életét. Előtte persze meghallgatják az okos fejedelem nagyon bölcs beszédét, amely a korábban felmerült kérdések mindegyikére választ ad. Valamelyest a jegyzetek is eltérnek a korábbiaktól, nagyobb mértékben függetlenek a helytől, amelyre vonatkoznak, több esetben szinte önálló értekezéssé válnak.

Ez történik a papok zsarnokságát elmarasztaló 406. strófában, akik olyan eseményekre és jelenségekre alapozzák hatalmukat, amelyeknek nincsenek tanúi. A jegyzet aztán mélyebbre nyúlva a reveláció, a különleges isteni kinyilatkoztatást a teológiából kiiktató tézis kimondásáig jut el: *„Gott hat mir und allen Menschen Sinne und Vernunft, als die Quelle der Wahrheit angewiesen, woraus ich schöpfen soll. Warum sollte er von diesem Wege abgehen, und durch außerordentliche Belehrungen seinen ordentlichen Unterricht für unzureichend erklären? Warum sollte er mir oder irgend einem Menschen zur Glückseligkeit unentbehrliche Kenntnisse mittheilen, die er den übrigen Menschen verborgen hätte? Wie soll ich mir eine außerordentliche Belehrung Gottes vorstellen, die mit einiger Sicherheit*

verbunden wäre? Wollte er im Traume mit mir reden; so weiß ich nicht, wie ich einen solchen Traum vom Spiele meiner Phantasie unterscheiden sollte. Wollte er mir wachend erscheinen; so wäre ich uns gewiß, ob das, was meinen Sinnen vorkäme, die Gottheit sey, weil ich nicht wissen könnte, ob die Erscheinung nicht von irgend einem andern Wesen herrühre, da ich nicht alle Dinge in der Natur kenne. Und gesetzt, daß ich endlich mich selbst von einer empfangenen außeror-dentlichen Belehrung Gottes überzeugen lernte; wie sollte ich Andere, denen ich die erhaltene Offenbarung verkündigen müßte, mit Sicherheit und Beruhigung überzeugen, daß ich sie wirklich von Gott erhalten hätte, und daß ich weder ein Betrüger noch ein Betrogener sey? Bahrdts Katechismus der natürlichen Religion. S. 20-22.”

Körmöczy magyarázatában: „Isten az igazság forrásaként megadta nekem és mindenkinek az érzékelés és az ész adományát. Miért kellene neki eltérnie ettől, hogy a rendkívüli kioktatást alkalmazva a rendszeres tanítást elégtelennek nyilvánítsa. Miért kellene Istennek bárkit is az üdvözüléshez elengedhetetlen olyan ismeretekkel felruházni, amelyeket más emberek előtt viszont eltitkolna. Hogyan képzelhető el Istentől kapott olyan különleges kioktatás, amely bizonyosnak tekinthető? Ha ő az álomban akarna szólni valakihez, nem lehet tudni, hogy az ilyen álmot hogyan lehet megkülönböztetni a fantáziától. De akkor se lehetne eldönteni, ha éber állapotban jelenne meg Isten, hogy nem származik-e valamely más lénytől, hiszen a természet minden dolgát senki sem ismeri. Föltételezhető, hogy valaki Istentől kap egy rendkívüli oktatást, de még akkor is ott a kérdés, hogy hogyan lehet bárki mást bizonyossággal és megnyugtatóan meggyőzni arról, hogy ez a neki tovább adott üzenet valóban Istentől származik, és nem csaló az illető.”

Az érvelés üzenete nyilvánvaló, de fontos itt azt is látni, hogy nem a keresztény teológia világára érvényes csupán a kijelentés, vagyis nem arról van szó, hogy a Biblia helyes értelmezéséhez szükséges vagy nem az isteni erő, amelyet a keresztény teológiában a Szent Lélek biztosít a szöveget értelmező számára. Itt egyetemesebb összefüggésről van szó, vagyis Isten létének és üzenetének megértése az íráson kívül is lehetséges a világ jelenségeinek érzékelésével és értelmünk használatával.

Nem kevésbé fontos a hivatkozás sem, hiszen az elkövetkezőkben előjön majd Christian Heinrich Friedrich Schwarz *Ein Lehrbuch der Moral und natürlichen Religion*, Leipzig 1793 című kifejezetten pedagógiai célzatú értekezése és Johann Heinrich Lambert, *Cosmologische Briefe über die Einrichtung des Weltbaumes*, 1761 című csillagászati műve is, de a fő forrás szövegszerűen is megfoghatóan Karl Friedrich Bahrd, *Katechismus der natürlichen Religion als Grundlage eines jeden Unterrichts in der Moral und der Religion zum Gebrauche Eltern, Predigern, Lehrer und Zwönglinge*, Halle, 1793. című kiadványa lesz. Ezt

a jelentékeny, már korábban említett szerzőt Balázs Mihály ugyan méltatta a Körmöczi_konferencián,¹³⁹ jelentőségét azonban most is ki kell emelni, hiszen a 18. század második felének egyik legjelentősebb gondolkodójáról van szó, akit a vallásfilozófia területén a legmerészebbek közé sorolnak. Nem szűnik meg tehát foglalkoztatni a kutatókat, és így folyamatosan új elgondolások látnak napvilágot tevékenységéről.

Egy nem régen megjelent összegző tanulmányban¹⁴⁰ olvasottak szerint a hithű evangélikus papi családból származó és kezdetben annak megfelelően is gondolkodó Bahrtdt az 1770-es évek elejétől kezdődően folyamatosan vált fogékonnyá a heterodox irányzatok iránt. Ennek jele volt már egy rendhagyó megoldásokkal élő bibliafordítás, de a szakítást az evangélikus közösséggel az 1779-ben megjelent hitvallása hozta el, mely tüntetően sorra is vette, hogy melyek a lutheranizmusban számára elfogadhatatlan tételek. Ezek között szerepelt az eredendő bűn, az ennek következményeit középpontba helyező megigazulástan, de a szentháromságtan is. Mivel ez óriási vihart kavart, és egyéb botrányos cselekedetei között későbbiekben, halála után is sokszor felemlégetik, egyáltalán nem kizárt, hogy ez utóbbinak is szerepe volt abban, hogy Körmöczi felfigyelt műveire peregrinációja során. A legmerészebb elképzelések kimunkálására ugyanakkor sokak szerint a Johann August Eberharddal (1739-1809) történt találkozástól kapott ösztönzést. Az ő 1780-ban közzétett *Neue Apologie der Sokrates* című nagyhatású művére vezetik vissza a kinyilatkoztatás megtagadó felvilágosult gondolkodó közfelháborodással kísért megállapításait. A Krisztus tanításait már a nagy görög bölcseknél kimutató Eberhardtól ugyanis távol állt, hogy megfigyeléseiből radikális következtetéseket vonjon le, és Bahrtdttól folyamatosan el is határolta magát, és ebben szerepet játszott tanítványa a közvélemény szerint botrányos életvitele is. A bordélyházak folyamatos látogatásáról állítólag lemondani nem tudó teológus aztán végleg a támadások keresztüzébe került, amikor a Nagy Frigyes halála után következő porosz uralkodó által meghozott cenzúrendelet legszenvedélyesebb bírálója lett, amiért börtönbüntetést is el kellett szenvednie. Van olyan felfogás, amely szerint páratlan radikalizmusa valójában eszköz volt a szinte utolsó pillanatig botrányos magánélete elfedésére, másfelől tartós tekintélyének látványos bizonyítéka, hogy az a Halle külvárosán fekvő ház, ahol az 1790-es években magánegyetemnek tekinthető előadásait tartotta, halála után a szabad gondolkodást kedvelők zarándokhelyévé vált.

¹³⁹ BALÁZS, „Körmöczi a radikálisok...”, 490-496.

¹⁴⁰ Andrew MCKENZIE-MCHARG, „Überlegungen zur Radikalaufklärung am Beispiel von Kael Friedrich Bahrtdt”, *Aufklärung* 24 (2012): 207-240.

A kinyilatkoztatást kiiktató páratlanul fontos tétel után a 413. strófához kapcsolódóan kezdetét veszi a rendhagyó értekezések sorozata. A főszövegben Phosphorus azt fejtí ki, hogy a vendégei által előhozott istenségek mögötti tarka elnevezések és elképzelések ellenére a teljesség legfőbb erejét jelentő egyetlen Isten áll. Ennek végtelen és felfoghatatlan nagysága, térben és időben befoghatatlan volta lesz a kiindulópontja azoknak a kis értekezéseknek, amelyek a világegyetem és az azt alkotó emberek lakta csillagrendszerek végtelenségét ecsetelik. Körmöczi lerövidítve ugyan, de átveszi ezeket, annak viszont lehet jelentősége, hogy a legterjedelmesebb részeket német szavakkal vegyes latin nyelven rögzíti.

A megmaradó latin szövegrészek ugyanakkor szinte kizárólag magyar szövegekörnyezetben jelennek meg azokban a jegyzetekben (170-175), amelyek a megigazulás kérdéseivel, az ember üdvözülésének lehetőségével és ennek útjaival foglalkoznak. A főszöveg és a jegyzetek között itt is nagy különbségek mutatkoznak. Az előbbi szinte katalogizálja, hogy a különböző embercsoportoknak mit kell tenniük, és egy másik terjedelmes felsorolás pedig bűnös emberek különböző típusait listázza a fősvénytől a részegesen át a *schwärmerig*. Az persze, hogy a jegyzetek elmélyültebb teológiát adnak, irodalmi szempontból olyan megoldatlanság, amilyenre már korábban is volt példa, hiszen így a bölcs Phosphorusnak záróbeszéde, amely nem csupán bölcs, hanem vendégeit az országában meggyőzni akaró is volt, korántsem olyan mély, mint a jegyzetekkel feldúsított műben.

Fontos – és mint később látható lesz – Bahrtd teológiájából eredeztethető, de korábban más radikálisoknál is felbukkanó mozzanatok itt is vannak. A 486. strófában olvasható magyar szöveg (*Még a próba státuszában a jó mennyországot, a gonosz poklot érez kebelében. Ezeket óhajtják lenni, ezek lesznek is. Mert csak az élet tartóssága szülhet, adhat perfekciót.*) alap gondolata a jegyzet nélkül is megáll: belsönket is formáló erkölcsös, vagy erkölcstelen életvitelünkkel már a földön is részesei vagyunk a mennyországnak, illetve a pokolnak. Sőt, megragadható itt az erkölcsi autonómia irányába utaló mozzanat is, amelyre a jegyzetek nem reagálnak. A 488. és a 499. strófa az emberiség történetének negatív és pozitív alakjaiból adott válogatás után jelenti ki, hogy az erény önmagát jutalmazza, hiszen sokan megőrzik a jók emlékezetét, másfelől pedig „a bünt az utókor bosszúállás nélkül nem hagyja.”

A mélyen szántó jegyzetek sorozatában annak az Istennek a képe bontakozik ki, akinek igazságossága nem más, mint végtelen szeretete. Két bibliai hely (1.Kor. 13. – a szeretet himnusza és 1.János 4. 16-21.) megidézése után rajzolja fel a mű a mindenkivel érdemei szerint bánó, de a végleges büntetésre magát szinte elszánni nem tudó, megjavulásra pedig mindig lehetőséget adó Isten képét. Esélyt ad az embernek arra is, hogy a tökéletesség közelébe jusson. A 486. strófához kapcsolódó és a Horust idéző 173. jegyzet leírja, hogy Isten az egész világot

a szépek, jónak, bölcsnek teremtette és így minden teremtmény a lehető legboldogabb lehet és az egyre magasabb szintű boldogságot is el tudja érni „*Gott hat die ganze Welt so unbegreiflich schön, gut, herrlich, weise, zusammengeordnet, dass alle Geschöpfe, so glücklich als nur immer möglich werden, und von höhern zu höhern Vollkommenheiten fortschreiten mögen; wie sollte er den Menschen mit seinen Anlagen davon ausnehmen. Der Mensch, der es wagt, sogar in die Geheimnisse der Gottheit einzubringen – dieser sollte vergeblich Vollkommenheit wünschen? Diesen heiligen Wunsch sollte Gott ihm vergeblich mit Flammenzügen nicht nur vergeblich, sondern zur Quaal und Not ihm eingeprägt haben?*”¹⁴¹

„*Hiszen lehetetlen, hogy az ember kimaradjon a perfekcióból, az ember, aki még az Istennek titkaiba is bátorkodik bele tekinteni, ez kívánná hiába a perfekciót, hát ezen szent kívánságot ok nélkül öntötte volna bele az Isten kiolthatatlan tüzi szikrákkal, nem csak, sőt az ő tulajdon kínzására.*”

A fő szövegben csak az olvasható (491- 492 strófa), hogy ne gondolkozzunk „a jövő viszonyokról”, a jegyzet ezt (174.) kiegészíti azzal, hogy Isten ezekről azért nem tár fel előttünk konkrétumokat, mert ezek teljesen lekötnek a figyelmünket, és nem teljesítenék földi feladatainkat. Csak a jegyzetben olvasható (175.), ugyancsak a Horusból származó szónoki kérdések zárják le aztán ezt a gondolatmenetet, amelyek szerint Isten tulajdonságaival (mindenható, mindent tudó, bölcs, jó stb.) összeegyeztethetetlen lenne, hogy a mostani életünk után ne következzen az örökké tartó: „*Gottes Eigenschaften lassen nichts anders als unsere ewige Fortdauer erwarten. Ist Gott nicht allmächtig? Aber wenn mit den Tode alles aus wäre, so könnte sich der Selbstmörder Gottes Rache entziehen und sie einschränken. Ist Gott nicht allweise? Aber wenn der Mensch so zwecklos jene vortrefliche Anlagen hätte, wie bestände das mit der Weisheit? Ist gott nicht gütig? Warum sollte er uns einen Wunsch der Unsterblichkeit geben und ihn doch nicht befriedigen? Warum uns erst vernichten zu der Zeit, wo wir erst recht glücklich werden könnten? Ist Gott nicht gerecht? Lebten wir blos für diese Welt, so meistens das Laster triumphiret, auf Trophäen thront, und ihm die Tugend zum Piedestal dient, wie könnte das mit Gottes Gerechtigkeit bestehen? Ist Gott nicht heilig? Warum sollte er unsre Fortschritte in der Tugend hindern? – So ruft uns alles zu, Gott und Natur, das wir nicht blos*

¹⁴¹ Deus totum mundum ita ordin(avit), ut megfoghatatlanul szép, jó lenne minden, és minden teremtett állat oly boldog lehessen quantum natura eiusdem potest et e perfectione ad altiores perfectiones eluctari possint – hogy vehetné ki az embert minden erre való Anlageval ebből? Az ember, aki még az Istenek titkaiban bátorkodik belé tekinteni – ez ez kívánná hiába a perfectiót – hát ezen szent kívánságot ok nélkül öntötte volna bele az Isten kioldhatatlan tüzi szikrákkal – nemcsak, sőt az ő tulajdon kínzására?

für dieses Leben sind. – Wird ja nichts vernichtet, was geschaffen worden ist. Nur die Formen können zerstört werden, der Urstoff nie.”¹⁴²

A fentiek alapján láthatóvá vált, hogy főleg Wunsch és Volney szövegére támaszkodva Albrecht nagy ismeretanyagot mozgat meg,¹⁴³ de ezek ötvözetében a befejező részben nagyon markánsan ott van Bahrtdt is, hiszen az ő szemlélete lesz a mű végén a meghatározó. Vagyis egy Isten van, aki nem maga a természet, hanem annak a teremtője. Minden vallás mögöttese ez, csak a legtöbb esetben eltorzítják. Mindenható, de nem oka közvetlenül a bűnnek, a rossznak. Olyan világot teremtett, melynek lételeme az ellentétek küzdelme. Van túlvilági jutalom, de legalább annyira fontos a tettek erkölcsi értéke, így pedig bizonyos értelemben az erkölcsnek van autonómiája. A jó önmagáért is jó, mert belső harmóniát is teremt az emberben. Ennek ellentéte történik meg az emberekkel, ha rosszak.¹⁴⁴

A magyar szakirodalomban is olvashatunk arról, hogy a reneszánsz időszakában a *prisca teológiának* nem csupán az a változata fogalmazódott meg, amely ezt az ősi bölcsességet minden áron a monoteista zsidó hagyományból akarta eredeztetni, hanem volt egy alternatív heterodox változata is. Balázs Péter ír arról, hogy „a hagyományos – Biblia-központú – leszármazási rendet felforgató Giordano Bruno szerint az egyiptomiaké volt az őseredeti kinyilatkoztatás: a zsidók és keresztények birtokában lévő tudás csak a hermetikus ismeretek eltorzult, babonás tételekkel terhelt változata.”¹⁴⁵ Ő már csak vulgarizálnak tartja azt, ami kétszáz évvel később Christian Ernst Wünschnél, a *Horus oder Astrologisches Endurteil* szerzőjénél és Carl Friedrich Bahrdtnál, a *Briefe über die Bibel im Volkston* összeállítójánál olvasható. A *Phosphorus* Bahrdt Balázs Péter általa szóba hozott művét nem idézi, és bizonyosan állítható az is, hogy Wunsch időnkét leegyszerűsítő érveléssel él, másfelől majd a Körmöczi-magyarítás helyének kijelölésekor lesz célszerű azzal foglalkozni, hogy az ilyen érvelés mennyire jelentett mégis sokak számára kihívást a 18-19. század fordulójának Magyarországon.

¹⁴² Az Isteni tulajdonságok is postulálják a mi örökös duratiókat – az Isten omnipotens, ha már az halállal mindennek vége volna, így a maga gyilkos az plánumból magát ki ragadhatná, s evvel hatalmát circumserio limitálná – Sapientissimus est, ha már az emberek sine omni scopo ily Anlegeni volnának, hogy egyeznék ez az bölcsességgel? – Bonus. miért adott volna hát örökké való halhatatlanságra kívánságot, ha be nem elégítené? Miért tenne semmivé azon időben mikor már boldogabbak lehetnénk? Igaz ő. Ha csak itt élnénk, ubi peccata potissime triumphant etc. Est sanctus – quare impediret nostros gressus in virtute. Minden az Istenre és természetre viszen és vezet – hogy mi nem csak ez életért élünk – ha semmi oda nem lesz, el nem vész, ami teremtetet, csak a forma romol el a natura nem.

¹⁴³ Viszonyuk pontos tisztázása még nem történt meg a szakirodalomban: IRWIN, „Volney’s...”, 299-317. https://doi.org/10.1163/9789004429321_017 (Utolsó megtekintés: 2023.04.05.)

¹⁴⁴ IRWIN, „Volney’s...”, 299-317.

¹⁴⁵ BALÁZS Péter, *Biblia, história és bölcelet a felvilágosodás korában*, (Budaest: L’Harmattan, 2013), 283.

Bizonyosan kijelenthető azonban, hogy a Phosphorus említett forrásaival együtt rokona azoknak a kiadványoknak, amelyek a 17-18. században folyamatosan gazdagodó összehasonlító mitológia (mythologie comparée) korpuszát alkották. Ezek relativizálták a hagyományos keresztény felfogás alapállításait, hiszen a zsidó-keresztény hitet és ősi elemeit párhuzamba állították a pogány hitek jellegzetes mozzanataival. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a korban rájuk szórt vád ellenében egyik szöveg sem tekinthető ateistának. Még a Bahrdtból sokat merítő Phosphorus is olyan mindenki számára elfogadható természeti vallást kínál, ahol Istennek az intézményesült egyház nélkül is megvan a szerepe. Nem hagyja magára az embereket, de nem is irányítja őket, a legfontosabb „erény” pedig a szeretet lesz. Ezek alapján lesz fontos majd a következő fejezetekben, hogy vajon Körmöczi miért is vehette kézbe ezeket a szövegeket, milyen céllal fordíthatta le a Phosphorust? Ezen kérdések megválaszolása előtt azonban a műfajiség kérdésével is foglalkoznom kell.

8. Az elemzés műfajtörténeti tanulságairól

Már a korábbi fejezetekben is volt szó azokról az irodalmi hagyományokról, amelyekhez a *Fürstbürger Phosphorus* kapcsolódhatónak bizonyult. Eddig azonban csak a főtéma, a holdutazás, és annak leágazásai kerültek elő részletesebben. Nyilvánvaló, hogy nem kerülhet meg az az átfogóbb jellegű kérdés sem, hogy van-e olyan műfaji tradíció, amely képes volt a fentiekben kimutatott eljárásokat közvetíteni, és amelynek felmutatása segítségül szolgálhat a mű értelmezésében.

Ebben a megközelítésben természetes kiindulási pontot kínál a teljes német cím: *Fürstbürger Phosphorus oder Die Allerweltpfaffenharlekinade: Eine komische Geschichte aus der Sphäre des Mondes*. Ernst Albrecht tehát művét komikus történetként definiálja, ami első olvasatra megállja a helyét, de a szöveg fentiekben már ismerttetett összetettsége és utalás-rendszere következtében, ennél jóval kifinomultabb a helyzet a műfajt illetően is. Mélyebb műfaji reflexió sem szükséges ugyanis ahhoz, hogy a komédia vagy komikus történet besorolást ne tartsam kielégítőnek, hiszen a vallások ilyen széles mezőnyét úgy pellengérré állító mű, hogy nem csupán a rítusok és szokások, hanem az azokat megalapozó dogmatikai tételek is napirendre kerülnek, aligha fedhető le a komikum fogalmával, vagy a komikus megjelöléssel. Nem lehet persze kizárt, hogy a szerző szándékosan él ezzel a mű súlyát leminősítő műfaji megjelöléssel. Lehet ez a rejtőzködés eszköze. Az 1788. december 18-án kelt cenzúratörvény ugyanis szigorú ellenőrzés alá helyezett minden megjelenő írást. A törvény szerint meg kell állítani és meg kell fékezni azoknak a műveknek a terjesztését, amelyek ellentétesek a vallás általános elveivel, ellentétesek az állammal, valamint ez erkölcsi és polgári renddel. Büntették,

ha ironizálva kritizálták a szerzők a hatalmat, ha a hatalom intézkedéseiről hamis tudósításokat terjesztettek, de kikötötték azt is, hogy a szerzőnek meg kell magát neveznie teljes nevén a címlapon.

Annak érdekében, hogy olvasói felismerjék őt újabban megjelent könyvei szerzőjeként is, Albrecht egy akkoriban megszokott (de a cenzúrendelet óta büntetendő) trükköt használt. Az új megjelenésű könyveket úgy adta ki, hogy egy korábbi művének szerzőjeként nevezte meg magát. Albrechtet tehát az a cenzurális gyakorlat és társadalmi berendezkedés kényszeríthette a műfaji és szerzőségi trükkökre, amelyet élesen kritizál a holdbéli társadalom bemutatása során. Látható volt, hogy Schlegel szóvá tette ezt a téves besorolást, de szerencsére vagy szándékosan, csak általánosságban, konkrét idézetek nélkül beszélt arról, hogy nem komédiába illő a teológiai tételek tudóskodó felvonultatása.

A művel való megismerkedés után hamar bizonyossá vált számomra, hogy nem a komédia lesz az a műfaj, amelynek alaposabb megismerése segítséget jelenthet a szöveg értelmezésében. Ilyesmire készített már a *Fürstbürger Phosphorus* alaphelyzete is. Adva van egy olyan uralkodó, akinek az országában minden a lehető legjobban működik, az emberek boldog és erkölcsös életet élnek, nincsenek intrikák a fejedelmi udvarban, a férfiak szeretik a feleségüket és soha nem csálnák meg őket, a cenzúrát hírből sem ismerik, szabad a véleménynyilvánítás minden esetben, még akkor is, ha éppen az uralkodót kell kritizálni. Nem ismert az adók fogalma, de az egyház sem uralkodik és zsarnokoskodik önkényesen a híveken. Valami még sincs rendben ezzel a világgal, hiszen a polgárfejedelem a jólét okozta unalomba betegszik bele, és csak az tudja kigyógyítani, ha a Földről jönnek papok, akik megidézik a viszálykodást, a rosszindulatot, a mértéktelenséget.

Ez az ötletesség összetettebb hagyomány jelenlétének feltételezésére készített, és ennek keresése során hasonlóknak látszó művek, illetve természetesen a velük foglalkozó szakirodalom olvasása vezetett el ahhoz a szövegcsoporthoz, amelyet *menipposzi satíra* néven tart számon az irodalomtörténeti hagyomány.

A tájékozódás első fázisban természetesen a szövegtípus magyar nyelvű szakirodalmát használtam,¹⁴⁶ de az alkalmazhatósági dilemmában kerestem olyan nem magyar nyelvű áttekintéseket is, amelyek ezt az szövegtípust a műfajnál szélesebb értelemben használták és hosszú történeti áttekintést adtak kialakulásáról, és változatos formákban megvalósuló jelenlétéről az európai irodalmakban. A legszélesebb ilyen hozzám eljutó áttekintés Howard D.

¹⁴⁶ *Közelítések a satírához*, szerk. FERENCZI Attila és HAJDU Péter, (Budapest: L'Harmattan, 2013) – HAJDU Péter bevezetője.

Weinbrot *Menippean Satire Recensored. From Antiquity to the Eighteenth Century* címmel 2005-ben megjelent műve volt. A műben az antikvitásról szóló részek nem mondtak újat ahhoz képest, amit a magyar szakirodalomból, és főleg Szilágyi János György klasszikus tanulmányaiból megtanulható volt arról, miképpen alakított ki sajátos beszédmódot és formát Menipposz, az i. e. 3. századi szíriai görög író, és hogy az ő és Marcus Terentius Varro szövegeiből szinte semmi sem maradt ránk, ezért a legjelentősebb korpuszt ránk hagyó Lukianosz mellett Julius Apostata, Plutarkhosz, Apuleius és Seneca néhány művével lehet számolni. Szilágyi körvonalazza azt is, hogy a szövegcsoport egyik jellemzője a többszólamúság, amely az esetek többségében a prózai és a verses részek váltakoztatását is jelentheti, úgy, hogy a két forma kiegészítik egymást, nem betétként szolgál egyik sem.¹⁴⁷ Szerinte a tágabb keret, a szatíra műfajjá fejlődése „a római irodalom egyik legeredetibb alkotása” volt, a komédiával közösek a gyökerei, szókimondó volta pedig a műfaj elemi részét képezi.¹⁴⁸ Ezzel együtt pedig egy közösség támadásra és védekezésre is alkalmas eszköze volt, amely arra használta fel a komédia álarca mögé rejtett bírálatot, hogy megvédje a jogait és érdekeit azoktól, akiket valaha ugyanez a közösség emelt fel.¹⁴⁹ Rómában a császárokban való csalódottságnak nagy szerepe volt kialakulásában, és ezen belül a verses nagy szatírák mellett¹⁵⁰ egy új változata is megjelent. Érdekes szempontot vet fel Tar Ibolya a fantasztikum fontosságát hangsúlyozva. Szerinte a menipposzi szatírának ez talán a legfontosabb sajátossága, és e tekintetben az antikvitásban csak arisztophaneszi ókomédiával rokonítható.¹⁵¹ A szatírákra emellett egy utópikus árnyalat is jellemzővé vált, mely gyakran ironikus fikcióként van jelen.¹⁵² Ennek leghíresebb, a reneszánsz korában újra életre darabja volt a Senecától fennmaradt menipposzi szatíra Claudius császár tökké válásáról (*Apocolocyntosis*).¹⁵³

Használhatónak bizonyult ugyanakkor, hogy Weinbrot, bizonyára annak érdekében, hogy a későbbi korokra is alkalmazhassa, a menipposzi szatíra fogalmának széles értelmezésére tett javaslatot. Számára ez olyan szatíra, amely egyszerre legalább két különböző nyelvet, műfajt, hangot és sok esetben kulturális vagy történelmi időszakot használ és jelenít meg, és

¹⁴⁷ SZILÁGYI János György, „Játék Claudius haláláról”, in SZILÁGYI János György, *Paradigmák. Tanulmányok antik irodalomról és mitológiáról*, 81-97, (Budapest: Magvető, 1982), 87.

¹⁴⁸ SZILÁGYI, *i.m.*, 91.

¹⁴⁹ Uo., 91-92.

¹⁵⁰ *Világirodalom*, főszerk., PÁL József, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008), 170.

¹⁵¹ TAR Ibolya, „Et(iam) sic itur ad astra. Irónia és fantasztikum az ókomédiában és a menipposzi szatírában”, in „*Nem süllyed az emberiség!...*” *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, 17-24, (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007), 18.

¹⁵² Uo., 20.

¹⁵³ Uo., 170.

közös sajátossága a hamis és fenyegető ortodoxia elleni küzdelem felvállalása.¹⁵⁴ Ez keményebben és súlyosabban, vagy lágyabb és tompítottabb módon is megvalósítható, de a kritikai hang és a világi és egyházi hatalmaskodás elleni fellépés közös sajátosság. A komoly bajok ellen fellépő és tenni akaró emberek aktivitását előmozdítani akaró írásmód, amelynek célja lehet egy aluszékony nemzet felébresztése, a tiltakozás a nemzeti és vallási megkülönböztetés, a felekezeti elfogultság, általában véve a sötétség és korlátoltság diadalmas győzelme ellen.¹⁵⁵ A szigorú lehatárolásokat tehát kerüli ez a felfogás,¹⁵⁶ és ezzel a megközelítéssel a magyar szakirodalomból első sorban Török Erviné rokonítható. Szerinte a szatírában általában egymásnak akár ellent is mondó formakultúrák, nyelvi és szemléletbeli tradíciók együttes jelenléte is megfigyelhető és történetileg nagy változatosságot mutat az, hogy mit tekintettek szatírának, szatirikus megnyilvánulásnak. Egymás ellen működő hagyományvonalak lelhetők fel, de a műfaji besorolást az is nehezíti, hogy amit korábban szatirikusnak gondoltak, azt gyakran később már nem tartják annak, vagy éppen ennek az ellenkezője történik.¹⁵⁷

Az angol monográfia bemutatja a reneszánsz kori feltámadás legfontosabb mozzanatait, és ebben teljes joggal a legnagyobb hangsúlyt az kapja, hogy Erasmus és Thomas Morus együttműködve, és egymással vetélkedve fordítja le latinra és jelenteti meg Lukianosz életművének jelentős részét. A későbbiekben viszont a francia és angol változatok egymással versengő, és egyben egymástól motívumokat és eljárásokat átvevő történetére koncentrálnak, ami a dolgozat szempontjából kevésbé érdekes.¹⁵⁸ Így itt a reneszánsz kori egyetemesség jelentőségű mozzanatok megemlézése után a témám szempontjából mégiscsak fontosabb német fejlemények néhány fontos epizódját emelem ki, természetesen a német összefoglalások, illetőleg néhány kifejezetten ezzel a témával foglalkozó tanulmány alapján.

A szatíra¹⁵⁹ reneszánsz kori felújítása tekintetében a tájékozódást legutóbbi években megjelent jó néhány magyar nyelvű tanulmány is megkönnyíti. Sőt, fontos szövegek fordítása is elérhető magyar nyelven. Így Erasmus *A balgaság dicsérete* című nagy jelentőségű értekezése mellett két fordítás is született a Seneca-imitációnak tekinthető *Julius exclusus e coelis* (Gyula kizárva) című műből, és van – igaz, elavult – fordítása az Ulrich von Hutten

¹⁵⁴ Howard D. WEINBROT, *Menippean Satire Recensored. From Antiquity to the Eighteenth Century*, (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2005), XI.

¹⁵⁵ WEINBROT, XI.

¹⁵⁶ UO., 1-3.

¹⁵⁷ TÖRÖK ERVIN, *A szatíra diskurzusai a modernitásban*, (Szeged: Pompeji, 2014), 11.

¹⁵⁸ WEINBROT, *i. m.*, XII.

¹⁵⁹ Jelen dolgozat nem vállalkozhat arra, hogy a teljes szakirodalmi hagyományt felsorolja, de egy olyan nevet, mint Northrop Frye neve legalább itt meg kell említenem a szatíra és a műfajok tárgyalásakor.

környezetében 1516-ban megszületett *Epistolae obscurorum virorum* (Sötét férfiak levelei) című kiadványnak is, amely nem más, mint a fanatikus dominikánusok nevében írott önleplező levelek sorozata,¹⁶⁰ és célja a dominikánusok által hevesen támadott Johann Reuchlin megvédelmezése volt. A tanulmányok közül Balázs Mihálynak az *A balgaság dícséretéről* és annak 16. századi nemzeti nyelvi fordításairól írott dolgozatát,¹⁶¹ Simon Józsefnek¹⁶² a *Julius exclusus* hazai recepiójával foglalkozó tanulmányát, valamint Petneházi Gábor és munkatársai új magyar nyelvű Erasmus szövegeket a legfrissebb külföldi szakirodalmat hasznosító kommentárok kíséretében hozó két kötetét kell megemlíteni.¹⁶³

Ezeknek a szövegeknek a német fordítása, illetve átdolgozása már a 16. században megszületett, és ez már önmagában is jelzi, hogy nagyon gazdag és sokszínű satirikus hagyomány alakult ki, amely ráadásul a különösen Elzászban kimondottan erős hazai előzményekből is folyamatosan meríthetett. Elég csupán Sebastian Brant magyarul ugyancsak hozzáférhető *Narrenschiffjére* (*A bolondok hajója*) gondolni. Így a *Phosphorus* mögötti hagyományt keresve magyar filológus számára áttekinthetetlen nagyságú szövegtörzsszel lehet szembesülni. Ebből csak néhány a disszertáció szempontjából fontos mozzanatot emelhetek ki. A számomra elérhetővé vált összefoglalásokból az derül ki, hogy a 17. század elején kiemelkedő fontosságú volt a latin nyelvű *Menippus, sive dialogorum satyricorum centuria inanitatum nostratium speculum* című kiadvány megjelenése 1617-ben. Ez a címében is a műfaj ősatyját megnevező mű rövid dialógusok sorozatában leplezi le azokat a kereszténység megújulásának útjában álló szörnyű akadályokat, amelyek lehetetlenné teszik az igaz keresztény elvek és erkölcsök érvényesülését az élet bármely területén. A sok anyanyelven író szerzőre, így a 17. század egyik legjelentősebbnek mondott satirikusára, Johann Michael Moscheroschra (1601-1669) is nagy hatást gyakorló művet úgy tekintik, mint a helyzetet leíró előkészületet a megújulást megfogalmazó korszakos megnyilatkozásai előtt, hiszen Andreae a rózsakeresztes iratok egyik feltételezett szerzője volt.¹⁶⁴ Talán érdemes azt is megjegyezni, hogy a szerző 1616-ban *Turbo* címmel egy drámát is írt, amelyben a bölcsesség és igazság

¹⁶⁰ Magyar nyelvű késői fordítása is van: *Obscurus férfiak levelei. Epistolae obscurorum virorum*, ford. BARCZA József, (Kisújszállás: Szekeres-féle könyvnyomda, 1914).

¹⁶¹ BALÁZS Mihály, „Függetlenségigény és példázatosság a magyarul író erasmisták munkásságában”, in: HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes, MARGÓCSY István (szerk.), *Magyar irodalomtörténet*. (Budapest: Gépekönnyv, 2022) <https://f-book.com/mi/index.php?book=03FUGGETLE>. Utolsó megtekintés: 2023. 08. 18.

¹⁶² SIMON József, „Humanista satíra és deákos klasszicizmus. Kovács Ferenc Julius exclusus e coelis fordítása.”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 103 3-4. sz. (1999): 449-467.

¹⁶³Rotterdami ERASMUS, *Beszélgetések a keresztény vallásról*, ford., szerk. PETNEHÁZI Gábor, (Szeged: Lazi Kiadó, 2012), illetve a *Meglelted Spártád* című kötet.

¹⁶⁴ KESERŰ Bálint, *Ráció és rajongás. Eszmeforgalom Nyugat-Európától Erdélyig*, Humanizmus és reformáció 38. (Budapest: Balassi Kiadó, 2018), 92-93.

keresésében fáradozó címszereplője mellett a dolgok fonákját folyamatosan leleplező szolga az olasz komédiáknak megfelelően Harlequin névre hallgat. (Mint fentebb írtam Ernst Albrecht *harlequinad*nak nevezte művét.)

A szinte lehetetlen további tájékozódást valamelyest megkönnyíti Stefan Trappen Grimmelshausenről szóló monográfiája,¹⁶⁵ amelyben egy nagyon alapos és áttekinthető tanulmány olvasható a Menippea, vagyis a menipposzi szatíra 17. századi németországi típusairól. Előbb a paradox dicséret különböző típusait veszi sorra, majd a különös utazások következnek, amelyeket három csoportba sorol, a föld felszínének különböző régióiban zajlók, a föld alatt vagy a föld felett megvalósulók. A talán túlságosan is egyszerű csoportosítás nagyon mély megfigyelésekkel kapcsolódik össze: minden esetben kifejti, hogy mi teszi a menipposzi szatírában megvalósulót sajátossá a hasonló tematikájú művek között. Nagyon jó példa erre, hogy a pokolbeli utazások során az ide besorolt szövegeknek az a legfőbb sajátossága, hogy bennük a középkori pokoljárásokban elmaradhatatlan prédikációs intelmek. A didakticizmus ezt a hiányát a műfaj egyetemes, és nagyon vonzó sajátosságának tekinti, és ezt tartja kiemelhetőnek az általam fentebb tárgyalt holdutazások esetében is. Érdekes módon Cyrano de Bergeracról csak annyit jegyez meg, hogy ő az egyik legfontosabb szöveg megalkotója, Kepler esetében is csupán a kezdeményezést méltatja, viszont kimutathatónak gondolja ezt a tárgyilagos megfigyelő szemléletet Godwin esetében. Ez mintegy átvezeti annak részletezéséhez, hogy a dolgokra távolabbról történő rátekintés milyen magas fokon valósult meg Lukianosz *Káron* című dialógusában, amelynek legszínvonalasabb imitátorai szerinte Ulrich von Hutten volt a 16. század elején, és az ő követője is Johann Berr 1677-ben és 1679-ben közzé tett *Welt-Kuckker* című műve. Érdekes viszont számontartani, hogy amikor Godwin művének francia kiadását (1648) alapul véve megjelent a német fordítás is (*Der fliegende Wandermann nach den Mond: Oder eine gar kurtzweilige und seltsame Beschreibung der Neuen Welt des Mondes*), ezt hosszú időn keresztül Grimmelshausen művének tartották.

A dolgozatban korábban olvasható elemzések nem minden tekintetben egyeznek meg azzal, ami Trappen monográfiájában található. A most utoljára említett Godwint például kevésbé tartottam tárgyilagos szemlélőnek, azt hiszem, sikerült kimutatni teológiai elfogultságát. Mintha Trappen erre azért nem figyelt volna fel, mert ellentmond a szemlélődést a prózai műfajhoz kötő koncepciójának, idézzük ennek illusztrálására, hogy mit tart a menipposzi szatíra megkülönböztető jegyének: „Az elbeszélő Voyeur lesz, aki alig tesz mást, mint közvetíti azt, amit észlel. Ily módon alakul ki az a tiszta tudósító stílus, amelyet nem szakítanak meg a kritikus

¹⁶⁵ Stefan TRAPPEN, *Grimmelshausen und die menippeische Satire. Eine Studie zu den Voraussetzungen der Prosasatire im Barock*, (Tübingen, Niemeyer Verlag, 1994).

számonkérő megjegyzések, és ez a menipposzi szatíra jellemzője: Arról a megromlott erkölcs kiváltotta méltatlankodásról és a komoly feddésig is eljutó megbotránkozásról, amelyet a verses szatíra elmélete a műfaj jellemzőjévé tett, a menipposzi szatíra esetében nem beszélhetünk.”¹⁶⁶

Lehet, hogy túlságosan merev ez a szembeállítás. Annyiban azonban a *Phosphorus*a semmiképpen sem érvényes, hogy Ernst Albrecht műve valójában a verses forma ellenére sem versszatíra, hiszen itt nem egy jelenségcsoportot leíró, hanem egy történetet elbeszélő szövegről van szó. A dolgozatom első fejezetére visszautalva azt hiszem, hogy a verses forma itt lényegében a Blumauer előtti tisztelgésből adódó formai imitáció, ami semmiképpen sem teszi a művet Juvenalis szövegeihez hasonlónak. Ezzel nem akarom azt állítani, hogy a *Phosphorus* elfogulatlan szemlélődés eredményét adó szöveg. Elmondója ugyanakkor nem azonos módon van jelen a mű egészében. Ez a jelenlét szerintem az első részben a legintenzívebb, ahol a fejedelemség leírásában sorra vett „hiányosságok” általa nyilvánvalóan pozitív értékelést kapnak, odáig az irodalmi „csonkításig” elmenően, hogy mint korábban is említettem, ebben az ideális országban értelmetlen dolog paszkvillust írni:

„Die Fehler, die es etwa gab,
Stand jedem frei zu rügen,
Hübsch nahm man sich die Wahrheit ab,
Und Lügen blieben liegen.
Pasquillen kamen da nicht fort,
Denn unnoth war ein solches Wort
Im klaren Reich der Wahrheit.” (87. strófa)

A beszélő értékrendje tehát a leírt jelenségek minősítésében egyértelműen megragadható marad a második rész feléig is, de attól kezdve, hogy az ülésrend és az elsőnek felmerülő teológiai kérdések tárgyában lezajlanak az első összecsapások az elbeszélő a főszövegben legalábbis a háttérbe lép. Ott is marad egészen a hatodik rész végéig, hiszen a csak a hetedik elején történik meg a beszélő és a fejedelem véleményének azonosítása, és az utolsó részig az sem lesz egyértelmű, hogy mi a jó válasz- A fejedelem viselkedésből csak az állapítható meg egyértelműen, hogy az elhangzott válaszok egyikét sem tudja elfogadni, azok eltérő mértékben ugyan, de egyformán nevetségesek. Nagyon fontos az is, hogy a viták során az eltérő válaszok maguk oltják ki egymást, sok esetben fölösleges is lenne a fejedelem megszólalása, hiszen az abszurdítások egymást kölcsönösen leleplezőek. Kétségtelen más,

¹⁶⁶ TRAPPEN, *i. m.*, 159-160.

kioktató hangnemet képvisel a versszatírák intelmeire emlékeztető befejező szónoklat: *A bolondságtól való mgszűnés lesz, az író egy jó okos fejedelem beszédével berekeszti a könyvet.* Jelentősége van persze annak, hogy a kioktatás szelíd hangnemben történik. Az is igaz, hogy kemény szavakra nincs is szükség, hiszen a kijózanító flaskák kihörpintése eleve biztosítja a sikert. Bonyolítja a helyzetet mindaz, amit a jegyzetekről a korábbiakban megállapítani igyekeztem. Az A. d. S megjelöléssel a mű egy újabb rétege különült el és talán az is kiviláglott, hogy milyen bonyolult és sok áttételt tartalmazó história végpontja lesz a német szövegváltozat elkészülése.

Mindezek alapján azt lehet tehát mondani, hogy egyedül a verses forma kötné Ernst Albrecht művét a hagyományos versszatírához. Kötődik viszont a menipposzi satíra csúcspontját jelentő művekhez. Grimmelshausen monográfusa talán túlságosan is kritikusan szemléli a saját kultúráját, amikor arról beszél, hogy a német irodalmat nagy távolságok választják el e tekintetben azoktól a magaslatoktól, amelyet Rabelais, Fontenell, Cervantes, vagy Swift jelentett ebben a szövegtípusban a korai újkor európai irodalmában. Annyi viszont bizonyos, hogy az általuk alkalmazott önreflexiós fogások (a megszólalás közvetett volta, a szöveg többretegűsége, a szöveghagyomány történéseinek misztifikálása) még az olyan változó színvonalon alkotó szerzőnél is kimutatható, mint Ernst Albrecht.

9. A Fürstbürger Phosphorus és Körmöczi találkozója. Háttér és kontextus.

Talán sikerült a fentiekben érzékeltetni, hogy Ernst Albrecht műve egyszerre volt tanulságos és olvasmányos, ám jogos feltenni azt a kérdést, hogy voltak-e magyarországi recepciójának előzményei. Ha szakirodalmat keresünk a témában akkor egy germanistának, Mann Lajosnak arra a nyilatkozatára bukkanunk, hogy „Johann Friedrich Ernst Albrecht (1752-1814) neve egyetlen magyar nyelvű német irodalomtörténetben sem található meg.”¹⁶⁷ Modern szakirodalmi jelenlétről csak orvosi könyvei esetében beszélhetünk, ezekről azonban már részletesen szóltam egy tanulmányban,¹⁶⁸ ezért itt csupán egy megjegyzésre szorítkozom. Azt érdemes tudni, hogy az e tekintetben is termékeny szerzőnek azok a művei találtak fordítóra, amelyek német nyelven is nagy népszerűségnek örvendtek. Így *A némberek titkai* Szilágyi Mihály¹⁶⁹ fordította és 1851-ben adták ki. *A nemi betegségek alapos gyógyítása* címűt 1894-ben magyarul jelentet a 12. német kiadás alapján készült. A legnépszerűbb kötet *Az ember és*

¹⁶⁷ MANN Lajos, „Bánk bán Európában”, *Critikai lapok: színház, világ, művészet* 16, 7-8. szám. <https://www.criticailapok.hu/archivum?id=28527> (Utolsó megtekintés 2021. 04. 03.)

¹⁶⁸ Az orvosi munkák részletes bemutatása megtörtént: „Egy sokáig feledésbe merült német „ezermester” Johann Friedrich Ernst Albrecht magyarországi recepciójáról”, *Magyar Könyvszemle* 137 3. sz. (2021): 423-426.

¹⁶⁹ *Magyarország bibliográfiája 1712-1860*, összeállította Petrik Géza, (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1968).

neme, hiszen ezt hárman is lefordították magyarra: 1862-ben Szerepi A. (ő az eredeti kiadás 7. javított és bővített kiadása alapján dolgozott),¹⁷⁰ 1894-ben pedig Baján Miksa és Nádas Mihály (az eredeti 29. kiadása alapján dolgozott, a magyar fordítás pedig már a 4. kiadásnál tartott ekkor) is készített egy-egy átültetést.¹⁷¹ Emléketetek arra, hogy Ernst Albrecht népszerűsítő orvosi munkái 1808 és 1812 között jelentek meg leginkább, a legnagyobb népszerűsége és hatása a nőgyógyászati, a nemi és a szexuális témákat érintő munkáinak volt.

A Körmöczi kívüli irodalmi kivételek viszont ritkaságuk ellenére becsesek. Jánosi Szabolcs mutatta ki, hogy Dugonics András *Etelka Karjelben* című művének Ernst Albrecht *Die Kolonie* című drámája az egyik fő forrása.¹⁷² Kissé rejtélyes ez, hiszen a magyar írónak nagy átalakításokat kellett végrehajtania a szövegen, de a német forrás jelenléte meggyőzően dokumentálható. Időben már jóval későbbi, ám a dolgozatunk tárgyához szorosabban köthető az az adat, hogy a Wesselényi Miklós báró által a zilahi kollégiumnak ajándékozott könyvek között ott volt a *Fürstbürger Phosphorus* egy példánya is. (Erről a zilahi Wesselényi-kollégium 1904-es értesítőjéből tudunk.)¹⁷³

Most már a Körmöczi pályájához visszatérve meg kell állapítani, hogy nem könnyű feltárni, miért, mi okból és milyen céllal vállalkozott arra, hogy a német nyelvű munkából magyar parafrázist készítsen. A magyarázat egyfelől abban a szellemi közegben kereshető, ahová 1797 késő őszén hazaérkezett, másfelől a mű öt megszólítani tudó sajátosságaira lehet gondolni.

Vissza kell tehát térni a dolgozat elején már érintett időszakot megelőző esztendőkhöz is, és szembesülni kell azzal a képpel, amelyet a 1790-es évek derekának kolozsvári szellemi életéről a szakirodalom kialakított. Láthatóvá válik, hogy részben a dokumentumok hiánya,

¹⁷⁰ *Magyarország természettudományi és matematikai könyvészete 1472-1875.* készítette Szinnyei József, Budapest: Athenaeum, 1878.

¹⁷¹ *Az ember és neme, avagy egészséges gyermekek nemzését és az erő s egészség fenntartását célzó az érzéki szerelem, természetcéll, nemi élv vezetése, fogamzás, valamint a gyengült nemzőképesség helyreállítását és az önfertőzés következményeinek, a magömlés és fehérfolyásnak gyökeres gyógyítását tárgyaló legújabb tapasztalatok.* A legtöbb hirdetés is ehhez a szöveghez köthető, ugyanis a *Bolond Istók*, a *Borsszem Jankó*, a *Budapesti Hírlap*, a *Budapesti Napló*, a *Corvina*, az *Esti Kurír*, a *Független Magyarország*, a *Hazánk*, *Kakas Márton*, *Magyar Nemzet*, *Népszava*, *Pesti Hírlap*, *Pesti Napló*, *Vasárnapi Újság* hirdetéseinél fellelhető ez a könyv, főleg az 1890-es évekből kerülnek ki a hirdetések, de még 1930-ban is lehet találni olyan lapot, mely ezt a művet kínálja eladásra.

¹⁷² JÁNOS Szabolcs, „*Die Kolinie*, Dugonics András *Etelka Karjelben* című drámájának forrása”, in *Távlatok, Nyelv- és irodalomtudományi tanulmányok Antal Árpád professzor tiszteletére*, szerk. EGYED Emese, 104-109, (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 2022). Ezt a tényt erősíti tovább SIMON-SZABÓ Ágnes, „János-Szatmári Szabolcs: Az érzékeny színház”, in *Irodalomtörténet* 90. 1. sz. (2009): 95-100. tanulmányában is, ahol az érzékeny színház kapcsán már felmerült Albrecht neve.

¹⁷³ *A zilahi államilag segélyezett ev. ref. Wesselényi-kollégium értesítője az 1903-1904-dik iskolai évről*, szerk. KINCS Gyula, (Zilah: Seres Samu Könyvnyomdája, 1904).

részben a kutató elfogultságok és előítéletek miatt ellentmondásokkal és megoldatlanságokkal teli képpel találkozhat a kutató.

Biztosnak az tekinthető, hogy 1796 őszével kezdődően 1797-ben a kolozsvári unitárius kollégium diákjai között eleven érdeklődés mutatkozott a franciaországi események és az ott napirendre került eszmék iránt. Ennek legfontosabb dokumentuma egy hajdan egy egységet képező, de később, talán 1815 táján két részre bontott kéziratos kolligátum, amelyet ma MSU 336/ A-D és MSU '655/ 1-29 jelzet alatt tart számon a gyűjtemény. A hajdani egységet képező kolligátum eleje lehetett a most másodikként említett egység, amely Kozma Gergely másolatában 29 rövid terjedelmű szöveget tartalmaz, közöttük valóban francia szerzőktől valókat (Rousseau szövegrészlet-20., a francia nemzetgyűlésben elmondott beszédek- 2., 19.), vagy az ottani eseményekre reagálókat (Batsányi János híres verse a franciaországi változásokra, *A fejedelem és a nép* című értekezés, *Erdély 1797béli környülállására* írott vers) Ugyanez elmondható az MSU 336-os első három egységéről is, míg a negyedik Martinovics Ignác híres jakobinus kátéjának magyar fordítása. Az utóbbiról Jancsó Elemér¹⁷⁴ már régen kimutatta, hogy a fordítás nem azonos a Magyarországon terjesztettek egyikével sem, és a nyelvjárása is erdélyi szerzőre vall. Lakó Elemér a katalógusban olvasható megállapítása szerint ez a kolligátum Gedő József kezével írott szövegeket tartalmaz, míg a másikat Kozma Gergely másolta. Fontos tudni ugyanakkor, hogy mindkettőben vannak olyan későbbi megjegyzések, amelyek még a kódex egységes léte idején születtek. Két jeles, az unitárius közvélekedésben mai napig nagy tisztelettel övezett személyről van szó.

Gedő demokratikus érzelmeket tápláló nemes ember volt. 1791-ben kezdte tanulmányait az unitárius kollégiumban, ahol 1793-tól Kozma Gergely felfogadott magántanárként is foglalkozott vele. Később a katolikus kolozsvári királyi líceumban jogot is tanult, de 1800-ban apja korai halála miatt átvette a birtokok irányítását, és megszakította tanulmányait. Legendássá tette, hogy tüntetően csak *Gedő polgárként* lehetett őt megszólítani. Aktív irodalmi szervező munkája később kapcsolatba hozta őt Kazinczyval és Döbrentei Gáborral. Náluk is nagy elismerésnek örvendett, az utókór tiszteletét azonban azzal vívta ki, hogy tekintélyes könyv-és kézirat anyagot tartalmazó könyvtárát az unitárius egyházra hagyta.¹⁷⁵

¹⁷⁴ JANCÓSÓ Elemér, *Erdélyi jakobinusok*, (Kolozsvár, 1947), 86. Lásd még BORBÁTH Károly, „A jakobinus káté kolozsvári másolójáról”, *Történelmi szemle*86 (1968): 388-422.

¹⁷⁵ BUZOGÁNY Áron, „Homoród-Szent-Mártoni Gedő József életrajza”, *Keresztény Magvető* 6 (1868), 81-92. LABÁDI Gergely, „Gedő József és az irodalom. Kiegészítések az életrajzhoz”, *Keresztény Magvető* 108 2-3. sz. (2002): 227-236.

Kozma Gergely az unitáriusok híres egyháztörténetének 18. századi részét megíró Kozma Mihály fia volt, aki az 1790-es években tanult az unitárius kollégiumban. 1797 végén hagyta el Kolozsvárt, és kezdte meg lelkészi szolgálatát Szentgericén. Irodalmi ambíciókat is tápláló, ugyanakkor igen művelt, sok nyelven (görög, latin, francia, német) olvasó lelkészként élte le élete nagy részét vidéken, Szentgericén. Most itt nem tárgyalható nyomtatásban is megjelent szépirodalmi műveinek zöme fordítás, de drámafordításai egy részét elő is adták. Kapcsolatban volt Kazinczyval, de Csokonai is tudott róla.¹⁷⁶

Nagyon ambiciózus emberek munkája tehát az imént leírt kolligátum, követőikről azonban nem tudunk, és így túlzásnak tűnik polgári demokratikus eszmények szolgálatában álló jakobinus szervezkedési kísérletről beszélni. Nem tekinthetem azonban feladatomnak az ehhez az elképzeléshez Trócsányi Zsolt¹⁷⁷ intelmei ellenére ragaszkodó Szabó Miklós¹⁷⁸ érvelésének bemutatását. Ugyanakkor éppen ő közölte a kéziratokból azokat a részleteket, amelyek arról tanúskodnak, hogy később már szükségesnek tartották önkritikus nyilatkozat rögzítést a szövegek mellett. Így Kozma később a káté végén a következő nyilatkozta: „... 1796-ban irtam tanuló koromban NB. jobb lett volna e helyett a dogmatikai theológiának compendiumát írnom le, s most hasznát venném. vagy a szép görög nyelvet tanulnom, de akkor nevetséget űztem káromra, akkor azt véltem, hogy nincs érdemesebb dolog, mint lázadó írásokat olvasni, s pár dogmákat bévenni. O delicia juventutis, mea culpa, mea maxima culpa.” Gedő tollából pedig azt lehet kiolvasni, hogy „1596-ban írtam pro raritate.”¹⁷⁹

A dolgozat szempontjából persze főleg azért érdekes az ügy, mert Szabó Miklós a fiatalok lehetséges ösztönzőjeként és támogatójaként szóba hozza Körmöczit is, hiszen ő már 1797-ben tanította a kollégiumban. Azt hiszem, ez megalapozatlan elképzelés. Kronológia nehézségei is vannak, hiszen, ha a radikális fiatalok saját nyilatkozataik szerint is már 1796-ban foglalkoztak ezekkel a szövegekkel akkor egészen bizonyosan kizárhatjuk Körmöczinket az őket ösztönzők közül, hiszen ő 1797 késő őszen érkezett vissza peregrinációjáról. Kizárja őt az is, hogy levelezésének tanúsága szerint rendkívül intenzíven foglalkoztatták a tanári munka megkezdésének teendői, a felkészülés, és nem utolsósorban a matematika és fizika színvonalas oktatásának megszervezése.

¹⁷⁶ KOZMA Ferenc, „Kozma Gergely (1774-1849). Életrajz, irodalmi, történeti adalékokkal”, *Keresztény Magvető* 11 (1876), 15-61. Mjelenet önálló kiadványként is a Keresztény Magvető füzetek sorozatban.

¹⁷⁷ TRÓCSÁNYI Zsolt, „Az erdélyi jakobinusság kérdéséhez”, *Történelmi Szemle*, 8 1. sz. (1965): 1-13.

¹⁷⁸ SZABÓ Miklós, *Művelődés és gazdálkodás a korai újkorban*, (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2003), 89-116. Több, a témában magyar és korábban magyar és román nyelven is közölt tanulmányának újraközése.

¹⁷⁹ SZABÓ, *i.m.*, 94.

Természetesen folyamatosan foglalkozott filozófiai-teológiai kérdésekkel is, de ebben közvetlen környezetének meghatározó személyisége nyilvánvalóan a már többször említett Pákei József volt, aki az újabb kutatások szerint Kant egyik legkorábbi magyarországi, illetve erdélyi olvasója és követője volt, aki már az 1790-es évek elejétől Kant szellemében tanított az unitárius kollégiumban, és aki folyamatosan tanácsokkal látta el tanítványát külföldi útja során is.

Nem meglepő tehát, hogy első hazai megszólalásaiban Kant erős jelenlétét regisztrálta a kutatás. A számos általános méltatás mellett két alapos tanulmány is foglalkozott ezzel a kérdéssel. Balázs Mihály dolgozata azt mutatta ki, hogy ennek néhány részlete kéziratban is ránk maradt abban a kéziratban, amely több más fontos németországi szerző (Ludwig Heinrich Jakob, Johann Gottlob Marezoll, Eberhard Gottlob Paulus, Christian Flügge) műveiből készült részletet is tartalmaz. Nincs a kolligátumban ugyanakkor egyetlen olyan szöveg sem, amely olyan gyakorlatias konzekvenciákkal és teendőkkel foglalkozna, vagy olyanokra reagálna, amilyenek a jakobinus káté szellemiségét vezérik. Másfelől persze ez az elméleti teoretikus tájékozódás távol esik az olyan a panorámától is, amilyenre a különféle vallások és felekezetek tanainak és szokásainak megfestő Ernst Albrecht vállalkozott. A sterilebb teoretikus igény jelenlétét regisztrálja Simon József tanulmánya is, aki a felsoroltak mellett egy újabb forrásra, Johann Gottfried Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit (Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról)* című művére mutat rá, és azt is bizonyítja, hogy a két nagy gondolkodó megfontolt összedolgozása történik meg.¹⁸⁰ Ennek mikéntjét itt nem részletezhetem, csupán azt a tanulságot veszem át a fent idézett szerzőktől, hogy a szintézisbe hozott két szerző egyike sem vállalkozott a fent említett panorama felvázolására, tehát máshonnan kellett az ilyenre való ösztönzésnek érkeznie.

Ilyesmire az Augusztinovicstól megkért könyvekből lehet következtetni. Itt a leginkább sokrétű kontextus akkor rajzolódik ki, ha a listán szereplő Mirabau esetében a korábban említett két feloldás közül az elterjedtebbet választom és a Mirabau neve alatt kért kiadványt Holbach *Système de la Nature* című művével azonosítom. Így a magyar eszmetörténeti kutatás által feltárt területre érkezünk. Ismert ugyanis, hogy Holbach 1770-ben megjelent művének számos olvasója mellett bizonyos részletek két magyar fordítása is megjelent. Az első Bessenyei György *Holmijában*¹⁸¹ látta meg a napvilágot 1779-ben.¹⁸² Ez igen híres, a szakirodalom szerint

¹⁸⁰ Simon József, „Felvilágosodás és kritikai filozófia – Körmöczy János (1762-1836) lehetséges dilemmái Flügge, Herder és Kant nyomán”, 422-438, *Keresztény Magvető* 120 3-4.sz. (2014).

¹⁸¹ „Bessenyei György összes művei”, in *A holmi*, kiad. BÍRÓ Ferenc, 1983, 67–68, 119–121.

¹⁸² DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 390-395.

többek által Diderot-nak tulajdonított szövegrészt is tartalmaz, amelyet az ateista ember imájaként emlegetnek. A szöveg ugyanis azt jeleníti meg, hogy miképpen beszélne Istenhez az a nem hívő ember, aki feltámadna, és feltámadása után szembesülni kellene a Mindenhatóval. Az imának álcázott monológ beszélője egyfelől az Isten rejtőzködő voltára hivatkozik, másfelől viszont öntudatosan állítja, hogy tévedése ellenére erényes élete így is feljogosítja az üdvözülésre. A másik fordításrészlet a mű utolsó fejezete, amelyet Csokonai *A természeti morál* címen magyarított. Ebben a természet arra szólítja fel az embereket, hogy magukért és embertársaikért élve itt a Földön vigyenek örömteli, boldog életet. Több tanulmány foglalkozott azzal is, hogy miképpen van jelen ez a radikális mű Martinovics Ignác életművében. Mátrai László egy, a szakirodalom szerint máig érvényes elemzésben mutatta ki, hogy az 1788-ban megjelent *Filozófiai emlékiratok* „híven, de nem szolgálai módon követi” Holbach említett művének alap gondolatait.¹⁸³ De az sem tudható, hogy Bessenyei vagy Csokonai említett művei közül mi jutottak el az unitárius kollégium tanárai és/vagy diákjai kezébe. Kizártnak jelenlétüket semmiképpen sem lehet tekinteni, jóllehet nincs adat arra, hogy elolvasták ezeket, vagy a tartalmukról vitákat folytattak volna. Bizonytalan a helyzet tehát arról, hogy Körmöczi hazaérkezése előtt is folyamatosan jelen voltak-e ilyen radikális nézetek a kolozsvári közegben. Mindenesetre a jelenlétre való reakciónak is tekinthető, hogy az Augusztinovicstól kért szerzők között ott van a Mirabau név mögé rejtőzködő Holbach is. Ezt Körmöczi jóval későbbi megnyilatkozása is alátámasztaná, hiszen később részletesen kifejtette, hogy a *Système de la Nature* című művet nem ő adta a diákok kezébe. Éppen az ellenkezőjét állítja: a diákok között terjedő mű egészének vagy részleteinek példányait ő csak előkerestette, majd keményen megdorgálta és felelősségre vonta az érintett tanulókat, és reverzálist is aláíratott velük arról, hogy ilyesmibe többé sohasem keverednek bele. Azt is hozzátette, hogy mivel „ifjú éretlenségből” elkövetett vétekről volt szó eleget tett a felelősségre vontak azon kérésének is, hogy a történeteket egy ideig titokban tartja, és csak másfél esztendő eltelte után tájékoztatta erről a püspököt, és a konzisztórium egy-két tagját. Sajnos a reverzális szövege nem került elő, és ma már elveszettnek tekinthető az a mű magyar fordítását tartalmazó kötet is, amelyben egy Körmöczi által írott bevezető megjegyzés is olvasható. Csetri Elek ezt még kézbe vehette, de csupán azt a Körmöczi megjegyzést másolta ki belőle, amely szerint ez volt az a példány, amely miatt 12 tógás diáknak reverzálist kellett aláírnia 1805. június 15-én. Idézem Csetri nyomán ennek szövegét: *Corpus delicti de Anno 1805.15-a Junii. Vide super reversales togarum*

¹⁸³ MÁTRAI László, „Martinovics és d’Holbach”, in „*Sorsotok előre nézzétek*”. *A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Tanulmányok*, szerk. KÖPECZI Béla és SZIKLAY László, 289–306. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975).

Nro.12. *Sigillis et subscriptionis suis munitas*. Ez a reverzális sajnos azóta sem került elő. Mindenesetre Csetri e példány alapján anélkül, hogy a további (az alábbiakban majd ezeket ismertetem) adatokkal számolt volna, határozottan úgy fogalmazott, hogy a kollégium rektoraként maga Körmöczi adta a diákok kezébe a művet. Ezzel kimondatlanul is azt sugallta, hogy az ő biztatására készült el a fordítás is. Ez azonban egyáltalán nem biztos. Természetesen nem lenne elegendő a cáfolathoz, ha csak Körmöczi jóval későbbi tagadó nyilatkozatára támaszkodna a szakirodalom,¹⁸⁴ ám ennél jobb a helyzet, hiszen valamennyit lehet tudni a további körülményekről is.

Hajós József forrásközlő monográfiája által ugyanis széles körben ismertté vált, hogy az 1800-as évek elején Kiss Mihály nem egyszerűen egy fordítást készített, hanem ehhez számottevő kiegészítéseket is tartalmazó kiadványt állított össze. Erről a több későbbi másolatban készült fordításról és szerzőjéről Hajós fontos értelmezést adott, legalább ennyire fontos azonban, hogy a kolozsvári tudós Sándor János¹⁸⁵ jóval korábbi adatközlésére támaszkodva nem csupán a szerzőt tudta azonosítani az 1778–1837 között élt Kiss Mihály személyében, hanem a sajnos ugyancsak elveszett önéletrajzi feljegyzései alapján rekonstruálni lehetett életrajzának néhány eseményét is. Megállapítható lett tehát, hogy az Énlakán született és tanulmányait Kisolymoson elkezdő szerző 1794-ben került be a tordai unitárius kollégiumba. Említésre méltó, hogy Sándor János kiírt egy olyan mondatot is az említett életrajzi feljegyzésből, amely meglehetősen nagy öntudatról árulkodik. Iskolatársairól ugyanis a következőképpen nyilatkozik: „Azok maguktól gondolkodni nem tudtak, én pedig soha más gondolattáéhoz nem ragaszkodtam”. Kiss Mihály 1799-ben került át a kolozsvári kollégiumba, tehát szinte akkor, amikor Körmöczi tanítani kezdett az intézményben. Ezeket sajnos nem részletezte a Sándor János által fölhasznált följegyzés, csupán annyit őrzött meg ebből, hogy a fizikára Körmöczi tanította. Nagyon érdekes viszont nyelvi felkészültségének taglalása. Már 1801-ben megtanult egy segesvári ifjútól németül, majd 1803-ban egy másik szász ifjú iskolatársa, Binder György franciául is megtanította, ő pedig viszonzásul magyar nyelvre oktatta ezt a szász fiatalembert. Az évet nem említi, de nyilvánvalóan ezt követően (vagy esetleg ezen is gyakorolva?) fordította le *Systeme de la Nature* című művet, amit ő a hazai közfelfogásnak megfelelően Helvetius műveként emleget. Különösen sajnálatos, hogy az erről

¹⁸⁴ A tagadó nyilatkozatról először Gál Kelemen értekezett a szakirodalomban mai napig alapvetőnek tartott tanulmányában. (GÁL Kelemen, „Körmöczi János püspök a vallástalanság vádjá alatt”, *Keresztény Magvető* 36 (1931): 201-213. Ezen kívül használtam Balázs Mihálynak a védekező irat teljes szövegét közlő megjelenés előtt álló tanulmányát.

¹⁸⁵ SÁNDOR János, „Kiss Mihály egyházi író és két hasonló elődje”, *Keresztény Magvető* 26 (1891), 82-99, 85.

szóló, illetve ezt követő részt Sándor János¹⁸⁶ nem szó szerint idézi, így (mivel a kolozsvári unitárius levéltár vezetője szerint nincs esély előkerülésére) csak azt tehetem, hogy legalább az ő szavait szó szerint idézem: „Helvetius *Système de la Nature*-jét lefordította, de fordítmányát ellopták, ami aggodalmat okozott neki, minthogy nagyon tilos könyv volt. De a mű olvasása annyira megzavarta őt fogalmaiban is, ti. materialistává tette, hogy csak Kant művei, s Jerusalem J. Fr. W. Predigten-je, s a *Betrachtungen über die vornehmsten Wahrheiten der Religion* és más művek olvasásával jött helyre. Mindezekből jegyzetei ma is megvannak. *Sok* cím alatt.”

Az idézet néhány mozzanatára a későbbiekben térek ki, most csupán azt hangsúlyozom, hogy Kiss Mihály műve 1803–1804 között készülhetett el, hiszen 1804 vége tájára tehető Sándor Jánosnak az az adata, hogy a Sala-családnál volt nevelő, de itt nem sokáig időzött, hanem 1805-től már tordai papként beszélnek róla a források. Mivel életútjának későbbi eseményei nem érdekesek a dolgozat szempontjából, csupán azt érdemes tudni, hogy Tordáról kisebb településekre¹⁸⁷ került papnak, előbb Vargyasba (1813), végül Szentmihályba, és csak néhány karakteres kijelentését veszem át még Sándortól. A magántanítósággal való szakítást úgy kommentálta, hogy „papnak születtem, s arra készítettem magam”, majd 1808-ban azzal utasította volna el, hogy Szász Mózes társaságában külföldi egyetemre küldjék, hogy „szabad akartam maradni”, vagyis talán e függetlenség megőrzésének vágya miatt sem vállalta még élete vége táján sem azt, hogy bevigyék tanárnak az unitárius kollégiumba.

Kanyarodjunk vissza azonban Kiss Mihály fordításához. Ezt az 1804-től kezdődően a 19. század derekáig kéziratban terjedő művet számontartja tehát a szakirodalom, sőt monográfiája befejező részében Hajós József szövegét is közölte, a korszakra vonatkozó újabb hazai kutatási eredményekkel számoló elemzés azonban nem készült róla. Erre ez a dolgozat sem vállalkozhat, csupán arra hívja fel a figyelmet, hogy Hajós szövegközlő monográfiájának második része úgy adja a magyarázást, hogy kurzívval elkülöníti a magától Kiss Mihálytól származó hozzászólásokat.

Ha optimistán feltételezhető is tehát az, hogy Holbach Magyarországon recipiálódott gondolatai esetleg már korábban is átszivárogtak az erdélyi unitáriusok közé, bizonyos, hogy a kollégium rektorát fellépésre készítő fejlemények csak 1803-1804 tájáról dokumentálhatók.

¹⁸⁶ Itt meg kell jegyezni, hogy Hajós József meglehetősen méltatlanul bánik Sándor Jánossal, amikor adatait ugyan felhasználja, másfelől viszont a klerikális reakció képviselőjének tekinti. HAJÓS József, *Kiss Mihály*, (Bukarest: 1953).

¹⁸⁷ Hajós ezt az 1950-es évek szellemének megfelelően a falusi nép szenvedései iránti részvétellel hozza összefüggésbe, és szerinte ezek a gesztusok őt Rousseau követőjévé teszik.

Ezt Körmöczinek azzal a 1802-es nagy jelentőségű beszédével is igazolni lehet, amellyel tanárát, Pákei Józsefet búcsúztatta el.

Ez a szöveg közel sem kapott a szakirodalomban olyan figyelmet, mint a zsinati beköszöntő, pedig jelentősége nem kisebb. A kérdésre adandó felelet szempontjából minden esetre nagyon fontos, hogy *Az emberiség megtanulásának oskolája* című beszéd megemlékezik ugyan a hitetlen vallástalanokról és Istentagadókról, akik „a keresztény vallás, erkölcs, virtus szentséges kötelékeinek egyben-szaggatói, az emberi értelem tévelygéseinek mindennapi szomorú bizonyági”,¹⁸⁸ ám ez a megjegyzés a szövegben nem kap konkrétabb háttér. Egészében az mondható, hogy ez a terjedelmes beszéd lényegében változatlanul folytatja az 1799-ben elmondottat. A korábban elhangzott (és 1800-ban megjelent) szónoklat az önmagát az erkölcsi létezés szintjére felemelni akaró ember bemutatását az univerzumban elfoglalt helyének meghatározásával indítja, hogy aztán a filozófia és vallás viszonyának ecsetelésére a kereszténység kialakulására, és az azt követő évszázadokra koncentráljon. 1802-ben elmarad annak körvonalazása, hogy a létezés láncolatában milyen fokozatokon keresztül jut el a kicsinyke porszemtől az ember fizikai létezéséig, és hogyan épül rá erre a korábbi beszédben is körvonalazott erkölcsi világ. Itt a fizikai előzmények számbavétele helyett az emberi történelemnek a kereszténységnél korábbi időszakra is visszatekintő felrajzolása szerepel. Így az mondható, hogy a fő mondandót illetően erre a másodikra is érvényes az, amit Balázs Mihály és Simon József elemzése megállapított.

Mint majd az alábbiakban kiviláglik, az unitárus rektor néhány kiegészítéssel ugyanazokkal a forrásokkal dolgozott most is, amelyeket Balázs dolgozata kimutatott,¹⁸⁹ és nagyon fontos, hogy érvényes az is, amit a különféle források szintetizálásáról Simon¹⁹⁰ megállapított. Ezen megállapítások közül mondandóm szempontjából a legfontosabb az, hogy Körmöczi úgy olvasta és dolgozta fel Kant *A vallás a puszta ész határain belül* című művének III. fejezetét, hogy közben figyelt Christian Wilhelm Flügge (1772–1828) Kant recepcióját feldolgozó művére, továbbá Herder 1784-ben és 1785-ben először két részletben megjelent *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* című nagy jelentőségű munkájára is.

Mivel azonban ez a második nagy beszéd nem kapott a szakirodalomban olyan figyelmet, mint az első, föltétlenül szükséges gondolatmenetének bemutatása még akkor is, ha minden forrásának feltárását nem tekinthetem feladatomnak.

¹⁸⁸ Az emberiség megtanulásának oskolája, Av.

¹⁸⁹ BALÁZS, „Körmöczi a radikálisok...”

¹⁹⁰ SIMON, *i. m.*

A mű címében szereplő *oskola* kifejezés tágabb jelentést vesz fel a szövegben. Az oskolán az emberi tevékenység különböző területeit érti, amelyeken munkálkodva az ember megismerheti végső rendeltetését, vagyis „a föld a tanítómester tudományos auditórium, a népek, nemzetek, familiák, kisebb és nagyobb társaságok ezen nevelő háznak különböző classicusai, az a világoosság, amellyel látunk ezen tanítónak csak egy abecedaruma, melyben a szem ezer színekben kezdi a természet dolgait megismérni.”¹⁹¹

Ezekre az alapokra épülnek aztán a képzetek és gondolatok, és ennek a folyamatnak az áttekintése és tudatosítása a történelemnek, „az Isten vicéjének” a feladata. Ennek azonban manapság korlátai vannak, mert „az okosság monarchiájának hatalmát sokan megpróbálják kicsinyre szorítani”. Ő maga azonban igyekszik átlépni ezeket a korlátokat, és dolgozik azon, hogy az embert önmagával megismertető folyamatban előrehaladás történjen, és válasz szülessen arra az emberek számára nagyon fontos kérdéssorra, hogy „mi voltam, mi vagyok, s mivé kell lennem.”

Ezeknek a kérdéseknek a boncolgatása azt jelenti, hogy az emberben lévő valóságos emberségről beszél, amely közös minden emberi lényben, jóllehet – erre sok példát hoz – hatalmas különbségek vannak az egyes emberpéldányok, így egyfelől Newton, másfelől a jamaicai szigetlakók között. Leszögezi, hogy az emberiség szintjére való felemelkedés programját csak akkor tűzhetjük ki, ha egyaránt elutasítjuk azok véleményét, akik csupán porhüvelynek tekintik az embert, és azokat a tévtanokat, amelyek „a tudatlanságból és ennek édes leányából a superstitióból, vagy a babonaságból származnak.” Mindkét téves elképzelés figyelmen kívül hagyja, hogy a teremtő bölcsesség nem játszik komédiát a föld „törékeny gyermekeivel.” A születés által úgy léptetett be bennünket az evilági életbe „a természet tanító vesszeje, hogy a szívben benyomott erők, ösztönök és tehetségek által az emberiség megtanulásának feladatát előnkbe adta.” Az is megmondható, hogy miben áll ez a feladat: az értelemre nézve a megvilágosodást jelenti, az akaratra nézve az erkölcsi tökéletesedésben áll, a külső dolgokra nézve pedig a pallérozódást követeli meg, vagyis a köznapi élet szokásainak *fáin*, vagyis kulturált voltát. A program lényeges pontja, hogy a három dolognak együtt, és egymásra figyelve kell megvalósulnia, ha ugyanis csak az értelem megvilágosodása uralkodik el, akkor könnyen vallástalanná vagy istentelenné válik az ember, míg, ha valaki csak az erkölcsi tökéletesedésre koncentrál, akkor könnyen a bigotteria, az entuziazmus és a fanatizmus fogságába kerülne, akkor viszont, ha csak a külső pallérozásra figyel, a luxus és a testi örömeik dominanciája uralkodhat el életében. A bevezetésben azt is elmondja: tud

¹⁹¹ Az emberiség megtanulásának oskolája, A2r.

olyanokról, akik az emberiség problémája megfejtésében már sokat fáradoztak. Példaként az Arisztotelésztől Epikurosig sorolható filozófusokat említi, akik a természet tanulmányozásában értek el eredményeket, „*de a meztelen okosságot illetően Szókratész, Konfucius, Zoroaszter, Plato, Seneca és Ciceró a minden lelkek reguláiban már összetalálkoztak és így az egész emberi nem gondolkodó fejei azon egy pontra dolgoztak, egy módon kezdték a dolog megfejtését.*”¹⁹²

Ezután tér át a „történt dolgok echójának”, az emberi társadalom története tanulságainak áttekintésére. Mint fentebb mondtam, ez a legerősebb tematikai újdonság a korábbi beszédhez képest, és az is figyelemre méltó, hogy forrásként egyenrangúnak említi a hagyományt, a történetírás fennmaradt szövegeit, valamint a Szentírást. Simon József tanulmánya nyomán nem volt nehéz itt is felismerni Herder nagy művének hatását, de vannak bőségesen olyan részletek is, amelyek függetlenek Herdertől.¹⁹³ Ilyen mindjárt a vadászó, halászó, pásztori nomád élet idillisztikus leírása, a paradicsomi szabad élet olyan megjelenítése, amely a *locus amoenus* toposzokat, illetőleg az aranykor ábrázolások antik tradícióját idézi. Olyan világ jelenik meg ezekben a sorokban, amelyben az „egész föld szabados birtoka” volt jellemző, „*friss levegő balzsamozza a lakhelyeket, a városi gőz nem mérgezi a tüdőt, az éhség megfűszerezi az ételeket, a madarak éneklése bálházzá teszi a fák híves árnyékait.*”¹⁹⁴ Körmöczi olvasmányainak gyarapodását figyelve azt nagyon fontosnak találom, hogy megjelennek itt olyan mozzanatok is, amelyek forrása nagy valószínűséggel az a Volney-mű volt, amely – mint erről már korábban volt szó – szerepelt az Augusztinovicstól megrendelt könyvek listáján. Ugyanakkor Volney művének 6. fejezetében az ősi állapotokat nem ilyen idillinek festi le, a testben és lélekben meztelen ember nála az őt életre hívó hatalomtól elhagyatva tengeti életét, és életszemléletének legnagyobb formálója a szükség lett. Éppen ez a „találmányok édesanyjának” nevezett szükség lesz a továbbiakban aztán a képzelt ártatlanság állapotának elmúltával Körmöczinél is az élet legfőbb formálója. Volney-jel együtt tekinti már nagy fordulatnak az emberiség történetében a gabonaszemek felfedezését, vagyis azt, hogy ezeket elvetve az ember utánozni képes a természetet. A francia szerző mondatait lerövidítve, de ezeket a felsorolásban felismerhetővé téve beszél arról, hogy ezt követően jött a szántóvetés, és az ehhez szükséges mesterségek, a helyben lakás, a városok „*így kezdenek kifejlődni az emberi jussok és kötelességek, az emberi szívben felébredt erők, amelyek az értelem vagy*

¹⁹² Az emberiség megtanulásának oskolája, A2v.

¹⁹³ SIMON József, „Felvilágosodás és kritikái...”

¹⁹⁴ Az emberiség megtanulásának oskolája, A3r.

indulatok végezései alá kerültek”¹⁹⁵, és ezek vezettek el végül az erény és a vétkek fogalma kialakulásához, „majd az enyém és a tiedből származó civódások” szükségessé tették a törvények megalkotását is.

Ugyancsak Volney-re látszik visszavezethetőnek az önszeretet (*magaszeretet*) fogalmának megjelenése. A francia szerzőtől eltérően nem övezi ezt az embert magasba emelő reflexió, elmaradnak az ott a szerző hódolatát kifejező mondatok arról, hogy milyen nagyszerű az ég terjedelmét, a csillagok nagyságát felmérni tudó, a tengereket és a viharokat leigázni képes teremtő ember, de pozitív szerepe nélkülözhetetlen volta mégiscsak megfogalmazódik: „*oly szükséges ez a magaszeretet, mint a lélegzetvétel, ez a főbb ösztön, az emberiség, az egész emberi nem jobb része ebből a forrásból ered*”.¹⁹⁶ Az is igaz, hogy míg a franciánál, majd egy későbbi fejezet beszél ennek eltorzulásáról a *bírvágy* eluralkodásáról, addig Körmöczi már azonnal úgy folytatja, hogy „*éppen ebből a forrásból származnak a legundokabb hibák is. Itt kezd a test a lélekkel, az érzékenység az értelemmel, a cselekedet erkölcsi jósága iránt perlekedni.*”

Persze másképpen viszonyulnak a kortárs eseményekhez is. Volney három fejezetben is igenlően méltatja a francia néptömegek lázadását, de Körmöczi nagy részvétellel beszél ugyan arról, „*hogy a boldogság nem tud közönségesé*”, azaz mindenkire kiterjedővé lenni, s felháborodva sorolja fel, hogy „*semmit sem dolgozni másnak véres verejtékéből élni ma is annyit teszen, mint nagynak lenni. A fősvénység magához szívja a gazdagságot, és akik azt teremtették a lábai alá veti.*” Ez a részvét azonban kiterjed arra is, hogy „*az emberi szívet viselő monárkák*” (uralkodók) atyai gondoskodásai, és „*az előljárók szorgalmas vigyázásai*” nem tudnak változtatni ezen a helyzeten.¹⁹⁷

Mivel első sorban annak kimutatása a cél, hogy az új olvasmányok mikor és miképpen gazdagították Körmöczi erudícióját csupán megemlítem, hogy a helyzet körvonalazását az oskola három leckéjének kijelölése követi. Elsőként azt említi, hogy meg kell tanulni az emberi természet mibenlétét. Itt lényegében a kialakulás-történet során elmondottakat ismétli meg. Új mozzanat viszont, hogy az emberben működő természeti ösztönök által vezérelt, a jutalom és büntetés által motivált cselekvés bemutatását követően a legmagasabb rendüként nyilvánvalóan Kantra építő módon felveszi azt, amikor a cselekedeteket az erkölcsi törvények képzete határozza meg, „*itt az erkölcsi tökéletesség mintegy originál előnybe állítatik*”. Az ilyen, a virtusért szerető, a vétkeket a vétkekért gyűlölő világban érhető tehát tetten az a magasrendű

¹⁹⁵ Az emberiség megtanulásának oskolája, A4r.

¹⁹⁶ Az emberiség megtanulásának oskolája, A4v.

¹⁹⁷ Az emberiség megtanulásának oskolája, Br.

erkölcsi valóság, melynek részeseiként már itt a földön is egy magasabb rendű életet élhetünk meg.

A második lecke során az embernek meg kell ismernie és használnia kell a maga természetéből folyó jussait is. Ez a szabadon gondolkodást és a gondolatok szabadon közöltetését jelenti. Ez teszi lehetővé az emberi közösségek működését. Hajós József már felfigyelt arra, hogy Fichte fordítójaként az érvelés során beépíti a szövegbe a gondolatszabadság mellett érvelő német gondolkodó híres nyilatkozatát is arról, hogy *„szabadon gondolkodni annyit térsen, mint szabadon akarni, vagy a gondolatokban a szabadságot kimutatni éppen annyi, mint az akaratban szabadságot mutatni, ez az emberi személyességnek fundamentuma. Ezáltal az ember egy szabad erkölcsi valóság, ezáltal mondhatja, én vagyok”*¹⁹⁸.Érdemes azonban azt is látni, hogy ezt a realitásokkal is számolni kénytelen sorok követik, amelyekben elfogadja, hogy esetleges visszaélések esetén korlátozásokat fogantósítsanak a hatóságok: *„ A visszaélést megszoríthatják, sőt kötelességük is megszorítani, írásainknak bizonyos határt vetni, ha a társaság és ennek tagjai valósággal szenvednének, ha azok a drága kincsek, melyeket őrizetek alá bízunk említett jussunk élésével megrontanának... ekkor a népek atyjai tartoznak jussaink használatát megszorítani, de azoktól minket egészen megfosztani nincs jussa egy halandónak is.”*¹⁹⁹

Harmadikként az így született méltóság megismerését, és az azzal megegyező cselekedeteket említi. Itt nagyon érdekes a nemzetek és kisebb közösségek és „a határ és részrehajlás nélküli közönséges szeretet együttes hangsúlyozása”. Az emberiség egészének barátja szerinte a világtörténelemben először az üdvözítő Jézus volt, hiszen a zsidók, a görögök és a rómaiak is megvetették a más népekhez tartozókat, és „a nemzeti közfalat nem akarta még Plátón és Szókratész sem lebontani”. Másfelől mindenkinek a maga „tulajdon fakkjában” hivatalában kell nevezetes tettet végrehajtania, hiszen nem szolgálhatjuk az emberiséget, de képesek lehetünk a haza és az egyház szolgálatára.

Összegezve úgy látom tehát, hogy ez a beszéd olyan körülmények között íródott, amikor az unitárius kollégium rektorának *még nem kellett szembesülni azokkal a veszélyekkel, amelyek Holbach materialisztikus gondolatainak elterjedése jelentett tanítványai között.* Az alábbiakban tehát úgy kezdők meg a *Phosphorus polgárfejedelem* elemzése, hogy a legvalószínűbbnek későbbi keletkezését kell tartani. Nem lehet kizárni legalábbis, hogy ez a dolgozat tárgyát

¹⁹⁸ Az emberiség megtanulásának iskolája, Cv. Lásd Hajós József, Egy röpirat a gondolatszabadságról, Korunk, 1972, 1806-1811. Uő, 175 éves első Fichte.fordításunk, Látóhatár, 1973, 80-88. Lásd még: GURKA Dezső, „Körmöczy János pályakezdése a jénai posztkantianizmus hatásterében”, *Keresztény Magvető* 120, 3-4. sz. (2014): 446.

¹⁹⁹ Az emberiség megtanulásának iskolája, Cv.

képező mű a kortársak zöme szemében szélsőségesen radikális számító eszmék felbukkanása után született meg. Mivel olyan műről van szó, amely a korszak unitárius írásbeliségében rendhagyó formát választott, az elemzés során kísérletet teszek arra, hogy eszmei üzenetét az alkalmazott retorikai-poétikai eszközök figyelembevételével tárjam fel.

10. A magyarítás retorikai és poétikai sajátosságairól

Ha a Körmöczi-fordítás célját és a feldolgozás mikéntjét akarom megközelíteni, akkor célszerű a kézirat néhány sajátosságából kiindulni. A korábban leírt kolligátum harmadik darabjaként szereplő autográf kézirat első lapjának felső sarkában a *Phosphorus polgárfejedelem* rövidített cím áll. A lap verzőjén *In notis* címmel egy lista következik, amely a mű bizonyos témáit emeli ki úgy, hogy az egyes témák mellett annak a jegyzetnek a száma is olvasható, amelyik azt kifejti. Logikus feltételezni, hogy azoknak a témáknak a kiemelése történik itt meg, amelyeket a fordító különösen fontosnak tartott, és amelyeket – az unitárius kollégium rektoraként – átbeszélt tanítványaival. Jelentősége lehet annak is, hogy a témák mellett szereplő számok nem a főszöveg strófáinak számára utalnak, hanem a jegyzetére. Jele lehet ez annak, hogy a szerző elsősorban a többnyire a főszöveg valamelyik motívumát részletes teológiai magyarázatban részesítő értekezéseket használta, ezeknek tulajdonított nagyobb jelentőséget.

Ezt a listát tehát hasznosítani lehet a fordítás bölcséleti-teológiai üzenetének bemutatásakor, előbb azonban az elemzés egy másik feltételét kell megteremtetni: rá kell mutatni a főszöveg és a jegyzetek jellegének és viszonyának a kiemelteken kívül a mű egészében érvényesülő néhány sajátosságára.

Először is leszögezhető, hogy Körmöczi János a kiadvány teljes terjedelmű átültetésére nem csupán törekedett, hanem meg is valósította. Átvette a főszöveg teljességét, csupán a 306–312. közötti hét strófa lefordítása maradt el. Csak a számozásra figyelve ez 8 lenne, de valójában csak 7, mivel a 305. strófa kezdetét ugyan nem jelzi, de mondandóját a megelőzőbe beleszerkesztette. Azt hiszem az elmaradás oka csak a figyelem kihagyása lehetett. Erre nem csupán tartalmi okokból gondolok, hiszen nem lehet belátni, hogy a babonaság leleplezését szívesen magyarító szerző miért tekintene el annak megjelenítésétől, hogy miképpen vitatkozik a görög filozófiát képviselő és gyógyításukra felesküdő gondolkodó, a rabbi, a muszlim vagy keresztény teológus azon, hogy a Pandora-szelencéjéből, a kígyótól vagy Akrimantól áradt-e el a gonoszság az emberek között, és hogy az ördögűzésből hogyan lett üzlet a különböző vallásokban. Technikai hibára vall az is, hogy a magyarított főszöveg híján is szerepelnek a

jegyzetek között a németből átvett szám alatt a kapcsolódó jegyzetek, amelyek persze így a levegőben lógnak.

Ez a hiba persze rávilágít arra, hogy a kézirat úgy készült el, hogy Körmöczi a nyomtatvány elejétől a végéig folyamatosan haladva fordította le a különböző szövegegységeket. Erre vallana az is, hogy ha nagyon ritkán is, de vannak áthúzások a szövegben. Ezek nem teszik nehezzé a szöveg megértését (eltérően a különösen a latin részletekben gyakran alkalmazott rövidítésektől). Ezek alapján talán az is megállapítható, hogy bizonyos értelemben külön életet él a két nagy szövegegység, és ezért valamelyest eltérő olvasásmódot is követel meg. A főszövegben legfőbb sajátosságnak a tömör lakonikus jelleget tarthatjuk, helyenként csupán utal a mondandóra. Ezt nem kevés esetben bonyolítja, hogy nagyon gyakran latin szókapcsolatokat használ, vagy latinul fejez be egy-egy magyarul megkezdett szentenciát vagy mondatot.

A jegyzetek sokkal inkább értekező jellegűek, és a latinitás nagy jelenléte itt is megfigyelhető. Ezek mégis jóval tömörebbek, mint a német eredetiek. Ezt a tömörséget az biztosítja, hogy következetesen betart bizonyos elveket. Ilyen az, hogy a legritkább esetben írja le szó szerint a nagy számban szereplő Biblia-idézeteket, szinte kivétel nélkül csak a pontos hely megadása történik meg.

Nem ilyen következetesen, de érvényesül az idézések korlátozása a gazdag szakirodalom esetében is. Itt a kötet és a lapszám megadása mellett nagyon gyakran arra vállalkozik, hogy az olvasottak tömör összefoglalását illessze be a szövegbe. Elképzelhető, hogy számolt azzal is, mi érhető el maga vagy kéziratának elképzelt használói számára, ennek pontos megállapításához azonban nem rendelkezünk forrásokkal.

Biztos az is, hogy a jegyzetek magyarításakor számolt valamiképpen a hazai közeg igényeivel. Feltűnő a kifejezetten német vonatkozások kihagyása vagy tömörítése. A 82. jegyzetben például a különféle népek mitológiájáról szólva mellőzi a következő mondatot: „Tuisto, Tuiso oder Teut der Stammvater de Teutschen. Ihm ist der Dienstag geheiligt, der noch bei den Dänen Thystag heisst.” Hasonló történik a 92.-ben, ott a német mitológia részletezését jelentősen lerövidíti. A 34.-ben a németben Nagy Konsztantinosz méltatása egyszer csak átmegy Nagy Frigyes (*Friedrich der unvergessene Grösse*) magasztalásába. Körmöczi az utóbbit mellőzi. De nem idézi azt a német protestáns énekeskönyvet sem, amelyben egy külön kommentár (*Haben je die Heiden die Wuth so weit getrieben ihre eigene Götter zu essen, oder ihr Blut zu trinken?*) ad kifejezést felháborodásának. Körmöczi elhagyja tehát azt a megállapítást, hogy még a pogányok is elutasítanák ezt az abszurd evangélikus úrvacsorátant, és az énekeskönyvet sem idézi.

Ennek háttérében az is ott lehet, hogy a magyar szerző forrásánál mérsékeltebben aktualizál. Ernst Albrechtnek nehezebb esik az, hogy egy-egy keleti vallás vagy pogány rítus esetében ne szúrja oda: lényegében ugyanezt teszik a keresztény sarlatán szerzetesek vagy papok is. Természetesen ezt az analógiát sugallja a magyar változat is, de jóval kisebb számban jönnek elő az ezt részletező didaktikus részösszegzések. Kétségtelen, hogy ez a szelídebb hang összefügg azzal is, hogy nagyon gyakran lerövidülnek azok az egyes vallások szokásrendjét, illetőleg annak kialakulástörténetét feltáró fejtegetések is, amelyek tetőpontján az ilyen intelmek megfogalmazódnak.

Elgondolkodtató itt az is, hogy az első ilyen kiemelt jegyzet a zsidó nép kiválasztott voltát vitatja. Az ezt megelőző szövegnek tehát legalábbis kisebb jelentőséget tulajdonított a szerző. Ez megragadható abban is, hogy a fentiekben nagyon fontosnak tekintett legelső jegyzetet (magyar fordítását a fentiekben már idéztem) jóval rövidebben, és félig latin, és félig magyar mondatokban intézte el Körmöczi. A művel való foglalkozás során nem tulajdonított nagy jelentőséget a kerettörténetet megtámogató észrevételeknek, sőt talán az egész első fejezetnek sem. Ez a lazább kezelés ily módon kiterjed az első résznek azokra a strófáira is, amelyek a mű nagy témáját, a vallási nézetek és szokások kérdéskörét érintik. Érdemes itt felhívni a figyelmet arra, hogy a hivatali és kulturális élet földi zagyvasága után az első részben, a 70. strófával kezdődően a vallási élet dolgai is előkerülnek, és olyan kép bontakozik ki (ideális papság, szabadgondolkodás, a természettel harmóniában lévő templomok), amely párhuzamba állítható a befejező részben Phosphorus által körvonalazottakkal. Az persze kétségtelen, hogy itt a vallásos élet külső jegyei dominálnak, és ezek az eredetiben is kevesebb jegyzetet kapnak. A magyar tolmácsoló azonban még ezeket is megkurtítja, és láthatóan egyáltalán nem gondolt ezek kiemelésére.

Felerősödik a jegyzeteknek a szöveg áttekinthetőségét is biztosító funkciója a mű utolsó előtti és utolsó fejezetében. A hatodik fejezet végéhez közeledve ugyanis a magyar fordítás már nem tünteti fel az eredeti strófaszámait (az utolsó a 375.), hanem folyamatosan ömlesztve adja a szöveget, és legfeljebb alkalmanként egy kis helykihagyás jelzi az eredeti strófák tagolását. Innentől kezdve tehát csak a jegyzetszámok segítik az eligazodást, vagy a szöveg bizonyos helyeinek esetleges visszakeresését a tagolatlan szövegtengerben. Nagyon valószínű az is, hogy az alkalmazott eljárások menet közben alakultak ki, hiszen a magyar szöveg először a 128. strófában tünteti fel a hozzá tartozó jegyzet számát.

A kerettörténet lefokozása irányába hat az is, hogy Körmöczi egyáltalán nem igyekszik visszaadni a megszólalásoknak azt a sokszínűségét, amelyet a fentiekben az eredetiben kimutattam. A fordító átveszi ugyan a szöveg történetére vonatkozó (177.) jegyzetet arról, hogy

a földre visszatért rabbi a portugáliai kalandok közepette bizonyos átalakításokat hajtott végre a szövegen, és az miképpen nyerte el végső formáját. Ez a jegyzet azonban a levegőben lóg, hiszen teljesen elhagyja a több jegyzet végén olvasható A. d. S. (*Anmerkung des Schreibers*) megjelölést, amely – mint a fentiekben kimutattam – a szöveg kiadójának észrevételeit különíti el a jegyzetanyagban. Ez az eljárás egyértelműen kitörli a megszólalások és szemléletmódok sokszínűségének érzékeltetését.

Nem csupán ez kopott ki azonban, hanem a szituációkat megjelenítő erő is, amely időnként legalábbis észlelhető abban, ahogyan az akkor már terjedelmes életművet maga mögött hagyó Ernst Albrecht leír és elbeszél bizonyos részleteket. Jónéhány olyan egység van a műben, ahol a többnyire értekező szöveg átmegy szituációkat megjelenítő narrációba. Érdekes módon ez nem csupán a főszövegben történik meg, hanem olykor a jegyzetekben is, így mindkét egységből idézni lehet egy-egy részletet ennek illusztrálására. Láthatóvá válik ugyanakkor az is, hogy a teológiai-bölcseleti lényegre összpontosító Körmöczi miképpen alakítja át a forrásművet.

A főszövegből azt a helyet idézem, amikor a nagylelkű fejedelem az igaz bölcsességet tartalmazó flaskákat nyújtja át a papoknak biztató szavak kíséretében. A mondandó szemléltetése érdekében adom a német szöveget és Körmöczi magyarítását:

„Mag euch der Trank, auch noch sa sehr
von Anfang widerstehen;
So trinket wider Willen leer,
Ihr werdet Wurdn sehen.
Im höchsten Grade seyð Ihr krank,
Und nur der bittre Wermunth Trank
Mag Eier Hirn kuriren

(Ha nem esik is jól egészen, akaratotok ellen is igyátok ki, és csudákat fogtok látni, ti summo gradu (a legnagyobb mértékben) betegek vagytok és csak ez a keserű ürmös tisztíthatja ki agyatokat.)

„Den achten, wahren Geist,
Sollt ihr nun bald erhaschen!
Ein thor, wer sich dagegen spreisst.
Auf! lehret Eure Flaschen!

So Phosphor. Ungern oder gern
Bequenten sich herauf die Herren
Zum schweren Aubentheuer.” (399-400. strófa)

(Az igaz bölcsességet megnyeritek. Reá állanak, velint, norint. A bölcsesség valódi igaz szelleméhez juttok hozzá. Ostoba az, aki ez ellen rugdalózik. Fel hát, ürítsétek ki flaskáitokat. Így Phosphorus. Kelletlenül vagy örömmel, de hajlandónak mutatkoztak az urak erre a nagy kalandra.)

„Zwar anfangs wegten sie es kaum
Mit eingezogen Lippen
Ein wenig an dem Flaschen – Gaum
Zu lecken und zu nippen.
Doch endlich gieng es schluck! schluck! schluck!
Und sonst kein Laut als: Gluck! Gluck! Gluck!
Lies sich in Saale hören.” (401.)

(Elsőben alig merték ajakig vinni, de minden korty – megisszák. De végül ment a korty! korty! korty!, majd nem hallatszott más a teremben, mint a korty! korty! korty!)

Látható, hogy Körmöczinél szinte csak jelzés van arra, hogy miképpen jutottak el a papok a megvilágosító ital lenyeléséig, míg a német a húzódkodás megjelenítésével és hangutánzó szavak használatával is érzékletessé teszi a folyamatot.

Hasonló átalakulás figyelhető a jegyzetből kiválasztott példán is:

105. *Eine Art von Jungfrau Maria in China, von welcher die Tradition sagt: Es kamen drei Jungfrauen aus dem Himmel, sich in einem fliessenden Wasser zu baden, namens Angela, Changela, Fecula. Während des Badens bekam Facula einen Baum in Gesicht, unter dessen Blättern schwarze Kirchen mit langen Stielen hingen. Fecula kostete diese Frucht, und befand sie so angenehm und lieblich, dass sie kaum aufhören konnte zu essen von dem Baume. Aber sie verspürte darauf, dass sie von diesen schwarzen Kirchen geschwängert wäre. Als denn sah sie mit betäubten Augen, wie ihre Befärtinnen wieder himmelwärts kehrten, da sie hingegen solange auf der Erbe bleiben musste, bis sie geboren hatte. Nach neun Monathen brachte sie einen jungen Sohn zu Welt, welchen sie, sobald er von der Brust entwöhnt war, auf ein kleines Inseln niederlegte, wo er auf einen Fischer, der ihn auferziehen sollte, warten musste. Indessen fuhr diese Jungfraumutter wieder auf den Himmel. Ein Fischer fand wirklich den Knaben, und*

brachte ihn in sein Haus, wo er mit den Jahren an Weisheit und Verstand so sehr zunahm, dass er endlich weit und breit herrschte, und unterschiedlichen Königreichen Gesetze und Ordnungen vorschrieb. Nach der zeit bekam Fecula den namen Pussa.

Chinaban sunt Maria speciesse – traditio 3 szűz jött az égből ferödni egy vizbe, Angela Ehangela Fecula, Sub balneatione Fecula egy cseresznye fát lát fekete cseresznyével, megkóstolta és alig szűnt meg az evéstől oly jó volt, észre vevé, hogy ettől meg viselősült – mox vidit collegáit fel menni, ő pedig itt maradott megszült, quia debuit 9 honapra. Szül fiat – mox nevelni egy halasznak adja és a Szűz Anya ascendit iter in celum – A fiú felnő nagy Úr Király lesz – et Fecula Pussa vocari incipit.

Látható, hogy a német szöveg egy részletezőn kibontott narratívában mondja el a keresztény Szűz Mária történetének kínai megfelelőjét. Már az első mondatbeli felütés (*Es kamen*) is kifejezetten a történetmondás toposzával él, és a későbbiekben sem fukarkodik a puszta történet érzékletessé tevő részletek beiktatásával. A vegyes nyelvű magyar szöveg ettől eltérően szinte csak fél- vagy befejezetlen mondatokat használ és nincs szó sem a cseresznye hosszú nyeléről, sem a csecsemő szoptatásáról, sem a gyermek értelmi gyarapodásáról.

A magyar szövegnek ez, a jelentést inkább csak jelző funkciója különösen akkor válik nyilvánvalóvá, amikor Körmöczi a magyart latinnal és/vagy némettel is vegyíti a fordítás során. Ezen belül kisebb csoportot képezik azok, amikor a német kifejezés magyar megfelelőjét nem találván az eredetit hagyja meg a fordításban. Hatalmas számban szerepelnek viszont az olyan mondatok, amelyek magyarul kezdődnek és latinul fejeződnek be, vagy fordítva. Mivel ezeknek nagy a száma, és nem csupán egyes terminusok beillesztése történik meg, hanem mondatdarabokról van szó, a jelenség nem magyarázható a szokásos módon a magyar terminológia kialakulatlanságával. De nem is Körmöczi írásművészetének fogyatékoságáról van itt szó, amiről Egyed Péter beszélt legutóbbi dolgozatában, elsősorban az MSU 1282-ben megőrződött Kant-fordítás részletei kapcsán.²⁰⁰ Azért nem lehet ez biztos, mert a szerző nyomtatásban ránk maradt művei képesek úgy tárgyalni magvas filozófiai és teológiai témákat, hogy szinte mellőzik a latinizmusokat.

Most még a retorikai-poétikai eszközök használatánál maradva azt a kérdést kell megvizsgálni, hogy azok az irodalmi-esztétikai szempontú negatívumok, amelyeket felsoroltam (kétnyelvűség, a főszöveg szentenciózus volta, a mondandó gyakori homályossága) nem zárják-e ki azt a műfaji besorolást, amelyet a német eredetire érvényesnek tartottam. Mivel

²⁰⁰ EGYED Péter, „Az erdélyi felvilágosodás magyar filozófusai Értelmiségi életpályák”, in *Régiók, határok, identitások (Kelet-)KözépEurópa a (magyar) filozófiatörténetben*, szerk. MESTER Béla, 151–168. (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet–Gondolat Kiadó, 2016).

nyomtatásban csupán egyházi fórumokhoz, vagy a felekezeti élet alkalmaihoz köthető szövegeket megjelentető szerzőről van szó, nem jogosulatlan rákérdezni arra, hogy volt-e ilyen ambíciója, és rendelkezett-e a szükséges tájékozottsággal.

A tájékozottságot illető kérdést, azt hiszem, a dolgozat részben már megválaszolta, amikor a korábban a beszerzett könyvei kontextusában bemutattam az általa másolt, szabadkőműves közegből származó szatirikus szövegeket tartalmazó kolligátumot (MSU 339). Ez most kiegészíthető egy újabb tétellel, amely sajnos datálatlan, de mégis informatív, hiszen a nyomtatványok mellett a kéziratok címét is tartalmazó jegyzéken a következő tétel szerepel: *Zakariás íródeák Rómából költ levelei 1786.*²⁰¹ Ezeket a leveleket Szacs vay Sándor jozefinista újságíró fordította le és valószínűleg Körmöczi akár így is találkozhatott ezzel a szöveggel.²⁰² Ismeretes viszont egy 1785-ben Lipcsében és Frankfurtban egyaránt nyomdaműhelyt fenntartó kiadónál megjelent nyomtatvány: *Briefe aus Rom über die Aufklärung in Österreich von Zakkaria päbstlichen Geheimsschreiber an seine geistlichen Freunde herausgeben von einem Protestanten. Aus dem italieischen*, Frankfurt und Leipzig, 1785. Ezt a kiadványt sok modern katalógus is a kiemelkedő fontosságú katolikus történész és teológus Zaccaria Francesco Antonio (1714-1795) neve alatt regisztrálja, aki az egy ideig az osztrák jezsuita rendtartomány provinciálisa volt, és élete utolsó szakaszában a Pápai Egyházi Akadémia titkáráként munkálkodott. Természetesen a leveleket nem ő írta, hanem fiktív alkotásokról van szó, amelyek ugyancsak kitalált megszületési körülményei az előszóból tudhatóak. A levelet kiadó elmondja, hogy Bécsből Rómába utazó barátjával megegyeztek abban, hogy folyamatosan tájékoztatja őt arról, hogy miképpen áll a felvilágosodás dolga Rómában. Hosszú hallgatás után azonban csak egy csomagot kapott, amelyben *Lettre di Signiora Zaccaria* címmel egy levélköteg volt. Erről barátja azt írta, hogy az ő írójuktól (Zaccaria) kapta. Mivel azonban barátom azt is közölte, folytatódik a kiadó szövege, hogy nagyon elégedetlen azzal, ahogyan Rómában viszonyulnak a felvilágosult eszmék bécsi elterjedéséhez, és értelenül szemléli, hogy Rómában rendre listákat állítanak össze a betiltandó könyvekről, a leveleket kiadó nem tartja kizártnak, hogy valójában nem Zaccaria hanem a barátja a levelek szerzője. Mindenesetre ő teljesíti a római barát kérését. Így jelenik meg az a 16 levél, amelyben a pápai titkos írnok különféle uralkodókhöz és katolikus méltóságokhoz intéz a kialakult helyzetben kesergő és a téveszmék elterjedése elleni fellépésre biztató sorokat. A dolgozat tárgyának szempontjából

²⁰¹ A Magyar Unitárius Egyház Kolozvári Gyűjtőlevéltára Körmöczi János püspök hagyatéka 4.6. Körmöczi egy datált (1821) és két datálatlan könyvjegyzéke.

²⁰² *A magyar sajtó története I.* 1705-1848. szerk. KÓKAY György, (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete).

különösen érdekes, hogy az egyik levél nem más, mint a *Phosphorus* fiktív kiadástörténetében szerepet kapó, és fentebb már dolgozatomban is említett, a fanatizmusába beleőrült spanyol királynő dicsérete.

Bár a bevezető semmiféle előzményre nem utal, az nem kétséges, hogy itt annak a régi ötletnek a felújításáról van szó, amelyről fentebb a német szöveg kapcsán már Ulrich von Hutten méltatva szóltam. Ismert, hogy a magyar irodalomban ezt az ötletet először Pázmány Péter alkalmazta az *Öt szép levél* című művében,²⁰³ és itt most az látszik, hogy Körmöczi valamiképpen találkozott ennek a hagyománynak egy újabb darabjával. Nem kizárt természetesen az sem, hogy többről van szó, mint az eljárás megismeréséről. Azt azonban szöveg hiányában nehéz eldönteni, hogy Körmöczi miért magyar nyelven adja meg az 1796-as dátum társaságában a címet.

Körmöczinek a satirikus tréfákozásban való jártassága ugyanakkor egy másik művével is igazolható. Hajós József szerint valamikor a 19. század első évtizedének első felében születhetett meg az a fordítása, amelyet egy vegyes tartalmú kéziratos kolligátum (MSU 1232) őrzött meg, és amely szemléletében hasonlóképpen rokonítható a *Phosphorus*-szal. A svédországi felvilágosodás irodalmában fontos helyen számontartott svéd író, Johann Henrik Kellgren (1751–1795) aforizma-gyűjteményéről van szó, amely tehát régi és bölcs mondások és útiélmények során született elmefuttatások sorozata. Körmöczi az 1801-ben, Lipcsében kiadott kiadást használta, és ezt veszi át a kézirat címe is (*Prosaische Schriften aus dem Schwedischen übersetzt von Karl Lappe, Nüestrelitz und Leipzig, 1801*) A választás minden bizonnyal nagyon meggondolt lehetett, hiszen az előszó szerint Kellgren is a bigottság és babona leleplezését tekintette fő céljának, és heves bírálatban részesítette azokat, akik szerint *credere* annyit tesz, mint egyáltalán nem gondolkodni. Mivel Hajós tanulmánya sok jó idézettel illusztrálja, nem részletezem sem ezt, sem azt, hogy a történeti elmélkedések során miképpen helyettesíti a tanulság gyanánt számba vett történeti eseményeket magyarországiakkal és erdélyiekkel. Szempontomból igazán a megszólalás módjáról írottak fontosak: az önmagát országúti filozófusként definiáló svéd szerző az előszóban arról beszél Körmöczi magyarításában is, hogy nem „selyempárnán” írta művét, hanem „serkocsmák fapadján”, és ezért „fogadói penna” az, amit forgatott. A különösen terhes egyházi hierarchia leleplezésének szolgálatában azonban ezt vállalhatónak tartja, hiszen a tréfákozó aforizmák kétszer is

²⁰³ Erre először Bán Imre hívta fel a figyelmet. (*A magyar irodalom története, 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, (Budapest, 1964), 131. Azóta több tanulmány méltatta ezt az eljárást. Lásd: BALÁZS Mihály, „Az Öt szép levél 1609-ben”, in: *Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16. századi irodalmunkról*, 193-216, (Budapest, 2006) és a *A magyar irodalom történetei*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, (Budapest, 2009).

hasznosak lehetnek, mert hát „a komolykodás, gravitas írásban, kinézésben, menésben sokszor az üres fő maszkurája.” Föltétlen említésre méltó viszont, hogy szinte a Phosphorusra rímelve legfontosabb feladatának a vallás („a legtisztább és legerősebb minden passziók között és a legédesebb minden szeretet felett”) gyógyító eszközökkel történő karbantartását tekinti. Ennek érdekében művét hozzájárulásnak tekinti ahhoz, hogy létrejöjjön „patriota pharmacopea”, vagyis egy hazai hazafias gyógyszerkönyv.

További részletkutatásokat igényel, de már most szóba hozható, a dolgok fonákját szatirikusan és/vagy gúnyosan bemutató ábrázolásmódnak egy korábbi forrása is. Arról van szó, hogy Stoll Bélának a magyar kéziratos énekeskönyveket leíró bibliográfiája három Körmöczihez köthető tételt is felsorol (368., 468. 847.). Információim szerint az OSZK-ban őrzött 368-asról (Quart. Hung. 3052.) a 2013-as konferencián Egyed Emese tartott előadást, de ez nyomtatásban már nem jelent meg. Erről a részletes elemzésre is méltó versösszeállításról annyit már most el tudok mondani, hogy nem csupán alkalmi verses szövegeket tartalmaz (névnap és házassági köszöntők feltehetően Körmöczi tollából), hanem tréfás és szatirikus darabokat prózában és versben is. Ezek azonosítása még elvégzendő feladat, de néhány példán már most is lehet illusztrálni, hogy a fentebb említett regiszterbe tartoznak és a társadalmi hierarchia magasabb és alacsonyabb fokán elhelyezkedő személyeket egyaránt célba vesznek. Ilyen II. József latin nyelvű szarkasztikus hitvallása, amelyet Körmöczi nyilván nem igenlően jegyzett le.²⁰⁴ Olvasható itt egy politicus és egy remete vetélkedése arról, hogy meg kell-e házasodni, szerepel itt Gyöngyösi János nagyon kedvelté váló paródiája (*A thordai kéményseprő epitáfiuma*), valamint részletek Vida György facécióiból, amelyek Lehel vezér kardját, illetőleg Báthory András nyergét eredetiként ünneplőkön és ezekért pénzt is kiadókon élcelődnek. Az utóbbiakat Kolumbán János 1759-ben nyomtatásban is megjelentette.²⁰⁵ Egyáltalán nem kizárt, hogy a gyűjtemény ilyen hangvételű darabjai között több magától Körmöczitől származó is megbújhat, de kifejezetten az ő szerzeményének tüntet fel egy költeményt a másik két összeállítás. A 468. számú, a kollégium hajdani könyvtárában őrzött kötetet (MSU 1129) Szabó T. Attila még a leendő püspök apjának, Körmöczi Józsefnek tulajdonította, és talán ezért sem kapott figyelmet. Stoll Béla azonban meggyőzően cáfolta ezt az elképzelést. A 847-es számú másik összeállítás (MTA RUI 4r. 407) ugyancsak tőle látszik származni, és ismét abból az időszakból hoz verses szövegeket, amikor Körmöczi János még

²⁰⁴ Ezt Imre Lajos adta ki jóval később. IMRE Lajos, „Adalékok a 90-es évek irodalmához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 4 (1894): 1999-2000.

²⁰⁵ Utolsó szakszerű bemutatása TARNAI Andor: *A magyar irodalom története 1660-tól 1772-ig*, szerk. Klaniczay Tibor, (Budapest., 1964), 612-614.

tógás diák volt. Mindkét gyűjteményben szerepel viszont egy Körmöczi Jánosnak tulajdonított, címében és szövegében is figyelemre méltó költemény, amelyet itt indokoltnak látszik közölni:

Unitaria collégium ellen egy megszorodott szívnek panasza (azaz) egy éneke

Átkozott collegium zár, rekesz, s kő falak
Kik között szenyvedez sok ártatlan alak
Szoros kötelesség s törvény keménység
Szabadság átkai s eskütt ellenség.
Tövises rózsákból fonatott kalitka
Hol mint bús gerlice zokog sok szív titka.
Bánatok vizének heves feredője,
Edzéses(?) senyvedés tüzes kemencéje
Hol sokan fogadást teszünk csak kéntelen
Arany szabadságra vágyunk szüntelen.
Szent könyvek éltemnek tanácsos társai
Komor okoskodás nyakos tolmácsai
Távozzatok tőlem titkos ígétekkel
Szörszálhasogató tzikelyezésekkel
Homályban lappangó mély világosságtok
Rettegve imádott szoros igazságtok
Gondos értelemnek habozó ösvényét
Nem csendesíthetik természet törvényét
Legyetek bészárva hát addig könyveim
Míg bús sorsunk iránt **(elmosódott tinta)** ... köveim
E szent koporsóban lám ülünk vettette
Vagyunk elevenen örökre temetve.
Folynak reménységünk rideg verejtékei
Gondolkodásunknak elfogynak terei
Vig öröm hiába nyújtja menedékét
Árulván a jó kedv drága szelencéjét.
Rekesztve kel a nap reggeli fényével
Homály közt rá bocsát néhány sugarukat
Ugy nézzük mi reánk irányzott nyilakat
Valamit csak szülhet gyászos keserűség

Keserűség sorsunk jaj szó bús gyötrelem
Itt lántzra van téve a szabad szerelem
S kebelünk bár teli tüzes gondolattal,
Meg kell elégedni csak az akarattal
Rendtartásnak vagyunk kötve kötelével
Takarva kegyesség szó szemfedelével
Ártatlan szeretet örök s első törvény
A többi találmány tekervény s örvény.
Kemény rablánc alá miért vetik mégis
Azt amit szabadnak szánt a fényesség is
Szép nemes erkölcsük bár vádolhatatlan
Tsak sanyargattatik ámbátor ártatlan
Tsendesség árnyéka tőlünk azért szalad
Utána ha futunk annál tovább halad
Téves életünköt azért ha vizsgálom
Szivem azt sugallja hogy árnyék s álom
Nints itt osztán kellő rózsában szép szépség
Míntha természetben nem is volna épség
Akik velünk ülnek e rabotas sorsban
Meg hülnek fonyadnak e setétes porban
Tsak el mohálódnak ifju esztendeink
Míntha nem volnának repülnek ideink
Bal sorsunkat nem lehet festeni más szinekkal
Ezeknél vidámabb s érzékenyebbekkel.
E sanyaru sorsunk mind leírta kezem
Mossák el könnyeim vele ha vétkezem Vége

Nem nehéz megállapítani, hogy ez a nagyrészt közhelyeket ismételtető költemény verstani szempontból sem tekinthető kiemelkedőnek. A kurzívval jelzett sorok viszont olyan motívumokat tartalmaznak, amelyek később is előjönnek Körmöczinél, és előfordulnak a *Phosphorus* elemzése során is. De nem is az eredetisége miatt idéztem ezt a szöveget, hanem azt igyekeztem bizonyítani, hogy jelek szerint a dolgok fonákját tréfálkozva bemutató, de azért komoly üzenetet is megfogalmazó diákirodalom az unitáriusok kollégiumában is helyet kaphatott. A debreceni református kollégiumban a szakirodalom szerint Csokonaira is

öszönzően ható kultúrának²⁰⁶ talán a kolozsvári unitárius változata is felsejlik tehát, és egyáltalán nem kizárt, hogy előkerülnek még ilyen szövegek.

A dolgozat szempontjából persze most csupán az fontos, hogy szerzőnk már korán találkozhatott a tréfálkozó humor és a satíra határvidékén mozgó szövegekkel. Találkozhatott azonban ezzel már érett fővel, egyházának tradíciójában elmélyedve is. Az alábbiakban majd szólok arról, hogy a kérdéskör szakértői szerint 16. századi elődök legradikálisabb csoportosulásának, a nonadorantistáknak a szövegei ismertek voltak számára. Ennek részletezését későbbre hagyva most csak azt említem meg, hogy némelyikük a megformálásban alkalmazott retorikai-poétikai eljárások szempontjából is kivételes. Itt első sorban az áramlat megalapítójának Jacobus Palaeologusnak néhány művéről van szó, de most csak arra utalnék, amelyet felfedezője Pirnát Antal az 1964-es kézikönyvben fantasztikus regénynek nevezett. Ezt követően az ő megállapítására építő szakirodalom azt is kimutatta, hogy olyan Lukianosz-imitációról van szó, amelyben a reformáció irodalmában nagyon szokatlan módon fantasztikus elemek a cselekmény mozgatói. A *Disputatio scholastica* című mű ugyanis egy fiktív hitvitát ír le, amelynek az erdélyi fejedelem iránti hódolatból Janopolis a színhelye. A mű a legszorosabban az égi utazások megjelenítése, hiszen ebben a Tempe völgyének átszabásából előálló városba, illetőleg a közepében felállított amfiteátrumban mindazok a teológusok jelen vannak, akik a kereszténység történetében a szentháromság kérdésében bármilyen formában megnyilatkoztak. A sajnos befejezetlen mű természetesen nagy figyelmet kapott a hazai és a nemzetközi szakirodalomban egyaránt, megjelent kritikai igényű kiadása is, és a legfontosabb részletei magyar nyelven is hozzáférhetők. Bár reflexiót nem fogalmazott meg róla, de egészen bizonyosan ismerte, mert a szerző neve és címe szerepel azon feljegyzései egyikén, amelyiken a fontosnak tartott régi szövegeket listázta.²⁰⁷

A felsoroltakból is ösztönzést kaphatott a Phosphorus kézbe vételére és magyarázására, és arra is, hogy a német műfajának szerinte leginkább megfelelő magyar változatot készítse el. A németben a főszereplő neve után a főtémát és a műfajt összerántó hosszú főnév következik: *Allerweltpfaffenharlekinade*. Körmöczi jó érzéssel nem törekedett ennek mechanikus visszaadására, hanem több részre bontotta, és kiegészítette a helyszínnel is: *avagy a világ minden papjainak bolondsága egy jádai história az Hold sphaerájából*. Számolt tehát azzal,

²⁰⁶ DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, (Budapest: Univerzitas Kiadó, 2009).

²⁰⁷ A nemzetközi szakirodalomról is tájékoztat: BALÁZS Mihály, „Radikális dogmakritika és fikciós lelemény Jacobus Palaeologus műveiben. 1572: Palaeologus Erdélybe érkezik”, in: *A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig*. főszerk: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk.: JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, 296-309, (Budapest, 2007).

hogy a szegényesebb magyar drámai és színházi kultúrában nem lehetett széles körűen ismert az a 16. századi olasz *commedia dell' arte* komikus figurájától (Arlecchino) a nevét kapó műfaj, amelynek mibenlétét nem is teljesen azonos módon írják le a különböző nyelvű európai lexikonok. Az unitárius szerző tehát olyan körülíráshoz folyamodott, amely jelezni volt képes a súlyos téma játékos, komikus megjelenítését. Ugyanakkor a 19. jegyzet arról tanúskodik, hogy reflektált módon van jelen az erős leleplező, satirikus szándék is. Amikor ugyanis a Holdra megérkező földi papok a legkülönbözőbb titulusokat ráruházva próbálják elnyeri Phosphorus jó indulatát (ő persze ezeket visszautasítja), elhangzik az *Allunüberwindlicher Czar* is. Ehhez a következő jegyzetet olvassuk a németben és a magyarban: *Vielleicht ehedem, zu unsern Zeiten hat es sich mit dem Unüberwindlichen gerade zu Gegentheil verschlimmert, so das diese Name nur satirisch gebraucht werden kann. – Ezen név ma csak satirice usurpaltathatik.*

Elmondható tehát, hogy bár terjedelmes reflexiókat erről nem fogalmazott meg, meg volt az elméleti felkészültsége ahhoz, hogy törekedjen a tréfákozás és a satirikus leleplezés olyan egyesítésére, amelyet a fentekben a menipposzi satíra sajátosságaként próbáltam bemutatni.

A vegyes nyelvhasználat és a lakonikus nyelvhasználat akadálya lett annak, hogy a német eredeti színvonalát és kompakt voltát elérje, de talán ez sem csupán a szépírói tehetség szerényebb voltával magyarázható. Kiindulási pont lehet itt, hogy a versből prózára váltás sem lehetett egyszerű feladat. Ez pedig valószínűleg elkerülhetetlen volt, hiszen még azt sem tarthatta egyszerű feladatnak, hogy a ránk maradt alkalmi versezetei zömében is használt páros rímű 12-est egy ilyen terjedelmes szöveganyagon vigye végig. Arra pedig biztosan nem gondolhatott, hogy az Ernst Albrecht által Blumauertől kölcsönzött formába ültessen át egy közel ötszáz strófányi művet. Mindez talán magyarázat arra, hogy miért nem vállalkozott a verses átültetésre.

De egyáltalán nem szabad itt csupán a vers és a próza viszonyára korlátozódni. A fordítás, vagy helyenként átdolgozás vázlatos és lakonikus voltára magyarázatot keresve meg kell gondolni azt is, milyen hatással lehetett az alkotói folyamatra, hogy a szerző bizonyára tisztában volt a ténnyel: műve optimális esetben is csak szűk nyilvánosság figyelmére számíthat. Nem szükséges itt a 19. század első évtizedének hatalmi viszonyait és közlési állapotait részletezni ahhoz, hogy kijelenthessem: a merész filozófiai és vallási nézetek terjedésének egyáltalán nem kedvező légkörben elképzelhetetlen volt ennek a műnek a megjelentetése.

Nem vonom vissza a korábban elmondottakat: a babonás téveszmék keresztény megfelelőinek részletezése több esetben valóban elmarad, és így az eredetihez képest

visszafogottabb a leleplező szándék. Ennek ellenére megmarad a széles panoráma, és nyoma sincs annak, hogy a kereszténységet a negatívumoktól mentesnek tüntesse fel. A mű kinyomtatására tehát egészen biztosan nem gondolhatott a fordító, és a legvalószínűbb azt feltételezni, hogy hozzájárult ahhoz, hogy legalább bizonyos részleteit lemásolhassák a legjobb diákok, illetve erre támaszkodva beszélhetett a kollégium rektoraként előttük. Egy ilyen oktatási segédanyag aztán szinte természetes módon lehetett vázlatos és lakonikus.

11. A magyartás eszmetörténeti sajátosságai

Az elemzés végéhez közeledve most már az ott említett, fő témákat kiemelő listára támaszkodva igyekszem konkretizálni a mű eszmeiségéről elmondottakat. Azt remélem, hogy ezek bemutatása eredményeképpen közelebb kerülünk a magyartó céljaihoz is. Elképzelésem szerint ezt az is elősegítheti, ha egyes témacsoportok bemutatása után kitérek arra is, hogy Körmöczi a kézirat mely részeivel foglalkozott intenzívebben:

Electa natio (Választott nép) 16.

Unctus Dei (Isten felkentje) 20.

Coenae domini origo (Az úrvacsora eredete) 33.

Cosmographia Mosis. Adam Eva (Mózes kozmográfiája Ádám és Éva) 41.

Moses quis qualis (Kicsoda Mózes és milyen) 42–46.

Primae omniae religionum Aegyptus Trinitatis prima stramita ibidem (Minden vallás forrása Egyiptom ugyanott a szentháromság első szövedéke) 48.

Fot, Christus, Kristna synonyma (Fót, Krisztus, Krisztina szinonímák) 51.

Religio Pythagorae (A pitagorászi vallás) 56.

Amor teremt mindent. Priapus (A szeretet teremt mindent. Priaposz) 55.

Indigna Deo (Istenhez méltatlan dolgok) 58–74.

Quid Deus (Isten micsoda) 123.

Peccatum contra Spiritum Sanctum a Verfasser (A Szentlélek elleni bűnről a szerző) 128.

Angeli rebelles origo (Az angyalok lázadásának kezdete) 128.

Eclipses, quia Draco devorat Lucam (Fogyatkozások mivel a kígyó felfalja a holdat) 129

Deus bonus Deus malus (Jó Isten – rossz Isten) 130.

Lucifer levettetése 133.

Világ vége 158.

Regni tenebrarum prima fundamenta, (A sötétség országának alapjai) Pokol, mennyország, ítélet origója 160.

Deus, vita, virtus, peccatum quid (Isten, élet, virtus, bűn) 161.

Revelatio non necessaria (A kinyilatkoztatás nem szükséges) 165.

Regnum lucis, tenebrarum Christus Belzebub (A fény és a sötétség országa Krisztus és Belzebub) 167.

Conservatio (A megmaradás) 168.

Universitas infinita (Az univerzitás végtelen) 169.

Justitia dei (Isten igazsága) 170.

Deus vult nos felices perfectos fieri (Isten azt akarja, hogy boldogok és tökéletesek legyünk) 172–173.

Ez az élet praeparatio ad perfectiorem vitam, et immortalitatis datur (Az élet előkészület a tökéletesebb életre, a halhatatlanság adománya) 174.

E perfectionibus Dei probatur (Isten tökéletes voltával bizonyítható) 175.

Ha a könnyebb áttekinthetőség kedvéért a listán szereplőket csoportosítani akarom, akkor a legnagyobb egységet a kozmográfiai elképzelések, és ezzel összefüggésben a vallások keletkezését, a kozmosz szemléléséből levezető víziók képezik (41., 48., 128., 129., 133., 158., 167., 169. jegyzetpont). Mint a német szöveg elemzése során bemutattam, itt a központi gondolat az, hogy minden vallás az egyiptomiak csillagvallására vezethető vissza, akik a csillagok megjelenése és a természeti jelenségek közötti összefüggéseket teremtve írták le a világ jelenségeit, és ezekből származtathatók aztán azok a mitológiák, amelyek az előbb képekben, majd képes beszédben megjelenő dolgokat valóságnak tekintve építették ki teológiai rendszerüket. A felsorolt magyarítások némi leegyszerűsítéssel, de lényegében visszaadják ezt az elképzelést. Látható, hogy Phosporus neve is ilyen magyarázatot kapott, és ennek folyamányaként a fényt hozó Lucifer is a világosság barátja lesz, és nem azonosítható Beliallal, az ördöggel. Itt említésre méltó, hogy a német változat esetében már a főszövegben is tiltakozik egy böhmianus suszter ez ellen:

„Nein Phosphorus! schrie hintendrei
Ein Schuster: Böhmianer
Wie fiel Fürstbürger lachend ein,
Mein werther Herr Yaner,
So wäre denn der Teufel gar
Mein Namensbruder, doch fürwahr
Verdient das nicht mein Name.” (317. strófa)

A magyarban ugyanakkor csak a jegyzet tünteti föl Böhmét.

Az is megállapítható ugyanakkor, hogy nem ismert olyan magyar nyelvű szövege, amely erre hivatkozna vagy erre a koncepcióra építene. Gál Kelemen megemlíti, hogy amikor később védekezni volt kénytelen az ellene készült feljelentés ellen, az itt részletezett kozmogóniai nézetek is előkerültek, ezekről azonban azt állította, hogy ilyeneket sohasem a saját véleménye gyanánt írt le. (A helyzet tisztázására a védekező irat teljes, részben latin, részben magyar szövegének közlése és értelmezése során lesz majd lehetséges.)

Könnyebb a helyzet a Mózes és a választott népre vonatkozó tételek (16., 42–46., 48.) esetében, hiszen ebben a témában később egy értekezést is írt, amelyről Balázs Péter egy a legfontosabb forrásokat feltáró (Johann Gottfried Eichhorn, Johann Friedrich Wilhelm Jerusalem) és alapos értelmezést adó tanulmányt is készített.²⁰⁸ Itt több árnyalatnyi eltérés mellett két fontos különbség is szembetűnő. Egyrészt az, hogy a későbbi értekezés szinte teljességgel mentes attól a Mózes-képtől, amelyet a három imposztorról terjesztett írás és a hozzá hasonlók alakítottak ki. Ernst Albrecht műve szinte az említett klandesztinus szövegeket is túlszárnyaló drasztikus megfogalmazásokkal él. Ráadásul ezekhez még a Tízparancsolat jelentőségének lefokozása is kapcsolódik.

Mivel a 42. szöveget fentebb németül és magyarul is adtam, itt csak a Tíz parancsolatra vonatkozót idézem, amelyet tehát a magyar szöveg is csak Luther kiegészítéseivel tart a gyakorlatban is alkalmazhatónak:

45. Decem praecepta, quae non multum Sapientie produnt, nisi totidem iis adiiciantur ut Lutherus in suo catechismo fecit, minden poronsolat mellé egy tiltás és minden tiltó poronsolat mellé egy affirmatio kell. Ethnici ezeknél jobbakkal, szebbekkel is birtak imo eodem non secus az objectio hogy az Izraeliták egy Isteni név alatt megcsalattak, nem csak Mózes, sed alios omnes legislatores tangit, quid idem fecunt.

Ehhez társul aztán az antijudaizmus fogalomkészletének alkalmazása. A választott nép koncepció cáfolása során ugyanis nem csupán az hangzik el, hogy az más népeket Isten mostoháivá degradálja, hanem az is, hogy ez „csunya, babonás, intoleráns” népet tüntet ki. Mindezek, ha a németet rövidítve is, ott vannak tehát a Phosphorus-magyarításban, és a némettől egyetlen figyelemreméltó eltérés az utolsó strófában észlelhető. A németben az áll, hogy a csodaitalt meginni nem hajlandó, és a földre visszatérő rabbi azért lopott még hozzá valamit az útravalóként kapott ajándékhoz, mert ez a vérében volt (*denn das stak längst in seinem Blut*), míg a magyarítás ezt elhagyja. A későbbi Mózes-traktátus ennél szűkebb horizontú, mert a csak a genezis első könyveinek értelmezésére vállalkozó, és az abban új utat

²⁰⁸ BALÁZS, „Körmöczy János kéziratosa...” 283-295.

nyitó szöveg az imposztor témát mellőzi, arra legfeljebb távolról emlékeztet az a kitétel, hogy Mózes könyvében több régi mese van, és hogy egy Elohim és egy Jehova nevezetűből szedegette össze valaki, és csak Mózes „bírói és törvényhozó hatalmánál fogva vált a közönséges hit tárgyává”.

Körmöczi nyomtatásban megjelent beszédeiben ez a kérdéskör viszont egyáltalán nem szerepel, és csak azt említhetem meg, hogy a Pákei fölött elmondott hangsúlyozza: Jézus volt az első olyan tanító, aki az emberiség egészét akarta tanítani, és a szembeállítás másik oldalán ebben a beszédben nem csupán a zsidók szerepelnek, hanem a görögök és a rómaiak is.

Mint a német szöveg elemzése során látható volt, a mű alapszövege, illetőleg a kommentárok egy része a vallási szinkretizmus alapos megjelenítésére vállalkozik. Az erre vonatkozó, gazdag szakirodalmat is felsorakoztató jegyzeteket (51–56.) Körmöczi első sorban a szakirodalom felsorolását rövidíti le, tehát maga a terjedelmes és részletes kommentáryanag megmarad. Külön kiemelendő, hogy olyan témát is felvett, mint Priapus kultusza. A keresztény dogmatika felől nézve persze különösen pikáns, hogy szerepel itt Krisztna, egy másik keleti és csodás módon született Isten, Fót és Krisztus párhuzamba állítása is. Mivel a fentiekben ennek kontextusát hangsúlyoztam, ezt talán nem fölösleges újra idéznünk: „*Krisztna, Fot, Krisztus eosdem habet chracteres, legalább az evangélii compilatornak nem volt nagy baj (értsd: nem okozott nagy nehézséget) compilálni, mert a materiale már 1000 azelőtt meg volt.*” Ilyen radikális gondolatokkal persze még Körmöczi önálló megfogalmazásaiban sem találkozunk. A német részletes bemutatása során kiderült, az Isten mibenlétére, az univerzumban betöltött helyére vonatkozóan (123-133.), hogy a jegyzetek súlyos vallásfilozófiai témák elemzését adják. Nagyon fontos, hogy a magyarítónak sikerült itt a jelentős gondolatok mindegyikét magyarul megfogalmaznia.

Az egyiptomi, a görög, és a keleti vallásoknak a végső időkre és dolgokra vonatkozó tanai esetében Körmöczinél is feszültség van főszöveg civódó és a jegyzetek (158-168) nyugodtabb hangvétele között. Körmöczi nem törekszik itt arra, hogy arányosan gazdálkodjon az átvett szöveganyaggal. Feltűnő, hogy szinte teljes terjedelemben lefordítja a pokol keletkezésének a németbe Volneytől átkerült történetét. Értesülünk tehát arról, hogy a pokol eredetileg az a nagy városokon kívül, és ezektől napnyugatra fekvő hely volt, ahová a lakosok a pestis megelőzése végett kiszállították holttesteiket. Kezdetben csak a szállítmányokat a vadállatoktól megóvó embereket kellett megfizetni, később azonban az egyházi és világi hatóságok rákaptak az üzletre. Bevezették, hogy csak az arra érdemeseket lehessen a mondott helyre eljuttatni, s így az elhunytakat és családjaikat is megfigyelő embereket fogadtak fel, majd teljes hálózatot hoztak létre. A hálózat aztán lassan-lassan vallási értelmet kapott, s a lenyugvó

nap sötét vidékéből aztán az alvilág lett, ahová már csak pénzért lehetett bekerülni. A dolgot elmesélő egyiptomi természetesen azt is állítja, hogy innen származik minden elképzelés, beleértve a görögökét is. Ezzel szemben Körmöczi szinte csak a címszavakat veszi át a germán mitológiai elképzelésekből, amelyeket a német eredeti a jegyzetekben is nagy részletességgel taglal. Ugyancsak lerövidítve, két esetben még a vonatkozó jegyzeteket (162., 163.) is elhagyva fordítja azokat a részleteket, amelyekben a keleti vallások képviselői a lélekvándorlás tanának különböző változatait adják elő. Ugyanakkor fontos azt megállapítani, hogy csupa olyan téma szerelt ebben a csoportban, amelynek nyoma sem található Körmöczi további műveiben, sem korábbiakban, sem a későbbiekben, sem a nyomtatottakban, sem a kéziratokban.

Az utolsó egység Körmöczi által kiemelt jegyzetei (165-175.) a mű csúcspontját jelentő Phosphorus-beszédre vonatkoznak. Az ennek jelentőségéről elmondottakat nem ismétlem meg. A szokásos rövidítés a magyarítás során itt is megfigyelhető. Talán a fordítás során jelentkező nehézségekkel magyarázható, hogy a legterjedelmesebb részeket német szavakkal vegyes latin nyelven rögzíti.

Nyelvi szempontból feltűnően más történik azokban a jegyzetekben (170-175), amelyek a megigazulás kérdéseivel, az ember üdvözülésének lehetőségével és ennek útjaival foglalkoznak, itt feletűnő, hogy a német szavak teljesen elmaradnak, a zömében magyar mondatokban időnként csupán latin kifejezések bukkannak fel.

Ha ebben az esetben is felmerül az a kérdés, hogy a fentebb bemutatott gondolatok mennyiben jelennek meg Körmöczi korábbi szövegeiben, akkor először azt kell megállapítani, hogy a kozmológiai fejtegetések (a megszámlálhatatlan csillagvilágból álló és emberek lakta univerzum) nem található meg sem a korábbiakban, sem a későbbiekben. Legfeljebb rokonnak mondható ugyanis az a patetikus felkiáltás (*Föld, Isten, világ! Mely különböző természeti valóságok ezek!*), amelyben a földi világnak a porszemektől az emberig terjedő felépítésén csodálkozik el, majd eljut addig, hogy az emberiség miképpen reflektált erre története során a vallás keretében. Ebben az összefüggésben dolgozatom szempontjából inkább az az érdekes, hogy a reflexió miképpen alakult a mondott beszéd kinyomtatásáig. A Körmöczi-konferencián elhangzott egyik dolgozat²⁰⁹ kimutatta, hogy hogy ennek első változatát az Eberhard Gottlob Paulus jénai előadásain készült jegyzetek tartalmazták. Körmöczi latin soraiban itt az olvashatók, hogy az emberek először csupán a különböző élőlényekben ható belső erőt tudták észlelni, és innen elindulva épültek ki a későbbiekben a különböző istenképzetek. A tanulmányban olvashatókat tovább nem részletezem, csak azt a művek időrendjére vonatkozó

²⁰⁹ BALÁZS, „Körmöczi a radikálisok...”, 477-483.

tanulást vonom le, hogy 1799-ben és 1800-ban még nem a vallás helyileg lokalizálható keletkezéséről beszél, vagyis Wunsch és Volney szellemében még nem mondja, hogy minden vallás ősforrása az egyiptomi csillagvallás volt.

Más a helyzet azzal az elképzeléssel, amely a vallási nézetek kialakulásában is elegendőnek tartja érzékszerveink és értelmünk megfelelő működést, és amely szinte filozófia antropológiává válik a *Phosphorus* nagy záróbeszédéhez fűzött jegyzetekben. Az imént említett tanulmány megállapította, hogy a szerencsére a beszerzés évszámát is feltüntető (1797) possessor-bejegyzés szerint Körmöczy Karl Bahrtd *Würdigung der natürlichen Religion und des Naturalismus* című 1791-ben Halléban megjelent művét még Németországban beszerezte, és kimutatható volt az is, hogy a fentebb bőven tárgyalt két beszédben (zsinati 1799-ben, Pákei József felett tartott 1802-ben) ezt használta is a kereszténység különböző csoportjaiban meghonosodott babonás elképzelések leleplezése során. Ráadásul fennmaradt a német mű csaknem teljes latin, de magyar címet viselő (*Becsültetése a természeti vallásnak és naturalizmusnak a statusra és az emberiség jussaira nézve*) fordítása is, amely Körmöczinél megszokott módon latin/német vegyes mondatokat is tartalmaz, bizonyos részek viszont magyarul szerepelnek benne. A műről újabb tanulmány már nem készült, viszont dolgomat megkönnyíti, hogy a fent említett dolgozat a függelékben adja azokat az összefüggő szövegdarabokat, amelyek magyarul szerepelnek a kéziratban.

Ezek alapján megállapítható, hogy nagyon fontos, a Phosphorusból imént kiemelttekkel összhangban lévő megállapítások magyarul is megszólalnak itt. „Csak a természeti vallás közönséges vallás az emberek között” — olvasható az első ilyen bekezdésben, amit úgy kell érteni, hogy ez tekinthető egyetemesnek, és nem az „melyet a szegény pápa követői, a barátok ez előtt magoknak tulajdonítani merészelték. Csak ez lenne elégséges az emberiséget azon állapotban helyheztenni, melyben a Krisztus nézni kívánta: egy Isten, egy hűt, egy nyáj, egy pásztor.”

Az is olvasható, hogy ez a vallás *perspicax* (áttekinthető) és *simplex* (egyszerű), és nem olyan, mint amilyennel a felekezetek rendre dicsekednek, hogy „sem a sensualitással, érzékiséggel meg nem foghatók, sem az okosság által meg nem ismerhetők.” Ez a szeretet és életöröm vallása, hiszen „szeretni és szerettetni és tekintetben tartani est naturalis foelicitas hominis: gyűlölni és gyűlöltetni és megutáltatni természet pokol.” Ez a vallás nem a csodákon alapul, hiszen Krisztus sem a csodáknak köszönhette tekintélyét, hanem „szeretetre méltó karakterének, „mely, mint példa dolgozott és belső és absoluta veritasa az ő tanításának” az, amelyet kifejtett beszédeiben.

Látható tehát, hogy csupán a magyarra fordított részekből is készíthető egy olyan összeállítás, amely lefedi a *Phosphorus* befejező jegyzeteiben olvasottakat, és ez még a kritikai mondandóban is észlelhető, hiszen a leghosszabb magyarítás a *Phosphorus*ban érzékelt antijudaizmusához hasonlóan hosszan ecseteli azt az Istenről alkotott abszurd elképzelést, hogy Jehova kiirtotta volna „a maga törvényes lakhelyét elhagyni nem akaró” Kánaán őslakosait azért, hogy „egy malitiózus, fradulentus, engedetlen, ostoba natiónak” helyet biztosítson letelepedéséhez.

Az idézetek persze azt is elárulják, hogy latin szavakkal, szentenciákkal terhelt ez a szöveg is, vagyis arra következtetésre kell jutni, hogy Mózes-értekezéshez és magához a *Phosphorus*hoz hasonlóan ez a Bahrtd-mű is a tanítás segédeszköze lehetett, amelyet diákokkal való találkozás során hasznosított. Kéziratainak még nem tárgyalt darabja között is lehetnek ilyenek, és úgy látszik inkább azt kell kivételesnek tekinteni, ha mondandóját bizonyosan mérséklő alkalmi nyomtatványokban is megnyilatkozhatott. Mivel a mérséklés finom eszközeinek alapos szöveganalízist követelő bemutatását nem tekinthetem most feladatomnak, csak arra hívom fel a figyelmet, hogy nyomtatott beszédekben is megtörténik ugyan a bolondság országának, a babonák, a csodatörténetek, a zabolátlan fantáziálás következményeinek bemutatása, de ez sohasem olyan konkrét, hogy egy-egy felekezet dogmatikája felismerhető legyen, és természetesen elmarad a természeti vallás és a létező felekezetek olyan szembeállítása is, amilyennel Bahrtd művében találkozott.

Ezeket a valószínűleg megélt, de nem reflektált dilemmákat is érdemes talán számba venni, amikor a *Phosphorus* helyét kell megtalálni az életműben. Talán az elemzés során kiderült, hogy ennek különösen a jegyzetei tartalmazzak a korabeli unitarizmus világában is merésznek tekintett megállapításokat, még ha ezek nem is olyan radikálisak, mint a Bahrtdnál olvashatók. Ugyanakkor a recepciót megkönnyíthette, hogy a fantáziát megmozgató fikcióra épülő műről van szó, amelynek még az átdolgozás során is megmaradtak szórakoztató részletei is.

Talán emiatt is alkalmas lehetett arra a funkcióra, amelyre Kiss Mihály jóval korábban idézett nyilatkozatából következtethetünk. Az egyszerűség kedvéért itt is adom a sajnós csak Sándor János kivonatában idézhető szöveget: „Helvetius *Systeme de la Nature*-jét lefordította, de fordítását ellopták, ami aggodalmat okozott neki, minthogy nagyon tilos könyv volt. De e mű olvasása annyira is zavarta őt fogalmaiban is, t.i. materialistává tette, hogy csak Kant művei, s Jerusalem J. Fr. W. *Predigten s Betrachtungen über die vornehmsten Wahrheiten der Religion*

és más című művei olvasásával jött helyre. Mindezekből jegyzetei ma is megvannak. *Sok* cím alatt. A chemia úgy a physica is kedves tantárgya volt.”²¹⁰

Sajnálatosnak mondható az, hogy Sándor János volt az utolsó, aki látta Kiss Mihály feljegyzését, de ami áttételes formában ránk maradt sem kevés. Először is arról értesít, hogy a Helvetius-szövegek elterjedése nyomán kirobbant botrány elsimítása érdekében nem csupán az történt, hogy Körmöczi csendben és titokban megintette őket, hanem hosszú távú gyógmódot is keresett: könyveket adott diákjai a kezébe. A kivonat nem mondja, hogy ő tette ezt, de aligha lehetett más, hiszen ez lenne összhangban Körmöczi későbbi nyilatkozatával is: „az egész történetet az ő siránkozó kérésekre is titokban marasztottam, s másfél esztendő eltelve történt az, hogy néhai superintendensünknek és még egy-két konzistoroknak kijelentettem.”²¹¹ Nem kizárt, hogy Kiss Mihály tapintatból nem nevezte meg őt, viszont lehet, hogy burkolt célzás volt erre utolsó mondata a kémia és a fizika szeretetéről. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a fizikát Körmöczi tanította, és a páratlanul modern szertár felszerelése legendássá tette őt. Ennek beszerzéséről és jelentőségéről monografikus feldolgozás készült.

De Körmöczire vall a gyógyulás előmozdítására szánt könyvanyag is.²¹² Kant ilyen szellemű hasznosíthatósága egyáltalán nem meglepő, erről nagyon meggyőző tanulmányt írt Horkay László és Balázs Péter. De a másik szerző Johann Friedrich Wilhelm Jerusalem (1709-1789) sem volt ismeretlen előtte. Keserű Gizella mutatta ki,²¹³ hogy az egyik kéziratos kolligátumában (MSU 781/D) ránk maradt értekezés nagy mértékben támaszkodik Jerusalem *Jesus als der Messias* című munkájára. Ez az ószövetségi könyvek történeti értelmezése (*sensus historicus*) mellett kardoskodik, vagyis azokhoz csatlakozik, akik szerint a prófécia nem Jézusról szól, hanem egy eljövendő zsidó király földi országáról. Legfeljebb arról lehet beszélni tehát, hogy Jézus felhasználta ezt a szöveghagyományt arra, hogy híveket szerezzen a zsidók között. A prófécia ilyen felefogása persze nem volt ismeretlen az unitárius teológiai közegben, így különösen érdekes, hogy Körmöczi erre a német szerzőre is hivatkozott. Jerusalem az unitárius tanár megkülönböztetett figyelmére persze azzal is rászolgált, hogy több munkájában, így a Kiss Mihálynak olvasásra ajánlottban is fejtegette: csak az Atya tekinthető

²¹⁰ SÁNDOR János, „Kiss Mihály egyházi író és két hasonló nevű elődje”, *Keresztény Magvető* 26 (1891): 82-99, 85.

²¹¹ Körmöczinek ezt az apologetikus iratát a kutatók eddig csak Gál Kelemen tartalmi ismertetésére használták. GÁL Kelemen, „Körmöczi János püspök a vallástalanság vádaj alatt”, *Keresztény Magvető* 63 4-5.f. (1931) 201-213. A szöveg hamarosan megjelenik Balázs Mihály bevezető tanulmányával. Ez alapján idézem.

²¹² HORKAY László, „Kant első magyar követői”, in *Irodalom és felvilágosodás, Tanulmányok*. szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, 201-228. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974); BALÁZS Péter, „Pozíciók.4: Egy új világ kezdte - Kant és követői”, in BALÁZS Péter, *„Ha Moyses nem az volt kinek a keresztényektől tartatik” A Biblia a felvilágosult valláskritika tükrében*, 247-255, (Budapest: L'Harmattan, 2013).

²¹³ KESERŰ Gizella, „Körmöczi János és a nonadorantista hagyomány”, *Keresztény Magvető* 120 3-4. sz. (2014): 285-288, 290.

igaz Istennek, a fiút helyesebb lenne Isten küldöttének tekinteni. Ez persze a reformáció századában fellépő antitrinitárus teológusokénál szelídebb megfogalmazás. Jerusalemben megfogalmazásaira emlékeztetően értekezik viszont Körmöczy már a zsinati beszédben (1799) is arról, hogy a kereszténységnek ártott az „új platonica filozófia.” Másfelől Balázs Péter egy másik dolgozatából kiderül, hogy Körmöczy Mózesről írott értekezésében hivatkozik egy helyütt Jerusalembre. Ezeket a szakirodalomból merített adatokat újjakkal²¹⁴ kiegészíteni nem tudnám, így összefoglalóan azt kell mondanom, hogy a német szakmunkák ezt a teológust azok közé sorolják, akik az elsők között próbálkoztak meg az evangélikus teológiai hagyomány és a mérsékelt felvilágosult eszmék összhangba hozásával. A szakirodalom szerint neológusnak nevezett csoportosulás egyik tagja sem ment olyan messzire, mint a fentebb tárgyalt Bahrtdt, nincs szó természetesen sem a kinyilatkoztatás kiiktatásáról, sem az erkölcs autonómiájáról, de arról igen, hogy a teológiát bizonyos ésszerű megoldások befogadására alkalmassá tegyék.

Kiss Mihály feljegyzéseiből csak ennyi került be Sándor István tanulmányába, az azonban világos, hogy ő csak kivonatolt, és nem szó szerint idézett. Így persze óhatatlanul csak hipotetikusán fogalmazva az is elképzelhető, hogy esetleg további „megtévedt diákjainál”, de szóba jöhetett ebből a szempontból a Phosphorus-magyarítás is. A Helvetiustól megfertőzöttek számára hatékony gyógyszernek tarthatta tehát ezt is, és talán még az is elképzelhető, hogy az elkészítésében is szerepet kaphatott egy ilyen munkára ösztönző elgondolás.

Kontextust teremt ehhez az elképzeléshez, és talán elfogadását is megkönnyíti, hogy egy ilyen hatású gyógyszer alkalmazásának szinte ugyan ebben az időpontban egy másik unitárius is örvendezett. A korábban radikális lázadóként bemutatott Gedő József 1804. október 4-én a következő levelet írja a másik korábbi lázadó Kozma Gergelynek: *„Megvallom barátom, volt olyan idő, melyben tüzes indulatomtól elragadtatva, s az irreligiositásban kedvem telve elragadtatással a szívemben olvastam azon nyomorult tudományokat, melyek az isten létét, a lélek halhatatlanságát, a religiónak ezen főszlopait, s a józan ember belső nyugalmanak ezen szerzőit el akarták tépni. Hála a mennyei szent gondviselésnek, mennyire kitértem ezen elcsábítatásomból! ...Te értesz engem, mert Reimart olvasod, s fordítod. Olvass Kantot is, s jobban fogsz érteni.”* Sajnálattal kell közölnöm, hogy bár Gál Kelemen²¹⁵ tanulmánya óta sokan keresték, a fenti idézetben említett Reimarus-fordítást vagyis az *Abhandlungen von den vornehmsten Wahrheiten der natürlichen Religion* magyarítását, ez a mai napig nem került elő. Az imént hivatkozott, sok fontos levélből részleteket adó tanulmány szerzője Kozma Ferenc

²¹⁴ BALÁZS Péter, „Körmöczy János kéziratosa...”, 290.

²¹⁵ GÁL Kelemen, „A felvilágosodásról”, *Keresztény Magvető*, 67 4–5. sz. (1935), 175–191.

sem látta, valószínűleg azért, mert nem került be a család által megőrzött irathagyatékba. Sajnos persze ma már ezek a levelek sem lehetők fel, viszont idézeteire támaszkodva rekonstruálható a fontos történet néhány mozzanata. Ezek szerint Kozma Gergely 1804-1808 között fő foglalatosságának a mondott mű lefordítását tekintette, és 1808-ra bizonyosan el is készült vele, mert ekkor már a példányszámról tárgyalt Landerellel, aki a cenzúra igenlésére várt, amely feltehetően nem érkezett meg. A szerző viszont arról ír az egyik levélben, hogy három másolatot is készített, hogy megfeleljen tanácsadói elvárásainak a helyesírást illetően. Tanácsadóiban nem volt hiány, ebben élen járt Gedő, aki nem csupán a sietségtől óvta, hanem azt is elmondta, hogy kivel kell tárgyalnia nyelvi és bölcséleti kérdésekről, és maga a fordító is igyekezett beszerezni német és magyar kiegészítő olvasmányokat. Ezeket fel is sorolja, és szerencsére ezt idézi is Kozma Ferenc. Ezeket itt részletesen nem tárgyalhatom, hiszen az szöveg hiányában végképp nem tudható, mit és hogyan használt fel ezekből Kozma Gergely, bár bizonyára a szöveg nélkül is informatív lenne egy ezeket azonosító és tartalmukat leíró dolgozat.

A *Phosphorus* kontextusának rekonstruálása azonban megvalósíthatóbbnak látszik, ha abból a német szövegből indulok ki, amelyet Kozma több tanácsadója által ösztönözve nem kis munkával magyarra fordított. Szerzője, Hermann Samuel Reimarus (1694-1708) már előkerült a Körmöczi-konferencián is Gyenge Zoltán²¹⁶ dolgozatában, amely azt a szellemi háttérrel igyekezett felrajzolni, amelybe Körmöczi peregrinációja során megérkezett. A dolgozat a német gondolkodót a közfelfogásnak megfelelően *Fragmentum-vita* főszereplőjeként mutatja be, vagyis azoknak a radikális értekezéseknek a szerzőjeként, amelyek a szerző életében csak nagyon szűk közegekben voltak ismertek, és amelyeket Lessing - 1774-1777 - ismeretlen szerző műveként jelentetett meg. Az így közzétett négy értekezés programja az volt, hogy az előítéletek és a félelem kikapcsolásával a józan észnek minden korábbinál nagyobb szerepet juttasson a valláshoz való közelítésben. Ez magába foglalta az ótestamentumi történetek hitelességének megkérdőjelezését, a kinyilatkoztatás szükségességének újszerű, ismeretelméleti alapon történő kiiktatását, valamint Jézus céljának, tanítványai történetének, az evangéliumok üzenetének a feltámadást is negligáló felfogását.²¹⁷

Bár a szakirodalom ki tudta mutatni, hogy ennek a felfogásnak megvannak az előzményei Reimarus életművének korábbi darabjaiban, a szakértők számára nem kétséges, hogy az 1754-ben megjelent és Kozma Gergely által lefordított *Abhandlung* távol van ettől. Ezt

²¹⁶ GYENGE Zoltán, „Vallástalan volt-e Körmöczi János? Körmöczi felfogása Schleiermacher filozófiájának tükrében”, *Keresztény Magvető* 120 3-4. sz. (2014): 413-421.

²¹⁷ Magyar nyelven hozzáférhető ismertetésük: UTASI Krisztina, *Ész és kinyilatkoztatás között. A Lessing-Goeze vita esztétikaitörténeti jelentőségéről*, (Budapest: L'Harmattan, 2009), 63-82.

úgy próbálom érzékeltetni, hogy felidézem a könyv célját megadó előszó, valamint a szerző fia által a későbbi, a szerző halála után született kiadásokban fölvetett előzetes megjegyzés (*Vorbericht des Herausgebers*) legfontosabb megállapításait, illetőleg vázlatos ismertetést adok a főszövegről.

A bevezető egyetemes bajként írja le a minden vallás és erény kiteljesedését jelentő bölcs megismerés hiányát. Ez kényszeríti arra, hogy írásban is megfogalmazza azokat az alapelveket, amelyekben megnyugvást talált valahányszor a vallás alapigazságait kereste. Főleg francia nyelven ugyanis tömegével jelennek meg olyan művek, amelyek nem csupán a kereszténységet, hanem a természetes vallást és erkölcsöt is támadják. A természetes vallásnak a kereszténységbe beépült igazságai, Isten léte, a teremtés, a gondviselés, a lélek halhatatlansága a végletes szabadgondolkodás áldozatai lettek. Mindez azért következett be, mert a vallás tanai a hit tartományába sorolták, márpedig a pusztá hitre alapozott vallás összeomlik az alapot jelentő tudás védőbástyája nélkül. Mi lehetne ugyanakkor emberibb és a kereszténység számára előnyösebb, mint az, hogy Istennek minden emberhez eljuttatott adományát, a józan ész alkotója megismerésére fordítja, és kiterjeszti hittételekre is. Annak a józan ésszel való belátása tehát, hogy Isten létezik és tökéletes, mindennek az alapja, hiszen hogyan fogadná el valaki, hogy a kinyilatkoztatás Istentől jön, ha nem fogadná el létezését.

A program lényege tehát a vallás ésszerű alapjainak beláttatása és oktatása, és ennek a gyermekkortól kezdve a nevelés középpontjába állítása. A szerző hosszan részletezi, hogy ennek elmulasztása milyen végzetes következményekkel jár. A vallás sikamlós történetek, babonák, az embert istentől elijesztő rémségek tárháza lesz, s mindez a többségben tanácstalanságot, belső nyugtalanságot okoz. Egyesek minden áron feltűnni akarván viccelődnek ezeken, mások mesterséges okoskodásokkal és bölcselkedésekkel vigasztalják magukat. A száraz metafizikai bizonygatások egy nagy világbölcsesség alapján is csak azt eredményezik, hogy az emberek belebonyolódnak tépelődő gondolataik szövevényébe. Olyan ez, mint amikor mindenáron mikroszkópot és távcsövet akarunk használni, elfeledkezve arról, hogy rendelkezünk a természetes látás képességével. A vallás területére átvive ez azt jelenti, hogy a kinyilatkoztatásról és annak titkairól csak azt lehet meggyőzni, aki a megismerés és megítélés alaptörvényeivel tisztában van. Én ezt a gondolkodásmódot követtem és megtaláltam az utat, mondja újra személyesre váltva, lelki nyugalmamhoz. Ha így járunk el, nem veszítjük el vallásunkat, amely az emberi nem boldogulásának fontosabb tényezője annál, hogy könnyelműen átléphessünk rajta és megvethessük.

Egyszerűbben fogalmaz, de ugyanezt mondja az a *Vorbericht*, amely tehát csak a szerző halála utáni kiadásokban olvasható, és amelyben a szerző fia jelöli ki az középutat a rajongó

képzeldések (*schwärmerische Einbildungen*) és az ész olyan használata között, amely mindent kétségbe von, és az alapigazságokat sem fogadja el. Ennek dokumentumaként idézi Hume természetes vallásról írott művének azokat a helyeit, amelyekből az derül ki, hogy az alapigazságokat csak agyafürt okoskodásokkal lehet kétségbe vonni. Elrettentő példaként La Mettrie-t említi, akiről szellemes frivolsággal azt is elmondja, hogy bizonyosan azért ment ki az emberiség szerencséjére a divatból, mert annak idején nem tiltották be.

A 650 oldalas műben ezt követően tíz értekezés is olvasható az emberek és az állatok eredetével foglalkozóval kezdődően az Istenről, a világban való jelenlétéről, a gondviselésről. Ezt követik a lélek halhatatlanságát, illetve a vallás nélkülözhetetlen voltát kifejtők (*X. Von der Seelen Unsterblichkeit und den Vorteilen der Religion*). A legterjedelmes, mintegy hetven oldalt kitevő azoknak a nézeteknek a cáfolata, amelyek a rossznak világban való jelenétéből a gondviselés hiányára következtetnek. Kifejezetten polemikus hangvételű, de nagy tudományos apparátussal elkészült értekezések ezek, amelyek néhány részletének elolvasása elég ahhoz, hogy érthetővé váljanak Gedő József aggodalmai, aki nem csupán a sietségtől óvta Kozma Gergelyt, hanem hosszú listát is összeállított azokból a magyar nyelvű, a természet történetét is taglaló írásokból, amelyek állandó forgatása, a megfelelő magyar szakkifejezések megtalálása nélkül a fordítást szerinte nem lehet sikerre vinni. Hogy ez mennyire sikerült, sajnos nem tudható. Egészen bizonyosra vehető tehát, hogy a naturalizmust és materialista ateizmust erősen bíráló, név szerint Spinozát és La Mettriet is keményen elmarasztaló mű volt az eredeti.

Az unitárius tanár (vagy esetleg a már rektor) Körmöczi a fentiekben bemutatott szelídítő átalakítással együtt is jóval nyitottabb szellemű művel próbálta jobb belátásra készíteni tanítványait. Itt nem csupán a babonás tévhitek ötletes és irodalmias leleplezésére, vagy az eredeti szinkretizmusának megőrzésére kell gondolni, hanem a kinyilatkoztatás kiiktatására tett lépésekre is. Ha csak az egyházbeli szerepekre figyelnénk ez meglepő is lehetne, hiszen Körmöczi volt a magasabb rangú személyiség, Kozma ekkor még csak szentgericei lelkészként szolgált egyházát, igaz viszont, hogy egy az egyházi hivatalosságban reprezentatívnak szánt egyháztörténetben nagy érdemeket szerzett család egyik örököséeként, akit a magyarországi irodalmi élet jeles képviselői is számon tartottak irodalmi tevékenységének köszönhetően. Ha tehát Körmöczi helyét kell meghatározni, erre is figyelemmel kell lenni. Erre teszek kísérletet a dolgozat befejező fejezetében.

12. Befejezés

Dolgozatom fő célja, Körmöczi egy ismeretlen, illetve az eddigi szakirodalomban nem tárgyalt művének bemutatása volt, és a mostani kitekintés arra már nem vállalkozhat, hogy a

kortárs erdélyi és magyarországi erkölcs-és vallásfilozófiai művek teljességének kontextusában jelölje ki helyét. Ez nyilvánvalóan egy újabb dolgozatot és szélesebb ismeretekkel rendelkező szerzőt követelne, ezért itt csak néhány megjegyzést szeretnék tenni.

Először is azt, hogy az életrajzi adatokból egyértelműen kiderül: a szerző nem volt aktív tagja az erdélyi művelődés- és irodalom felvirágoztatását céljainak tekintő szerveződéseknek. Ez tükröződik levelezésében és életrajzi feljegyzéseiben is. A dolgozatom elején hasznosított Augusztinovics Pállal folytatott levelezés szinte az egyedüli olyan, amelyben bölcséleti vagy az erdélyi tudományosság helyzetét illető mozzanatok felbukkannak, egyéb iránt a levelek zöme az egyház belső életével, a megszólított egyházi személyek teendőivel, illetve magánéletével foglalkozik. Mint a bevezetőben említettem, csupán két, az irodalomtörténetírás számára közvetlenül hasznosítható levélváltás ismert. A szövegekből kivehetően levélváltásról lehet beszélni, de mindkét esetben csupán a hozzá írottak maradtak ránk. Az Aranka György által írottakat Csetri Elek²¹⁸ tette közzé, és ezek közül az első 1798. január 17-én írott egy közelebről nem ismert küldemény (egy csomó) társaságában reagál egy Körmöczi által korábban hozzá eljuttatott episztolára, és hálálkodik azért, hogy olyan emberre hívta fel figyelmét, akit ő is szívesen tekint barátjának. Csetri nem próbálta azonosítani a mondott személyt, és ez nekem sem sikerült. A jóval későbbi, 1807-ben keletkezett második levél arra reagál, hogy Körmöczi egy tanítványának a verseit küldte meg Arankának azzal a kéréssel, hogy ha érdemesek, támogató sorok kíséretében juttassa el őket Kovachich Márton Györgyhöz. Aranka a kérést teljesítette, és véleményt is mondott a versekről. Informatív lehet, hogy egy alkalmi költeményen kívül bölcselkedő verses szövegeket juttatott el hozzá Körmöczi, amelyek azonban nem nyerték el a címzett tetszését. Megállapítása szerint ezekben megvan mindaz, ami az oráció és a prédikáció sajátja, filozófálnak tehát, de költészet nincs bennük. Nyelvezetük sem felelt meg Aranka itt újról is megfogalmazott elvárásainak, mely szerint az erdélyieknek példát kell mutatniuk a magyarországiaknak abban, hogy helyesen és szabatosan használják a magyar nyelvet: „...a magyarságnak tisztaságába mind az erdélyiekhez fognak és hozzánk támaszkodnak. Hát már illiké hozzánk és megengedjüké, hogy a mieink az ő szennyeket czifraságnak felszedjék?”

A másik öt megnevező irodalmár személyiség ifj. Cserei Farkas (1773–1842) volt, aki 1804–1806 között hét levelet küldött be Krasznáról Kolozsvárra. Meghitt hangú, rövid levelekről van szó, amelyek egy része azzal foglalkozik, hogy a kolozsvári unitárius diákok miképpen lehetnek a nyári szünidőben Cserey segítségére kéziratái lemaradásában, illetve

²¹⁸ CSETRI Elek, „Aranka György két kiadatlan levele”, *Nyelv-és Irodalomtudományi Közlemények* XXXIII (1989): 186-187.

Körmöczi közreműködését kéri egy külföldre szánt latin nyelvű kiadvány kolozsvári megjelentetésében. Disszertációm szempontjából természetesen az előbbi mozzanat egyáltalán nem érdektelen, a diákjaival való gondolkodás egybevág azzal, ahogy a merész olvasmányok ügyét kezelte. Nem kevésbé fontos a levelezés fő témája. A hozzá érkezett felkérésre Körmöczi az erdélyi cenzúrabizottság megbízásából egy kézirat megjelenését támogató véleményt írt Csereynek. A krasznai polihisztor *Türedelem és emberszeretet* című művéről van szó, amely Karl von Eckartshausen *Duldung und Menschenliebe in rührenden Erzählungen*, München, 1786 című művének fordítása volt. A levelekből az is kiderül, hogy a vallási tolerancia szükségességét érzelmes történetekkel alátámasztó művet Körmöczi kiadásra javasolta, és felsőbb cenzurális hatóságok akadályozták meg a megjelenését. Szerencsére a Széchényi Ferenc részére küldött kézirat megmaradt a könyvtáralapító hagyatékában.²¹⁹

A jelek szerint a Kazinczyval hosszabb ideje meghitt viszonyt ápoló Cserey nem hozza szóba nála Körmöczit, és így ezen a szálon nem jutottak el információk a vallási tolerancia kérdésében színvonalasan megnyilatkozó kollégiumi rektor a magyarországi írófejedelemhez. És minden bizonnyal ez történt az unitárius oldalon is. A Kazinczy erdélyi leveleit mintaszerű apparátussal kiadó Szabó Ágnes nem csupán az 1816-os nagy erdélyi utazásról ad alapos jegyzeteket, hanem az előzményekről is. Itt van tehát nagyon részletesen dokumentálva, hogy Kazinczy intenzív kapcsolatokat épített Kozma Gergelyen és Gedő Józsefen kívül Abrudbányai Szabó Sámuellel²²⁰ (1756–1856) is. Ő a lexikonok szerint rendszeres fordítótevékenységet folytatott, német komédiák mellett Alexander Pope *Esszé az embertől* című művének, és egy felvilágosult teológus Jacob Vernet egyik munkájának fordítása is a nevéhez köthető, és Szabó Ágnes összegzése szerint Gedővel és Kozma Gergellyel együtt valamiféle „literátori társaságot” is alkottak, amely még egy folyóirat indítását is tervbe vette.²²¹ Körmöczi nem jött szóba e szervezkedés során sem, és talán ezzel is magyarázható az, ami Kazinczy híres nagy erdélyi útja során történt. A Szabó Ágnes által kiadott szövegekből és a hozzájuk fűzött jegyzetekből kiderül, hogy a meglátogatandók listájának összeállításakor még szerepelt Körmöczi, ám találkozásaikra nem került sor, és a nagy író az unitáriusok tanításairól az akkor a tordai gimnázium igazgatójaként tevékenykedő Szabó Sámuelről kapott tájékoztatást. Ennek okát nem könnyű felfejteni. Természetesnek tekinthető az irodalmi műveik, fordításaik és

²¹⁹ BALÁZS Mihály, „Túl a felekezeti elfogultságon. Körmöczi János és ifjú Cserey Farkas levélváltása”, in *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, szerk. BIRÓ Annamária, BOKA László, 63-76, (Nagyvárad-Budapest: Partium Kiadó, 2018).

²²⁰ SÁNDOR János, „Beszéd Szabó Sámuel sírköve felállítására alkalmával Gyagyban 1881. június 19-én”, *Keresztény Magvető* 16 6. sz. (1881):375–377.

²²¹ KAZINCZY Ferenc, *Erdélyi levelek*, sajtó alá rendezte SZABÓ Ágnes, (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013), 713.

pártoló tevékenységük alapján már ismert levelező partnereivel, Kozma Gergellyel és Gedő Józseffel lezajlott találkozás, hiszen Kazinczy több nyilatkozatából is kiderül, hogy nem sokra tartotta az egyházi beszédek, már pedig ez volt az az egyedüli műfaj, amelyben Körmöczi a nyomtatott művek nyilvánosságáig eljutott, és amely, mint látható volt, számára jóval több volt egyszerű teológizálásnál.

Lehetséges azonban, hogy más okai is voltak további a találkozás elmaradásának. Lehet, hogy a közvetítő irodalmár teológusok nem ambicionálták ezt a találkozást. Ebben az összefüggésben vissza kell utalni arra, amit Kozma Gergely Reimarus-fordításáról a részletekbe menő elemzés nélkül is meg lehetett állapítani: az a korai Reimarus-szöveg, amelynek magyarításán Kozma Gergely hosszan dolgozott, jóval konzervatívabb felfogást képviselt, mint azok a művek, amelyek magyarításával Körmöczi foglalkozott, és mint ami a Phosphorusból is kimutatható volt. Ehhez társult még két, a háttérben munkálkodó mozzanat is. Kozma Gergely annak az unitárius családnak volt tagja, mely vele bezáróan több nemzedéken át dolgozott annak az unitárius egyháztörténetnek a megszületésén, amely az egyház létjogosultságához történeti indoklást adott. A Kénosi János által elkezdett és Uzoni Fosztó István által a 18. század derekáig elkészült mű folytatója Kozma Mihály (1723–1798) ugyanis nem egyszerűen folytatta a megkezdett munkát, hanem a korábbi részek is az ő másolatában és szerkesztésében maradtak ránk. Ezt a nagyléptékű tevékenységet aztán két fia, Kozma János (1761–1840), és a fentebb többször említett Gergely folytatta. Az kétségtelen, hogy a folytatás és bizonyos részek újraírása elsősorban János munkája volt, de bizonyosan a folytatók közé tartozott Gergely is, noha mint Hoffmann Gizella fogalmaz, ennek mértékét még nem tudta pontosan megállapítani a szakirodalom.²²² Ezeket a részleteket csak azért idéztem fel, mert a nagy mű minden erénye mellett Körmöcziétől eltérő felfogásban tárgyalta az egyháztörténet bizonyos szakaszait. Már Gál Kelemen felhívta a figyelmet arra, hogy Körmöczi jóval nyitottabban viszonyult az unitárius egyháztörténet Dávid Ferenchez köthető hagyományához. A Kénosi–Uzoni-féle egyháztörténet viszont szinte történelmi tévedésnek minősítette, hogy Dávid Ferenc helyt adott a 16. századi legradikálisabb változást képviselő nonadorantizmusnak. Mint Keserű Gizella²²³ és Simon József²²⁴ világossá tette, Körmöczi olyan nonadorantista szerzők (Palaeologus, Francken, Bogáti Fazakas Miklós Karádi Pál) kéziratait is megőrzendőnek ítélte, amelyek ezt a tradíciót őrizték, és azt is megfogalmazta, hogy a Krisztus imádását elrendelő Dézsi

²²² HOFFMANN Gizella, „Az erdélyi unitárius egyház legendás egyháztörténeti kéziratáról”, in *A protestáns kiségyházak Magyarországon*, szerk. KOLLEGA TARSOLY István, KOVÁCS Eleonóra, 77-79, (Budapest: Tarsoly Kiadó, 2017).

²²³ KESERŰ, *i.m.*

²²⁴ SIMON, *i.m.*

komplanáció erőszakkal tett hittétellé olyasmit, ami ellentmond a józan észnek. Így tehát elmondható, hogy nem csupán a 18. századi filozófiai áramlatok értelmezésében voltak eltérések közöttük és Kozma Gergely között, hanem másképpen szemlélték egyházuk múltját is, és éppen a Lázár püspök fia által megfogalmazott feljelentés mutatja, hogy ez egyáltalán nem volt érdektelen kérdés ebben a közösségben. Talán van alap ezt gondolni, hogy az imént felsoroltak nem szorgalmazták ezt a találkozást. Az imént felsoroltak alapján könnyen elképzelhető, hogy Kozma nem szorgalmazta a találkozást Kazinczy és Körmöczy között.

Pedig Kazinczyval lett volna mit mondaniuk egymásnak, megbeszélhették volna többek között azt is, hogy hogyan vélekednek aktuálisan Karl Friedrich Bahrtdt vallásfilozófiai nézeteiről. Kazinczy egy 1791-ben Döme Sándorhoz írott levelében ugyanis a következőket olvassuk:

*„Szánakozást érdemlő Bolond, vagy utálásra méltó Gonosz, aki a keresztény vallásból nevetséget űz, ha a keresztény vallás alatt tudniillik nem azt a theologiai zavart értjük, amelybe most süllyedett, hanem azt az erkölcsök tisztaságát tanító valamit, amely volt Alkotója elméjében és szándékában. Ha így vesszük nem fog ellene semmit mondhatni a deista, sőt még tisztelni fogja szívesen. Ezek édes Dömém az én valóságos és nem tettetett érzéseim, ez az a téma, amelyből hosszas magyarázatot lehetne szőni az én gondolkodásom felől. Bahrtdhoz közel látszik járni, de Bahrddal együtt nincs, hanem tulajdon elmélkedésemből származott.”*²²⁵

Mivel mélyebb értelmezésre nem vállalkozhatok, talán figyelmen kívül hagyhatom itt a nyilatkozatnak azt a részét, hogy önmagától is eljutott arra a fölismerésre, amelyet a fentebb bemutatott német teológus egy terjedelmes munkában tárt olvasói elé. A disszertációm szempontjából azonban fontosabb, hogy e vallomás szerint a széphalmi írófejedelem már akkor olvasta Bahrtdot, amikor Körmöczy még a kolozsvári unitárius kollégium tanulója volt. Mezei Márta²²⁶ arra gondolt, hogy az először 1785-ben, majd 1787-ben is megjelent *System der moralischen Religion zur endlichen Beruhigung der Zweifler und Denker* című művét forgathatta, és szerinte valószínűleg abban nem értett egyet Bahrddal, hogy „a protestáns teológus szinte kizárólagosan a keresztény vallás tanításiban látta az erkölcsös élethez vezető kalauzt, vagy esetleg azt utasította el, hogy Bahrtdt a morális nevelésben, tökéletesedésben, az imáknak és az istentiszteleten való részvételnek fontos szerepet tulajdonított.” Ezt nem lehet

²²⁵ Kazinczy Ferenc levelezése II., közzé teszi VÁCZY János, (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1891), 188.

²²⁶ MEZEI Márta, „Vallásváltások és megítélések a 19. század elején”, in *A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Magyar Hungarológiai Kongresszus előadásai*, Róma-Nápoly, 1996. szeptember 9-14., szerk JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, 1205-1211 (Budapest-Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság—Scriptum Rt, 1998).

tudni, láthatóvá vált viszont a fentiekben, hogy Körmöczi Ernst Albrecht művében már olyan Bahrdttal találkozott, aki 1790-es kátéjában nyitottabban már a természeti vallást helyezte a középpontba, és ez történt akkor is, amikor az unitárius szerző az 1791-es *Würdigung* latinra fordítását végezte el. A Kazinczy által a vallás ügyében tett nyilatkozatok a megszólalás alkalmá és közege szerint nem kis eltéréseket mutatnak ugyan, de az szinte kizártnak tekinthető, hogy a késői Bahrdtnak a természeti vallás mindenek fölé helyező felfogásával egyet értett volna. Az a fenti nyilatkozat első mondata után is világos, hogy a vallási szokások és szertartások olyan kikacagtatásával nem szimpatizált, mint amilyenre az Ernst Albrecht *Phosphorusa* vállalkozott. Megfigyeléseim tehát inkább Mezei Mártának azokkal a soraival vannak összhangban, amelyekben sokakhoz hasonlóan ő is arról beszél, hogy a kanti filozófia a felekezetek bírálatát letompító hatású volt Kazinczy esetében, és Czifra Mariann tanulmányának is ez az üzenete.²²⁷

A kívülállás egy másik mozzanatára irányít rá egy sajnos datálatlan, de az íráskép és a szövegkörnyezet alapján Molnár Lehel levéltáros szerint is valamikor az 1800-as évek első évtizedében született levél is. Ezt a datálást alátámasztják a külső körülmények is. A témavezetőm segítségével a Biró Annamáriával lezajlott konzultáció is segítségemre volt abban, hogy kiderüljön az alábbi Petriyevity Horváth Miklósnak szóló sorok háttere: „*Az Aranka Úr reflexióit és crisisit megolvasom, én ugyan kantianus vagyok, mennyiben vagyok, az úr a sok én, te, ő-vel persze fichteianus: hogy megértsük egymást, ez bajosocska commissio, de ha kiverekedhetem ezen státus dolgából, csak írok valamit reá.*” A konzultáció rávilágított arra, hogy az unitárius kollégium rektora itt Aranka György 1805-ben megjelent *Ember, világ, Isten. Egy philosophiai elmélkedés* című értekezéséről beszél. A főcímlap verzőján legalábbis ez a cím szerepel, amelyhez magában a kötetben még a *Természet philosophiájának némely eleji* alcímet is hozzá ragasztotta. Ez egyébként a kötetben található vegyes témákat taglaló négy elmélkedés közül az első.²²⁸ Mivel a műből az SZTE könyvtára is rendelkezik példánnyal, könnyen idézhetem az értekezés első mondatait, amelyekből nyilvánvaló, hogy erről beszél Körmöczi:

1. „*Az embernek, mint embernek esmérete különbözik az Én, Te, ő esméretétől, mert az utolsónak esmérete szorosabb, határozottabb az embernek esméreténél, de különbözik*

²²⁷ CZIFRA Mariann, „Kazinczy ideális vallása (A valláskritikai szólamok háttere az 1810-es években”, in „*Et in Arcadia ego*” *A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, 224-240, (Debrecen, 2005).

²²⁸ *Aranka György apró munkái. I. Darab*, Marosvásárhelyen, 1805.

az Aznak esméretétől is, mert ennek gondolatja szélesebb az ember gondolatjánál és esméreténél.”

2. *Amikor ezt a négyet gondolom: Én, Te Ő, Az, akkor a világon mindent gondolok, olyan formán, mint amikor azt mondom, hogy gondolom magamat, s ami rajtam kívül vagy. ”²²⁹*

A további vizsgálódás nyilvánvalóan filozófiatörténeti feladat lesz, hiszen meghaladja hozzáértésemet annak pontos körvonalazása, hogy miképpen is látta Körmöczi a különbséget Kant és Fichte filozófiája között. Annyi azonban mind ebből a nyilatkozatból, mind a dolgozatomban említett eddigi szövegekből megállapítható, hogy ő a leghatározottabban elkülönítette a két gondolkodó bölcseletét, és művei, köztük a *Phosphorus* is, kiválóan illusztrálnak egy nagyon fontos különbséget, így bizonyos, hogy Körmöczi távol állt attól, hogy Fichte követőjévé váljon. Az ész és hit között harmóniát kereső beszédeiben, és a *Phosphorus* befejező részeihez fűzött jegyzeteiben is az látszik, hogy nála olyan kinyilatkozás, amely az ész számára elérhetetlen, nem létezik, de még nyomatékosabban állítható, hogy nem létezik az ész ellenében megjelenni és hatni tudó kinyilatkozás sem. Az ész ellenében munkáló kinyilatkoztatás tehát semmiképpen sem magasabb rendű dolog, és végképp vonakodna azt állítani, hogy az ilyen kinyilatkoztatás befogadásra érzékennyé tett embert magasabb rendűnek lehetne tekinteni, és azt lehetne mondani, hogy a hit birtokosaként az ilyen ember lesz képes igazán a maga és közössége boldogulását szolgáló cselekvésre. Az elmondottak alapján az is gyanítható, hogy ebben a ragaszkodásban az ész szerepéhez ott munkált az is, hogy nem volt hajlandó ad acta tenni azt a racionalisztikus dogmakritikai hagyományt, amelynek elemeivel egyházának történetével foglalkozva nap mint nap találkozott. Ez a különbség különösen S. Varga Pál²³⁰ koncepciójának fényében válik nagyon fontossá. Ő ugyanis úgy látja, hogy a 19. század első évtizedeiben a magyar bölcseleti gondolkodásban a hit pozícióit jogaiba visszahelyező törekvések lesznek a meghatározó jelentőségűek és a magyar gondolkodás történetét hosszabb távon is meghatározóak. Szerinte ez nem csupán az egyházi kötődéseit megtartó Sipos Pálnál figyelhető meg, hanem a leghatásosabban és szélesebb körben ható tekintéllyel ezt képviseli Kölcsey is. A hosszabb távú következmények dolgához nyilvánvalóan nem tudnék hozzászólni, de ez nem is feladatom. Azt viszont meg lehet állapítani, hogy az a szemlélet, amelyet Körmöczi képviselt, ezek szerint nem is csak egy, hanem több szempontból

²²⁹ Aranka György munkái, A3r-v.

²³⁰ S. VARGA Pál, „Ész és hit. Adalékok a XVIII-XIX.századi fordulójának vallásbölcseleti vitájához”, in *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI-XIX. századi történetéből*, szerk. G.SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BERECZKI Lajos, 429-477, (Debrecen: Református Nagykönyvtár, 2000).

is időszerűtlenné válik. Ennek következményibe is belegondolva dolgozatom utolsó bekezdésében megismétlem a korábban egyszer már elmondottakat. Körmöczi nyelvi és megfogalmazásbeli tökéletlenségei és csiszolatlansága azzal is magyarázható, hogy tudta: széles körű nyilvánosságra nem számíthatnak szövegei.

Függelék 1.

**Körömöczy János példányának illusztrációja, kolozsvári Akadémiai Könyvtár, U-75008.
(A képet Molnár Dávid készítette.)**

Függelék 2.

Körmöczy János possessor-bejegyzése a címlapon, kolozsvári Akadémiai Könyvtár, U-75008. (A képet Molnár Dávid készítette.)

Függelék 3.²³¹

Polgár-fejedelem Phosphorus, avagy világ minden papjai bolondsága egy Jádzi-história az Hold sphaerájából Alethipolysban. Az okosság harmadik esztendejében

Első rész, melyben egy fejedelem áll elő, melyhez hasonló a föld golyóbisán igen ritka és akitől minden azon név felett vetélkedők tanulhatnának, ha fülek hallásra, és szemek a nézésre volna. Item egy udvari és Staats-kalendarium.

1. A hold szép traktusából magam sem tudom, hogy tapasztaltam, elég az, hogy ott egy öreg ősz hajú fejedelem lakik, ez éppen Antipus a föld lakóira nézve a neve Phosphorus (nomine omine).

2. Ifjúságától fogva örvend, igyekszik világosságban élni és örömmel is megadták neki a fejedelmi titulust, a *Serenissimus* titulus, ha ő legvilágosabb elméjű volt is, nem volt az address könyvébe írva.

3. Ezer másféle nevek se voltak, az udvari és Staats-kalendáriom, melyből a földön szólanak, példának okáért ordo, kegyelmes excellentias von, a de, Don és fő születés és nevezetek.

4. Főkamarás úr névvel azon jó ország nem volt kárhozható, hogy a cassa bézáratnék, a fő nemesi úri rang helyett örömmel szolgálva szolgáltatta magát.

5. Hoffmarschal, asztalnak, pohárnak, vadász nélkül, is mindezek nélkül a természet megtanította vala azon mesterségre, hogy éhségét, szomjúságát hogy enyhítse.

6. Hogy étel előtt commotiót tehesen appetitására, s étel után a digestőt segítse, se sereg lovat, se ezek fő s alsóbb istálló mestereit pro patria nem hízlalt.

7. Ha vadászni ment is, mivel a nagyok Nimród után csak szeretik a vadhúst, nem kísérték obertorst és jagdmeisterek.

8. A vadászatbéli juss taxájáról szó nem volt - amit látott meglőtte ez volt jussa minden polgárnak is.

9. Szabad volt erdő, folyó víz a - Serenissimus csak suppiciált - ily volt a minerális ebbe se volt regal, mint Isten őrizz itt nálunk.

10. Francia szakácsság gyomrot nem rontott, idegen volt a fő pince, vagy pohárnok nem hordott, ezért nem volt udvari gyógyítók seregére szükség, hogy az halált számkivetésbe küldjék.

11. Egy bolond se horgadásért nyak aranylánc, se köntös különbséggel soldos, parókaság, ágyús kabinet, Curier s trombitás.

²³¹ Az eredeti német szöveg elérhető: A disszertáció során én is ezt használtam. ([Fürstbürger Phosphorus oder Die Allerweltpfaffenharlekinade eine komische Geschichte aus der Sphäre des Mondes : Johann Christoph von Woellner : Free Download, Borrow, and Streaming : Internet Archive](#)) Utolsó megtekintés: 2023.08.23. Itt a Függelék 3.-ban a Kőrömczi-féle magyarítás szövegét adom és ahol a fordítás nem teljes, ott kurzívval közlöm az általam készített kiegészítést. Fontos megjegyzem, hogy jelen fordítás egy nyers fordítás.

12. Pástétomban pulya, orias, vad, Todtenkopf, se hajdúk, se svejcerek, mint cerberus az ajtót nem őrzették.
13. Az udvar innepe mértékletes, pompa nélkült, mégis vidám, gálaköntös nincs, mert minden férfi szívvel, fővel a von és poros haj nélkült részesülhetett benne.
14. Cavallier s üres tők, s más ily majmok parádét nem tettek, nyaltak s csak az tiszteltetett az udvarban, aki igazság barátja és philosophus volt et non Speichellecker. *és nem talpnyaló.*
15. Egy combot egy fél ember se láttatott benne, egy bemázolt koporsó se járt virbel-táncot, s nem volt a tavasz a dámák ábrázatjára sok színekkel skeletozva.
16. A természet igaz gyereki jelentek csak meg, a karikatúr ki volt rekesztve von Steifen Lose a természet, s ártatlanság becsültetett, a Plumpenvitz által meg nem rontottak a szertelen Schranze által.
17. Phosphor jó példát mutatott a szeretet fein pontjában a vendégek előtt, s indulatait zabolázta, hív volt feleségéhez, s a metreszek csoportjával magát szultánná nem tette.
18. Erkölcsök iskolája volt az udvara és a valóságos öröm forrása, mert maga is philosophus volt, az ország atyja volt, de sensu stricto *legsűkebb értelemben* mégse volt az ország fiai atyja.
19. Az operákon, karneválkor *secura* volt asszony, leány. A legszebbet se lopta be, verbo rend volt az egész táncban és megrontás nélkül vitte a szép vissza koszorúját a bálból.
20. Phosphor, mint más mesterséget, úgy a muzsikát is kedvellette, bonis avibus a mesterembereket ő nevelte, tisztelet, jutalom volt ezek sorsok a haza kebelében, s ezer hamonikus volt játékok.
21. A teátrumban vel ut debet az erkölcs templomában oly papokat állított, kik példával építették, ezeknek tisztes kötelessége: *inspice in speculum*, a hallgatók füleibe mondani.
22. A bűnnek nem kedveztek, a fejedelem is ezt komor tekintettel jutalmazta. *Phosphorus a páholyából is lekiált, hogy „Becsület” a színházban.*
23. Egy Pompadúr se énekelt itt feiles lob, a kurvát a teátrumban is kurvának tartották, s másutt is minden nyelveken, nem kényszerítettett a szent poézisra más a prológusok által.
24. Mint a teátrumban úgy hangzott az utcán is az igazság, s minden napról protokoll vitetett a fejedelemnél is, hogy élt, cselekedett ő jót, rosszat, s ez östve elolvastatott.
25. Egy jól fizetett Bidermann vigyázott a fő hivatalokra, ki a királynak azért fizetett, hogy nem akart kedvesztetve maradni maga is, ez a Hoffcenzor maga fizetett ihr Hoffschrantzen.
26. Nemcsak ez, hanem minden ordó, címer, titulus nélkül valón is bátorkodott megszólítani: fejedelem. Gondold meg, halandó vagy, országod mulandó, ha a nép ellen vétesz.
27. A néptől veszed a mandátumot, hogy ötet őrizd, nem vagy fejedelem, hogy árts, sed használj, nem azért hogy hasad töltsed, vagy mint Szaturnusz ivásban aludj el.

28. Az igazság szimbólumával, font és karddal úgy élj, hogy a rosszat eltávoztasd ne, mint despota, secus gladius in tuam converteretur animam. *Különb en a kard a te lelked ellen fordul majd.*
29. Ha phlicht recht *kötelesség, törvény* szerint cselekszel, néped úgy szeret és virtusban, rosszban úgy követ, amint te példát adsz, mint kőfal úgy körülveszen örömmel megtartásodért éltét feláldozva.
30. A Censor minden lefekvéskor ezeket kiáltotta, nép hívsége őrző helyek egek áldásával volt, mert az egész statusban nem volt egy katona, vagy zsoldos is.
31. Mert Phosphorus látta jobb, mint sok potentatorok, hogy minden rossz, ami jön a stabilis militiából jön, s mivel despota lenni nem akart, nem volt szükség népét effélével nyomni.
32. A polgároknak nem kellett semmi henyéket hízlalni, hogy ezen vendégek által emésztettetének meg végre ezek serege, zsoldosok által, kik pénz után úgy vadásznak, mint maga az ellenség.
33. Zsoldosok, kik többnyire egy maréknyi földet se bírnak, ezek öntenék-e véreket a hazáért? A vagyonért egy idegen örömmel adja-é fel életét?
34. Nem, Phosphorus jobban gondolkodott kollégáinál, kik a dolog megléte után szokták fontolóra venni a dolgot, nála minden polgár eo ipso katona volt, hogy polgár lett.
35. Szabadon zsold nélkül ment a hazáért viadalra, minden küszködött jussáért gyermeke és feleségiért, vagyonáért, s ha elesett, örökös dicsőség volt hamvain.
36. Politicáról nála semmit sem tudtak, a trau Redlickeit annyi volt, mint a Bund, ma is oly erős, mint holnap. *A tisztességes beszéd annyit ért, mint a szerződés.*
37. A staatus mindenhez igaz, de egy se neki unterthänig egy se volt úr, de egy se szolgál, nem félt revolúciótól, új konstitúciótól a közelebb szomszéd mellett is.
38. Bolondság volt zavarosban halászni, idegen dologban elegendni, a meghódolás lopás volt nálok, mert a holdban csak ez a szó volt Für länder raub und Theilung. *A Holdban/Holdon lopásnak nevezték egy terület elhódítását vagy meg/felosztását.*
39. Boldog volt a fejedelm s a status minden veszekedés nélkül, ki-ki borával, kenyérével contentus. Mégis minden auf der Hut volt *résen volt/óvakodott*, ha a szomszéd az ő vagyonaikra sóvárogna elűzni.
40. Kevély volt ezen nemes náció hívségével, s hitével, ellenben koronájáról egy kis kövecskét se engedett elragadni, En masse egybe felállott, mihelyt ellene más mordult.
41. Ezt szomszédja ki hihetetlenül reá rontott zsoldos seregeivel tapasztalta is, ezek királyok után mind nyakra-főre futottak, míg a határt elérhették.
42. Sőt maga országában sem volt bátorságos, mert a polgári sereg halállal-tűzzel kísérte. *És hirtelen látta a hadi felszerelést szállító kocsiktól elhagyatva a lángokban égő kastélyát.*

43. Üldöztetett minden felől fegyverrel, tűzzel, ezt mutatják a ruinák is, foltok is. (*Vide Schöteri Sclenotopographica fragmenta.*) *Félt és egyúttal tisztelt Phosphorusé maradt a legszerencsésebb birodalom, mert senki nem merészelte ezt újra.*
44. A generális a had végével eke szarvát fogat és a szükség kényszerítette vetni, plántálni, hogy ismét mint katona ne lenne a status terhére.
45. Az officier serege, mely paradéi tréfára egyszer napjában kiáll vala, s időközben a polgárok kergetésére eloszlott.
46. A Phosphorus országában polgári juss volt csak, katona úr egy se, de zsold, s pénzért más státusnak se volt szolgálója.
47. Subsidiium Sclavorum jobbgyság és Lehen hűbér és más ezer dolgok, melyeket itt látunk ott nem volt, az Aristocratica név se volt gyalázatos.
48. Az virtuos ember bírta egyedül a tisztos Aristocratica nevet, mint titulust, mert ebben születésből minden aequalis *egyenlő* volt, csak a talentumra volt tekintet.
49. A virtus nem ment heareditarie *örökölt módon* fira és unokára, se az atyai vagyon a rossz fiú vesztegetésére, a jó fejedelem bolond fia nem bírt heareditaria successióval *utódlási joggal* a trónuson.
50. A status miniszter bolond fia más terhelt, a trónusra szabad útja volt az legalacsonyabb közül is mindennek, nem volt semmi privilégium, hogy valaki tiszteltesség, ha bolond is in superum gradum. *legmagasabb fokra.*
51. Hivatalt nem adott pénzért, atyafiság nem adott momentumot, mindig jó fő és jó szív nyert hivatalt pénz, vagyon nélkül.
52. Nem volt diplomás Asculap ordója, hogy az embereket methodice ölje a mértékletesség és öröm közt nem sok szükség volt Aescuplapierekre.
53. Advocati de verant justiciam ignotus, de meo tuo non erant volumina. Digesta pandegta aprobantur. *Nem voltak az igazságot nem ismerő ügyvédek. Nem szóltak kötetek az enyémről és tiédről.*
54. Nem is üsmertek oly Istent, ki Olymport elhagyta, hogy egy kiválasztott rossz népnek törvényt adjon (legislatio Mosaicca) brev itt nem valeált más törvény azon kívül, melyet a bölcsök keze írt.
55. Kevés törvény tiszta világos adatott a népnek, gyermekségétől fogva minden ezt tanolta Chatecismus helyett.
56. Ha a törvényre a nép egyaránt adott, a dispensatiók által, mint pókháló által nem lyuggadtatott, nem, a tolvaj tolvajnak maradt, s aki írta az előtt is a törvény szent volt.
57. Házasságtörés a trónusban és kunyhóban is egy volt, a koronát gyilkosság nem őrzette, az erkölcs mind a legkisebbtől fogva a nagyobbikig igazság volt egy juss in patria pro omnibus. *A hazában mindenkít egyformán kezelt a törvény.*

58. Az udvari törvényben nem tudtak a két Bankról, a sollicitatur nem tudatott az ajándék adás exulált. *A sürgetésről nem tudtak, nem létezett az ajándékozás.*

59. A processusok nem gyűltek, halasztattak a világ végezetéig az utolsó ítéletre, mert kevés volt, s minden a Land nyelvén is hallotta az igazságot hangzani.

60. Minden helyt, ratio meritum et proprium esse audiebatur Vormact non erat, *az értelem és a saját érdem számított, nem létezett előjog*, aki ebben jól praktizált az mester volt juris doktori titulus nélkül is.

61. Ezért egy számár se lehetett doktorrá, ezen csupa hanggal nem privilegizáltatott gyilkosságra, minden azt cselekedte, amit értett, s ezért egy se is volt Phfischer.

62. Az handelt Acis Zoll Maut nem kevesítette, mindent venni szabad volt áranda, monopól, abeunt, *(megszűnt)* ablak, kloak, kemény nem volt az adó cédulában.

63. Ezért tiszta bort ihattak, nem bűdös-köves zavart, tiszta volt hús, kenyér, ezért egy Isten felkentje tulajdon maga is búzával, borral, fával, sajttal nem indult kereskedésre.

64. Szabad volt a kereskedésben és más státusokban is, ezért a Contrabad a nációt hívségtelenné nem tehette, kötés nélkül a fáradság igyekezet verítékében megnyerte kenyereit koldulás nélkül.

65. Egy koldus se volt, egy maga fejedelme bűnéért bénává, lövetett katona se billegett mankóval rabi köntöse rongyaiba takarva, koldulván.

66. A betegekről volt gondoskodás, csonka, béna nem volt, nem látszott az halál az után mászni, nem volt garnison által békerítve a gyönyörűség betegek rezidenciája.

67. Bordélyt nem üsmertek, ut az ártatlanság megrontassék, a népesedés kötelesség volt, az örökség kíméltetett, a házasság nem volt terhelve ezer dologgal, melyet a luxus et sand talált.

68. Nem volt klérus, melyet pénzzel kellessék áldást osztani hívni, testis tanú előtt szót adtak egyébre szükség nem volt, klérus nélkül jöttek e világra, s az élet országát is gratis hagyták el.

69. Non fuere theologi *teológusok seregének egyetlen mániája sem közeledett*, kik látták azt, amit egy ember se, s magok is megcsalták, érsek prelátus egy se köszönte fejedelmének az Ádám alma-harapása büntetését.

70. Az eredendő bűn által egy pap se osztott koronát, egy pápa se is vetett ki trónusából senkit, excommunicatio symbolicus könyvekről, vaticanumokról, könyvtiltásról nil erat. *Nem tudtak semmit a kiátkozásról, a szimbolikus könyvekről, a vatikáni dolgokról és a meghamisított levelekről.*

71. Nem kénzatták lelkeket a jövő lét tüze félelmével, hogy ezen irtózatosságot lefestésével a presens vagyont kicsalják, a tizedet se keresték a leviták, ha magok nem plántáltak volt. Mt. 23,9. Papa Pater

72. Klastromi nevelés, cölibátus, intolerancia, ordines úgy nem illett közükbe, mint a gyilkosság, nem is látták okát miért kellessék hizlalni a bolondság propagandáit.

73. A jámbor ember volt az ifjúság vezére, ki a nép szívét a virtus bölcsessége által megnyerte, jól fizetett, nép tanítója volt a legszebb hivatal azon státusban és a fejedelem volt az első ebben.

74. De ezen végre nem volt ordinátus magister, isteni oraculumot nem magyarázott senki. *A cipész maradt a kaptafájánál, és nem volt elég pimasz, hogy a szellemet akár annak árán is megidézze, hogy ráfizet.*

75. Mäntheln, Kräge, tonsura, sent Skapulieren, kut, bart, lendensmur, breviaria etc. *A palásttól, a gallértól és a tonzúrától és a szent vállruhától és a csuhától és a szakálltól és egyéb zsolozsmás könyvektől, ezektől nem függött a bölcsesség privilégiuma, hogy az ifjakot még csirájokban megrontsák.*

76. Egy szentet se tettek e fronte nulius radios videres, *egyetlen ember homlokán se látták ragyogni a szent fényt*, a gyermeki agyot tropikus szentenciákkal be nem töltötték. Egy könyvet is az egész országban nem hívtak isteni jelentésnek, revelationak.

77. Azt, amit egy ember se foghat meg, nem is tartották az emberekért íratatottnak lenni az, egy nálok csak egy volt, obliquus, *a helytelen az helytelen volt*, die Jungfrau einmal gebar, hiess wie es gantz natürlich wahr, nun nicht mehr lange Jungfrau. *A szűzet, aki egyszer szült, ahogy az egészen természetes volt nem hívták tovább szűznek.*

78. A gyűlésekben csak az igazság tanított, mégis mindennek szabadsága volt azt megvizsgálni még az bölcsékét is, a meggyőződés volt csak erőben, a holdvilágot senki éjszakának nem tartotta a pap szaváért.

79. Ocural-nézéssel nem kedveztek, a gyerek úgy volt szokva, hogy maga szemével nézzen, a hibás hit mindennek szabad volt, a Politzaj csak a hit effektusait büntette meg keményen.

80. Az igazság fő kötelesség volt még a szent locusokban is, mert Isten tömlőcei kövekből nem voltak és sklaverajnak tartották a világnak hat nap és magoknak, s az Istennek csak egy napot szentelni.

81. Szébb templom a mező volt, ékesítve Isten áldásával, melyet a természet keze épített, az aer-boltozat, s a templomokban, melyeket a szükség teremtett, a természet követtetett híven.

82. Csak a Maiestas és nagyság emelte fel a lelket a templomba, a hangok a fővalóság dicséretére zengettek, de kántor mester teli torkából bőgve nem dorombolt.

83. Egy pap se kiáltott a katedra előtt, mint egy lélektől elfogadtatott vagy ördögös, nem is tett oly Mina *grimaszt*, mintha hallgatóit mind megenni akarná, nem is volt módiban az Úr kijelentett szavait egy edényből mennydörögni.

84. A falakon nem voltak halottas scenák, vércseppes könyves orcák, az okosság, igazság volt kőre metszve, s mind a kettő között a szabadság.

85. Ó szabadság, szabadság, kedves hang és szívnek, vallásnak jádzója és fájdalmak enyhítője, a te dicséreted hangzott ott mindenütt hegyen-völgyen, templomban und in Hallen *csarnokokban*.

86. Szabadon gondolt, szólott írt minden, aki írni tudott minden, a fejedelem a szegénynek, ha kérte még pennát is megfűzette, hogy a nyomottatott lélek aer-t készítsen és fekete gőzben a gondolatok kifolyhassanak.
87. Ha hibázott az író, szabad volt megcáfolni, az igazság így előment, a hazugság annak is maradott. Pasquill nem volt, mert az igazság országában ezen szóra szükség nem volt.
88. A nyomtatás nem nyomottatott censura által, nem volt fészke a recenzensnek dicsérni, vagy gyalázni az inkvizíció módja szerint egy lélek szüleményét zsoldért és jutalomért, Hispanice megvizsgálni.
89. A nyomtatót mint érdemes embert úgy nézték, mint tudós vetések egybegyűjtőjét, s igazság üsmerőjét, az autort tisztelt, az el nem adott nem spóliáltak a Schmiederisch Gesindel *csőcselék* által.
90. Mert a privilégiumot nem volt erejük lopni, prédálni se volt vénia, hogy a vagyonya másnak és agya per privilegium in succum convertáltassék. *A privilegium által mást gyarapítson.*
91. Az újságíró is szabadon írt, a kicsidet tolvajnak, a nagyot országpusztítónak nevezte, a cenzúra nem béklyózta, hogy magát bizonyos urakhoz, s azok Wahn-jához *rögeszméihez* igazítsa.
92. Mert udvari articulások v. ut sunt Hoffbagatellen *udvari csekélységek* által nem kellett a szegény olvasók idejét és tallérjait ellopni, felséges, kegyelmes serenus etc. s tulajdon dicséret büze nem volt az újság első rendein *oldalán* mindjárt.
93. Ez helyett inkább a fejedelem ezt jutalmazta meg, mivel virtus vala nála, jutalmot adott, ígért az igazság barátinak, kik tulajdon hibáit szemére tudták hányni.
94. Az igazság vizsgálóit nem hívták neulógusoknak, nem tartották regények tisztinek csalni, csalattatni, az ortodoxusok durch Swarze Schaal, kiknek Staar in Augen Herzen haben. *Az ortodoxok fekete serege által, akiknek hályog volt a szemén és a szívéen.*
95. Ott kik midőn az igaz hitről szólnak, azonban v. lopnak, nem is a kérés morálról, hogy büntetés nélkül ragadozzanak. Nem is voltak oly bolondok, hogy az országot papi hazugság által erősítsék meg.
96. Nem, mert Phosphorus látta, az Isten bocsássa meg bűnit, hogy csak az igazság fundállandó országot és ha ott egy simplex polgár tovább látott is, mint a fejedelem, ez nem volt crimen laesae maiestatis. *Nem volt felségárulás bűne.*
97. Mert Phosphorus mint antonin másképp gondol, mint az urak, kik a világosságtól még messze futnak és tréfából azt bezáratják. Csak az oly ország állhat fenn, melyben a fejedelem polgár, a világosságot tulajdon szemekkel örömet nézi.
98. Arcanum egy se volt, még a Cassa mellett is, még a potanteuát is örömet hallotta: adj számot te első ember a státusban hová költöd a pénzt, melyet néped adott.
99. A számvétel után, mely annuatim esett meg, conscientiose megfontoltatott, minden polgár mennyivel tartana a közjót most segíteni.

100. Minden ereje szerint tartozott valamit esetenként adni, a privilegiatusságról semmi sem tudatott, mivel udvari, templomi militárisi henye sereg idegen kosztón nem hízlaltatott.

101. Így a polgári terhe messze marad a státusz vagyonja nevedett, szükség idején minden örömet erejét hazája oltára eleibe vinni kész volt.

102. Így a Phosphorus szerencsés országa minden országoknak például volt, ha titulosok nem voltak is udvari külső kalendáriumaiban, ezért nem is olvastatott semmi fizettető deputatio pro et adósságról. *Fizetés és képviselő adósságról.*

II. Rész

Melyben a hipocondria ellen egy különös, de próbált recipe adattatik elé

103. Így vala szerencsés boldog a náció a Phosphorus gondviselése alatt, és valamit a nép, úgy ő is a maga trónussában bátorságos, de sok tanulás, mely ritka dolog a fejedelmi seregben megrontotta a Phosphorus gyomrát és fejit.

104. A gyomrot, ami illeti ez más fejedelmeknél megromol ugyan, de konyha- és pince-méreg által, mivel a könyvekbe ők nem sokat bódorognak, ez magoknak nem is kár azon uraknak, egy gyakran még a melankólia a szegény tartománynak megtartó angyala.

105. De Phosphorus nagy kár volt, mert egy ily *usban* végződő nevű férfit az egek kegyelme egy *seculumban* is alig állt, és ezen egy is örvendezhet, hogy magát Nos Dei Gratiával *Isten kegyelmével* írhatja.

106. Verbo polgár fejedelem Phosphorus olvasott azért, hogy a nép javát szaporíthassa és magát, mint Hüpocondriacustis mulathassa, azonban a nyugalom futott tőle, a gonosz nevedett.

107. Végre az orvosának eszébe jut, hogy a nevetés használna a kúrára, egy Zwerchfelsh motzio szükséges provisio von Sottisen. *Hogy egy rekeszizom-mozgást kapjon, a szűkmarkú jutaléktól.*

108. De egész országában se volt egy bolond, mert minden philosophus volt, s maga bolondságát felfedezte és eltitkolta nekik, hát a cúrára, mégis csak bolondot kellett valahonnét keresni.

109. Egy nagy magazin van a holdban, melyben veres, zöld, kék, fekete boutelliok állanak, melyben boutelliák különös speciesűek és a földi lakosok esze, értelme pótolására szolgálnak.

110. Minden valaki a földben születik, meglátja maga flaskáját és mindennek szabad abból értelmet innia, minden iszik is abból, amennyi tetszik plusz, minusz és a residuumot ottan lévő custodia alatt hagyja.

111. Szerencsétlenségre ezen ital nem a torokért van, ezért megirtózott ajakkal alig is merik némelyek a boutelliát illetni és mint a privilégiumok úgy ők is von Geburt abstenniusok magok von-jokkal megelégsznek.

112. Ezért sok flaskák teli maradnak, alig is szagolják meg őket, innen van a jaj, hogy bolondul foly a dolog a földön és a föld hasonló egy nagy Bedlamhaushoz, melybe az Ádám fiai be és ki járnak.

113. Már ezen nagy magazinból ki lehetett tudni, hogy kik a legnagyobb bolondok a föld planétában. A medicus megvizsgálta Phosphorust, referálta, hogy ezek a papok volnának.

114. Phosphorus poroncsolt, keressetek tehát mindenféle papokat és hozzátok országomba, mert kínjaimnak végének kell lenni és ha a papok erre a médiumok, ha bolondok is meg kell lenni a népem javára idejöveteleknek.

115. Az útipénz itt van készen, ott van a tüzes szekér, mely amint mondják, Illyést is felhozta volt, a Marstallba találtak sok prófétai állatokat, melyekre a papokat felültették.

116. Az arany kecske Bock (a phryxus Bockja) ma az arany folyóvíz, Pegasus ló Borack vagy magy Mahmud lova (fél ló, fél asszony) mindenik elhozhat egy schockat a papokból, a Bálám számar is el egy tutzetet, és más állatok többeket.

117. A Jakob lajtorjája is, melyet álmodott jó lesz most, mennyetek hát köszöntsétek a papi nemet előre az én nevemben.

118. Az orvas egynéhány társokat is vett maga mellé, rövid időre a karavánok kár nélkül a földre jövének, szerencsésen, mert az említett állatokon a lovaglónak minden lehetséges.

119. Rövid idő alatt már egy része a papoknak készen volt, mert az orvas jól fizette, s többet adott 30 ezüst pénznél (a papok nem tésznek úgy, mint Júdás?), mert ezen urak szeretik a pénz hangját és nagy zsoldot reméltek is az út bevégezése után.

120. Már missiót álmodoztak, s nagy rangot, tiszteletet, s mindenik plánomot tett a fejedelem megtérítésére, legalább remélt egy szigetecskét, hogy a hit prinseleinja által megrészegíthet.

121. Nyomul mindenféle pap a szekér felé, fél emberek, szakállal s szakáll nélkül et dervischek 9, Bronzenek 10, Braminák 11, Schámánok 12, Fakirnok 13, megnyírt bolondok, szatirusok, Destoursok 14, és Rabbinusok.

122. És egy nagy számú sereg a Láma mindkét féle papjaiból is, kék, fejjér, fekete szín insulas, fegyveres és sapkával, süveggel, melyek hegyesek vagy kerekék stb. *zöld és fehér csomóval, fodorral és összehajtva.*

123. Az Pitagor ifjaiból, pópák, druidák, verbo ha mind előbeszéllem, fületek unná hallani, mert könnyebb a tenger fővényét megszámlálni, mint a szekták serege papjait kinevezni.

124. Az orvas megijedt ezeket megpillantván, sok baja volt elsőben is a rangbéli veszekedés csendesítésével, mert mindenik primás akart lenni, mert a barát is a szekérbe akart hágni.

125. Vissza, kiált az orvas, ti szegénység Gelübdejäger-i *fogadalomvadászai*, a szekér a keresztes, csillagos, sapkás insulas uraké, illik, hogy ti ezeknek kedvezetek, mert ők az szekérhez hozzá szoktattak, ti a gyaloglásra izmasak vagytok.

126. A Borack vigyen annyit, amennyit elbír az maga imánjai közül, a Pegazusra üljetek ti, kik a szép költeményt szeretitek az Apokalipszis állat is csak Schwedenborgi lovaglókát kíván.

127. Az arany gyapjas Bockra egy egész schok ülhet a szűz ordok lovaglóiából, itt vannak a Dániel és Jánostól látott más állatok is a Lavatterianusoknak.

128. A Bálám számára nem szolgálhat másnak, mert ő a zsidók s rabbinusok számára, kiválasztottnak hiszi magát és az isteni praedilectio 16 is neki is oly kemény szívében, mint magának a nationak.

129. Ti uraim, kiket szegénység gyűjtett seregbe, jóllehet ti is lovagolni illenétek hosszú fülű állatokon, megengedjétek, mert a szekereken lovaglás csak a feljebb való specieket illeti, és nem a kolduló barátokat.

130. Ti hát az éjjel a lajtorján fogtok nyugodni és reggel, amint hozzátok illik per pedes az úthoz fogni, különben is a sok járás igen jó nektek penitencia-tartani és üdvezülni.

131. Ezeket az orvos: már mind a mutatott helyre ment, az egész baráti sereg lépegetni kezd mind a macskák, ez is hasonló köztek, mint a macska szakállát proterea simogatja ita et hi.

132. Émelednek az állatok a szokatlan útan, a számár füleit felemeli és bőgni kezd, a rajta ülők örvendettek és ezen történetet jó ómennek gondolták.

133. De a lajtorja közel esvén az bőgő számárhoz szinte leütet arról egy scheok dominikánust, amikor már látták is az egek ajtajait nyitva, s akkor szinte a földre hullottak vissza.

134. Ezért a fejér chor megindult, egy fülénél fogva arestálni akarták a szamarat, sőt a lovaglók szakállába, hajába is akadtak, hogy móresre tanítsák őket.

135. De a számár megmérgegett, hogy meg akarják kötni, rugdosni kezdett *előlről és hátulról is az urak fejét és nyakát*, ezek is kénytelenítettek a lovaglóit elbocsátani.

136. Ily történet több is volt nevezetes a lajtorján, *sok szakállat kiteptek* végre a karavánok *jóllehet fáradtan* a Phosphorus országába *szerencsére* megérkeznek.

137. Már Phosphorus várta a nagy szálában a kedves urakat, a nagy vacsora készen volt, s ily nagy utasok számára gondoskodott volt a gyomor erősítőkről.

138. A pap uraknak is tetszett az ily elfogadás a hold országában, az ily király előtték jámbor s jónak tetszett, sőt ennek ily maiestas liberatissából már klastromokat is építettek.

139. Felséges úr! Serenissimus, Clementissimus, Augustissimus, *Cár, Parancsoló, Fejedelem* Hold fő gyönyörűsége. Te az ég fia, minden napok napja egyedül győzhetetlen czár, csillagok ura, minden világok bírója etc.

140. Christianissimus Fidelissimus Chatolicus Rector apostolicus fidei protector, te hajnalcsillag, te az úrnak felkentje, te dei gratia monarcha. *Minden keresztényi, minden hűséges, katolikus rektor, igazhitű, apostoli és a hit pártfogója, ó te Hajnalcsillag, ó te az Úr felkentje, az isteni kegyelem fejedelme.*

141. Zengett a bál, mert egyszeribe mind dorombáltak és lehajtották magokat más része eleibe vetette magát a földre.

142. Polgárfejedelem Phosphorus előtt efféle soha se történvén már egy körting hipochondria elveszett fejéből, *félíg* nevetve ait: megengedjétek uraim, én nem vagyok csillag, nem is vagyok győzhetetlen.

143. Isten kegyelme által léptem én ugyan a trónusba, de a nép kegyelmére is szükségem volt nekem ezen ordóra, felkenettetett uraim én nem vagyok, s mivel itt mezítelen szólunk én csak első polgár vagyok.

144. Álljatok egyenesen, mit görbedesztek? Itt utáljuk a mászkálást, itt csak az igazság privilégiuma valeal, csak ez udvaromba a manir, itt mind állanak s egyenesen járnak.

145. A pap urak elbámultak, mint kőbálvány úgy állottak *zavartan a nagyteremben* ezen új szókra, mert nem is álmodták egy fejedelem szájából ily szókat hallani.

146. Kiállt Phosphorus: frissen fel a földről, az út hosszú volt üljetek le s egyetek, sok időt töltöttek el a komplementírásban, s az étel is elhült, mint én is.

147. Ezen hivatalt nem kellett iterálni, de a rang mia *kétszer vagy háromszor* ismét veszekedés lett *s örömmel követték a gyomruk parancsát* még Phosphorus bele nem szólla.

148. Phosphorus ait: a hely a férfinak, s ez a helynek jöllehet tisztességet nem ad, *nem a helye az embert, hanem az ember tiszteli a helyet*, mégis ne tegyetek több szót, vessetek kockát, válassza sorsvonás, *ezáltal a kockadobás megejtve helyet foglaltak* meg esett hamar.

149. A történet láttatott kedvezni *a gonosz véletlen tréfát űzött velük* s mindennek ellenkezőt adott eleiben szemben: Persae Ottomani, Judeo Samaritanus, Bramin paria.

150. Sadduceo pharisaeus, Pietistae maniceus, franciscano capucinus, s egy dervis mellett körből. *A szadduceus mellé egy büszke farizeus, a pietista mellé egy manicheus, a ferences mellett kapucinus, s egy dervis mellettük szórakozik.*

151. Egy angliai érsek egy presbiteriánnal, egy baváriai pap egy wittenbergai lutheránussal, egy oroszus pópa egy pápista püspökkel.

152. Egy japáni Bonsen mellett egy sietita, Plató tanítványa s egy gyönyörűség fia a szent epikurus tanítványaiból a közhit szerint.

153. A történet, amint szép rendet szokott szülni parcite ignoscite is úgy esett, gondoljátok meg: az első chaosnak magatokat ti sapka, skapulás, klastrom has morzsalékok.

154. Amiolta Józsúé a napot megállította és miolta e körül a planéták forognak, soha itt ily veszekedős ebéd nem volt, *minden homlokról leolvasható volt spleen megjelenése.*

155. Itt mindenik *szívből* gyűlölte társát, mindenik keble tele volt ártást óhajtó kívánással, méreg öntetett mindenfelé, s egy basiliscusi tekintet volt a *szomszédnál villanó szoló beneventálás.*

156. Ezt látta Phosphorus és szinte sírt, de mégis csak demokritussa kellett lenni, ez használt is a hypocondria ellen látván az ételbéli különbséget *a viszályt az étkezéskor.*

157. A zsidó iszonyodott a disznóhús étel látáson, az indus felgyulladt sok állatokat látván megöletve, s kiáltott: *vae maioribus meis! Fájdalom, szegény őseim!*

158. A Pittagor tanítványa a babételért, a Szent Gregoriusé a húsért neheztelt, mert 13. péntek²³² nap érkezett vala a Clerisei *klérus* a holdba.

159. A Calvin és Luther fiai jól ettek az absolutio helyett az abroszba pecséteket ejtettek, festettek, amint írva van: *ami a szájon megyen be nem ferteztet meg.*

160. Egy kezével, más villával alkalm... szomszédjának etc. *Egy borzalom volt, kézzel, mások villával a szomszédjuknak felfogták, amikor talált valami jót a szájával felfogta, a lakodalomban látni ilyet. Annak volt egy asztal megterítetlenül és nem a fekvésnek.*

161. *Menekült a bortól, mint Mithriádész, aki kósernek gondolta. Egy harmadik vedelt, mint egy főpap Rajna tartományából vagy a Sváb hercegségből. Egyszóval, hagyta a kitűnő keresztényi klérus a pártnak a bort inni.*

161. (162.) Egy bort nem ivott, sőt egynek eszibe jut szem végből a bor és kenyér megszentelés, a pocculatio közt a pohárt felemeli et ait: *Uraim Jach Evoke! Én mind érettetek iszom.*

162. (163.) Pfüj! Kiáll egy lutheránus szuperintendens, ezt követte egy praesbiteriánus, egy rabbi, az egész saala, sőt még az ifjabb Róma fiai is.

164. Hát azt gondolod-e ajunt: a bor csak éretted teremtett, egy kölni prelatus ait: én is megesküdtem a pápának és bornak hív maradni, csak a laikusokat illeti az abszténia.

165. De a barát nem confundálja lármaival magát, sed az deák hangokat is a fejedelem hallatára, pedig egy szót se értett benne, mert *in luna lingua latina non erat. Holdországban nincsen latin szócska.*

166. Kenyeret emel fel, s minden fület betöltő nagy hangon azt mondta ait: *Flectite genua christiani, eue deus vester! Abgetterei damant omnes, csak a pápa klerikussai Sanctus spiritus sanctus. Térdeljen le minden keresztény, lássátok Isteneteket; - Bálványimádás! – kiáltotta mindenki, csak a pápa klérusa kiáltott háromszor: Szent!*

167. Evvel lenyelé Istenét, melyet akkor készített vala, mintegy farizeus animo Christum iter occidendi ac sepelendi per 3 dies in stomaho velut Jonas. *Utána ölje és a saját tömlőjébe temessék, hasonlóan Jónáshoz a bálnagyomorban három napig.*

168. Nagy lárma lett, mert szóról kezdve spokáléra is mentek *a poharak egymáshoz vágása,* polgár Phosphorus ott állott semmiért esik előtte még mese volt.

169. Egy rabbi látván a Phosphorus bámulását a dolgot magyarázni kezdette szólván a borról, a kenyérről, breviter az egész római plánomot, mint a glosszában áll.

²³² Szent a böjt nap miatt.

170. Phosphorus hallván nevetett *teret kitöltve*, ó mely határ nélkül való az emberi bolondság, Istent csinál deák szóval, *hogy aztán* ismét elnyelje, plusz *quam cannibales! több, mint kannibálok!*

171. Alig hallották ezt a keresztyének, nevezetesen Romani, Bonsen, Kapucin, Szent Hildebrandt tanítványi, s jobb keze a pápának Loyolité.

172. Vaé blashemanti fullmen huc ex Vaticano, ó nem ég meg jaj néked Phosphorus ecclesia tibi dedit sceptrum, jam adime. *Így kezdett el gyalázkodni: Fájdalom, fájdalom az istenkáromlásért! A villámok a Vatikánból – Áh – hogy ide már nem csaptok! Fájdalom érted, ó polgár, az egyház téged néppálcával mér, újra elveszi felbosszantva.*

173. Anatema esto cecidisti in cursu, periit diadema, maledicent tibi omnes elszakadt, feloldatott a régensi Band, a polgárok keze ellene. *Fájdalom a kiközösítés miatt! A kiközösítésben elhagyott leszel; elveszett a diadémod és átkozva vagy mindenkitől. Kötetlen a te uralkodói sereged, és feléd a polgáraid újra csak a kezükkel fordulnak.*

174. Phosphorus a Ban nevet nem értette, nézte és dühösségeket nevette ez még jobban lobbantotta *őket*, mérget, tüzet okádatott.

175. Átkozott eretnek! kiált egy jezsuita, általütésedre im kezem készen, ordóm tiszteles hírére, érdem az oly embert, mint te az első nu hangra az árnyék országába küldeni.

176. Phosphorus polgárai kötelességték az ily utálatos heretikust megbuktatni, ölni, a religio kívánja tőletek őtet trónusból levetni, s a pokolig taszítani.

177. Phosphorus polgárfejedelem ezen szókra bámulva állott, hogy lehetne mozdulás *az országban* egy barátocska tetszésére? Mely bolondság, ait: fektessétek le ezen tisztas embert egy dózis borkövel.

178. *Mindeközben* azonban mások pohárral provideáltak a jobb kedvről, gőzölt a sok tonzúra a bortól, egy rész barát, mely ivott volt ut porcus, s hát újra innya kezdett.

179. Egy a földön hevert más fél mezítelen, amaz kettő hajba, szakállba fogódzva, a Franciscus s egy *Bonzen-nal összefonódva*.

180. Látván Phosphorus szólítja embereit, vigyétek ezen tiszta urakot oly helyre, melyet választottak, értitek szavaim? Ott szépen nett similis similem poterit convertere. *együtt lehet egy*

181. Ott reggel a hajnal jöttével a magok Ex profundissokat elmormolhatják, bezáratja disznóólba őket, mint Circae ezelőtt et ait: domini, Guten nacht! Plura mane! *Uraim, jó éjszakát! a következő reggelig.*

III. Egy kérdés tetetik, de meg nem felelnek reá, jutalom ígértetik, de senki sem nyeri el. Bolondságra bolondság

182. Phosphorus régen nem ment így lefeküdni, feleségit csókolgatta örömbibe, az ágyban nevetve aludt és ébredt fel, mert nem tudta honnét van e csuda.

183. *Nevetéssel aludt el és így ébredt fel ismét, korán a hajnal lila fényével. Megerősödvé ébredt fel, alig öltözött fel, s kontiliumot egybe gyűjtött.*

184. Más salába, mert a Bachausok a tegnapi begazolták volt, bűdös volt, bor, bús, egy zug Herkules kellett kitisztítására, mint egy Augiást.

185. *Midőn már mind körülállottak a papi seregek tagjai ait. Ezután mint a papok serege kötelességtudóan megjelent, és mindenki rendesen táborozott egy kerek színházban, a saját trónjukról beszéltek, (a nemzettel körül fogva) Phosphor polgárfejedelem tehát:*

186. *Érdemes tiszteletes urak, melyről már tegnap próbájokat láttam (erre sok szem lepillantott) a cél most, hogy ide hívattalak, nem az evés-ivás.*

187. Nem, mert én igazságot keresek, s remélem, tőletek meg is hallom, s ti az ensek természetéről engem meg is tanítotok, egynéhány kérdést fejtsetek meg.

188. Ezek nehezek, de az oly emberek, mint ti valóságos igazság tanítói, megtaníthattok reá az jutalom sem kitsi.

189. *Megmutatja az arannyal teli erszényt. Ez jobb pillanat volt, mint a bor, pecsenye szaga, a jobb feletet adói lesz ez. Hozott egy zsákot kövérré tömve csillogó dukátokkal, (egy pillantás, ami örömet szerzett, mint bor és sült pecsenye), minden kéz szorgalommal afelé és kiáltottak: egy zsák az ár a valaha volt legjobb válaszáért.*

190. *Ki teremtette a világot? Mikor? És miből? Teremtette-e egy rabbi, én tudom az erszény enyém. Így hangzott az első kérdés: Ki? (itt hangosan felnevettek a papok) ki teremtette a világot? Mikor? És honnan? Önök, uraim, ki által lettek teremtve? A fejedelem hallgatott, egy rabbi kiáltott: fejedelem uram, én ezt fáradozás nélkül tudom, az enyém az első zsák.*

191. *Elohim creavit ex nihilo hat nap in principio Beressit Bara Elohim etc. 6o Adamun e terra et evam ex corta ilius. A semmiből teremtette Elochim kezdetben hat nap alatt, Beresit bara Elohim etc. Nem szükséges tovább kérdezni. Hatodjára teremtette Ádámot földből, szép és fenséges, és Évát Ádám bordájából.*

192. *7° Quievit, ezért innep ma is, ex nihilo ait Phosphorus est impossibile, ex nihilo nun quam sit aliquid. A hetedik napon kipihente a teremtést és a lobogást, ezért ebből a sábeszt szabadon követjük. – „A semmiből? vág közbe a polgárfejedelem, uram, az nem lehet lehetséges, a semmiből soha nem lesz valami.*

193. *Ha nem hiszed, ait rabbi, lege mosem, ki az ait Phosphorus. Responsum: az legnagyobb ember, akivel az Isten beszéllett, hogy nos per rubr moreducat in etc. Kétekedsz, folytatja a rabbi, csak Mózeset kellene olvasnod. Aki, támadta a fejedelmet a szavaiban, az úr volt? A legnagyobb ember, Istent, beszélt, kiválasztott, a Vörös-tengeren keresztül a Kánaánba vezessen minket.*

194. *Elmondja Mózes születését, nevelését, a csipkebokrot stb. Itt mesélni kezdett: ahogy Mózeset felnevelték, mint Jehova az embernek különösen jelent meg, egy égő bokorként tette magát nyilvánvalóvá, és hirtelen – Mózes először félt tőle.*

195. Mi csudákat tett a fáraónál, míg a lopás parancsoltatott. *Mint erre a fáraónál sok csodát tett (mint ez az Exodusban áll), végül sikerült neki, Izrael népét vezetni Jehova első jelenésére, a lopás becsületes volt.*

196. Utazás, tüzes oszlop, Manna, méz-, tej, folyó-ország. *Egyiptomból kihozatott, keresztül a Vörös-tengeren sietősen, és amint az Úr magát egy este egy tűzoszlopban megmutatta, ahogyan a mannákat esni hagyta, és Mózes jobban magasztalta a tej és méz országát.*

197. Mennydörgés, villámlás közt Sinai hegy, parancsolat-írás tulajdon ujjával szép vitzel és a Szent Föld meghódolása.

198. Hogy parancsolta Mózes Isten nevében a pogányok megölését, egy se szabadult meg a választott nép bosszúállásától.

199. Az Electus Populus *kiválasztott nép* hangra a több Napkeletiek is zúgni kezdettek, hajba, üstökbe, mi is circumcisusok *körülmetéltek* vagyunk, mint ti, mi electiotok signuma. *kiválasztottak jele.*

200. Phosphorus ait silentium mondjatok rendre. *Polgárfejedelem a vitához közeledve csendet parancsolt egy csengőjelzéssel. Ezzel különbséget tudok tenni, szólt, nos beszélj a továbbiakban máshogy.*

201. Egy Aegyptumi ait, a tisztelet miénk, tőlünk tanulta Mózes a teremtés dolgát, cum distinguitus, hogy ő a világot egy hamis Mähr-ből *hamis szellemmel* értetlenül megcsalta.

202. Nem szól egy mohed, Mózes csak az időben hibázott. 6 gahan 6 napot tévén, amint Zendavest és Gadder tanítja.

203. Braman mi 6 nap gahan?, nem hanem 4 vedan 18 pontanan 6 aschtes kell ide, de ez töletek titok, a világosság nálunk van.

204. Mi egy láma kiált, mit akartok azon agyak költeményével, s nem tudjátok a mi Beddonunkat. *Micsoda? szólt egy láma, mit akartok a mi zoroasztriánunkkal, és Brama agyszüleményein keresztül Pourinamon és Chasteren? Gondolkodjatok, egyedül a kedvencek látják a magasabb tudományt, és nem ismeritek a mi Beddaunkat.*

205. Ab aeterno deus se et suam essam novit incivit semet extra se in hunc ih revelare. *A határtalan örökkévalósághoz (indította a felolvasást) az Úr saját magát szentelte fel és saját különleges létezését, eszébe jutott, a saját létezésén kívül legmagasabb és legtökéletesebb Én láthatóan kinyilvánította.*

206. Creavit(!) Maan profundo et 4 elementa, et sejunxit. *Dolgozott az anyagon a világépítéshez, ahogy nevezte, négy elemi rész, amelyeket azonnal különválasztott az első feltűnésnél, az Egyeseket egymástól. És megfújta a vízben, amik által a saját tojásalakú fuvallatukon, mint buborék felfújódtak.*

207. Evolutum est firmamentum, limes mundi, grex stellarum et orgine. *Kifejlődött az égbolt, ami körülhatárolta a világot és ahol hamar és hamar szélesen szétválasztott csillagok serege ragyog. A föld és a létezés teste dolgozott rajta, és engedelmesen a hívására mindegyik rendben állt.*

208. Ut motu non carerent quilibet e suo spiritu certam partem indivit, hinc nec molimur, prae Fortuna eo revertimur unde accepimus. *És ez az, hogy az övé, micsoda üdvösség! Nem téveszti el a mozgást, így adott nekik egy részt saját lelkéből; ezért nem halunk meg mi soha – micsoda szerencse! Mi csupán visszatérünk hozzá, ahonnan kijöttünk.*

209. Epicurus. Hát ij terhet vett volna magára, hogy dolgozzék, teremten? Sibi satis est ipse ut feli sit, non indiget mundo. *Hogyan? kiáltott fel a második Epikurosz hívő, Isten kell – magyarázott neki, ti papjaitoknak? – a fáradság viselkedik, világokat a mulatsághoz teremteni. Az Isten egyedül is elég és hogy a legszerencsésebbek vágyakoznak, nem igényel világokat.*

210. Mundus a se est conjunctiore elementorum per radios ex casu, quae scultitia Pitagoreus clamat, ex casu omnia? *Egyedül állította elő a világot keresztül a nappor kötésen úgy, mint még megtartotta saját lezárásában a meghatottságot. – Véletlenből? – Ha! Melyik Tóra, hívja hangosan egy Pithagorasz barátot, a véletlentől mindezt?*

211. Lege Ciceronem et ennum, scripturae sacrae literae infinitai dabut net ex casu librum? *Hajógyár egyszer, mondta Cicero, könyvecskét akarok a tanult Enniótól, megszámlálhatatlan betűk a végtelen szobában körös-körül, és várt, vajon egy véletlen a könyvet helyezettség hozta-e?*

212. Nem, itt többet mondott a láma, mint te, a chaos öröktől fogva volt és setéség fedte a fényességet. *Nem! Itt a láma többet értett, mint te bizonyítottál a vak véletleneddel, az epikureus dicsért. A káosz az örökkévalóságtól van, éjszaka fedte csak a fényesség gyönyörűségét közepén.*

213. Egyszer lux potentia erunpit, nos fugit dein formavit lux mundum ut hodiernum videtur. *Egyszer a fény a hatalmával előhozta – ő tudna engem örjíteni – Eltűnt az örök fekete éjszaka a saját ragyogása előtt. Ezen képezte meg a fény a világot, úgy ahogy minden már földerült körben hamarosan még kevésbé.*

214. Ex nord clamatur site tu cum luce tua. Edda quod vicit veritas est, engem nem csal meg Epicuros se a titkos ordó. *A mi fényünkkel csak csendben van itt nekem, kiált egy hang északról, epikureus sem téveszthet meg engem, még a titkos rend sem – mondta az Edda – és amit ő mondott, volt az örök igazság több, mint – Fény, több, mint a ti vakotok gondolta.*

215. Wodam és Wald megölték egy réten a nagy Ymer óriást. Ennek vérében mind megfulladtak az óriások.

216. Ennek húsából mas veszen lett a föld, szakállából a plánták, csontjaiból a kősziklák.

217. Agyvelejéből fellegek, koponyájából az ég, melyet az Nord, Süd, West, Est tart és szelek fűnek minden felől a Windal parancsolatjára.

218. Az ember lett háromból, aus Esche az férfi, aus Erte az asszony aska, embla, melyeket a tenger habjai hánytak.

219. Az Isten lelket, életet adott, 2 us itum gustum adorum tectum et intellectum. Tertius harom us visum auditor és os ad edendum et loquendum. *Az első kérdés nélkül adott ugyanaz szellemet és életet, a második a járást, ízlelést, szaglást, tapintást, értelmet mellette, a harmadik Isten adott még nekik ábrázatot, hallást, és egy lyukat is a beszédhez és az evéshez.*

220. Phosphorus nevetett, mely álom, gondol is mást hamar. *A mesénél Phosphorus alig tudta tartani a nevetést. Ha! Micsoda barázda! Micsoda egy álom! Barátok micsoda buta beszéde! Gondolta, hogy gyorsan egy másik beszéd, és nevetés félbe marad, és újat engedélyezett.*

221. Graecus incipit a Chaosban nagy Streit volt, mert a tűz, víz, föld, aer mindenik úr akart lenni. *Káosz volt, egy ember kezdett beszélni Görögországból, Isten tudja? – Mely időkből, ostromolt az anarchia minden csapásától. – Mert a Gonoszság köde alatt az Úr akarta a Földet, Levegőt és Tüzet és Vízet.*

222. Natura litem diremit, separavit et stellis vitam indidit et Prometheus hominem e luto et lapide. *Végül a természet elviselte a hosszú harcot, hogy elrendeződjön; csak a létezését különítette el, és megadta a csillagoknak az életet; kegyes csillámló fölfelé folytatta, és egyedül Thor tagadhatja meg az ő isteni léttüzet.*

223. *Éppen ekkor eszébe jutott egy másiknak, jött Prométheusz, hogy engedélyezze, hogy a kőből csinált emberképpel egyesüljön, isteni szikrát lehelt beléjük, s ennek köszönheti a lélek örökké tartó életét.*

224. Bene sed natura a se nihil valet clamabant secuatae ex superioris specialis ens debuit adesse. *Ugyan! De a természet egyedül, kezdett egy csaholni, lehet, amit ezer szekta kiáltott, nem teremtette az egész világot. Jóllehet nem is nyugszik nála, de így van ez, amit minden csinált, egy létezés magasabb fajtája.*

225. Perra sua di produxit omnia non ait alter, sed 3 us est tartarus. *A Föld a mi hatalmunkkal, engedte magát hallani, amiből magát mind előhozta, ezért nem hagytuk magunkat elbolondítani ettől az Úrnak filozófiájától. – nem minden létező ok ordít, egy harmadik a Tartarosz.*

226. Deus debuit adesse, mundus diu in ovo quodam latuit, Burmetus ex ovo prodiit deus alatus meteora ascendentibus, cortex aeternus pruptus. *Ó, el veled, Tartarosz! Tiszta borkő teremtettvilágok, zsákmányolt egy szójátékos görög az álokoskodást a leszidáshoz. Bizonyította nekünk Isten fekete forrás és világ előtt, ami a pokolból ráadásul keletkezett.*

227. *Helyes, jut eszébe egy másiknak, a világ – mindig is csaholtatok – a legszebb Istentől lett megvilágítva és egy Istentől teremtve, ami egy tojásban sokáig elgörbülve feküdt, és végül egy nap a tojásból előtört.*

228. *Kegyesen előlépett egy új Isten szép arany szárnyakkal, hogy néhányat a káosz meteorjaiból lepecsételjen. A káosz sötétben állt, nyíltan törölte gyengéd kezekkel, így lejött a héj örökre.*

229. Hatalmas szavára fiat legyen a csillagok lettenek, verbo egyszóval Amortol van az föld, ég a szerelem istenének köszönhetik léteket.

230. Egy philosophus hát Amortol a világok nem, sőt Isten-páter deorum et hominum. *Mi? Egy filozófus tombolt elcsúfítva a haragtól, micsoda? egy kislány, mint Amor, neki kell köszönnünk a világot? Nem, nem, soha többé nem gondolok erre. A világot csak az istenek és emberek Isten-atyja alkotta.*

231. Ezen szóra láрма esett Mózes, Jézus, Mahomed, Szent Brama követői szót nyitottak. *Jupiter nevénel rettenetes láрма hangzott fel, (a szoba üvöltött Klopstock után rettenetes haraggal), Mózes, Jézus, Machmud és Szent Brama fiai szidalmazásra nyitották a szájukat.*

232. Jupiter egy rossz rabló, Tyrannus despota teremtett volna? *Mi Jupiter? A buja férfi, az örök pusztító, az igazságtalan zsarnok, a kegyetlen pártütő, a legmakacsabb despota, aki egyenesen pestissel és éhínséggel fenyeget, neki kellett minket teremtenie?*

233. Ti pogány papok, mi a ti Istenetek? *Lucián errorus ostendit, nec Homerus subicet. Félelem nélkül hirdették Lukianosz gúnyát, gyengeségét és betegségét, így Homérosz a költő nem tudja rejtegetni a hiányosságait.*

234. Ti megcsalattatok, emberekben bíztatok, fővényen építettetek. *A segítségükre számítva becsaptak? Biztosan mondhatom, nincsenek nagyobb bűnösök ott. Aki ilyen istenekben bízik, az a homokra építette a házát, mint lecsúsztatok – bölcsek.*

235. Still, *Csend*, szól Phosphorus, ha mind zúgtok, nem érhetek mores szabad szólani, de rendre, zsidó, keresztény, mohamedán is a megvettetett pogány is.
236. Egy görög előáll, csendesén kérdi: tü Isteneinkről csak rosszul tudtok szólani, hát a ti Istenetek csak igaz és indulat nélkül való-e?
237. Igaz-e, ha a próféták Machmudja által épít, ha pogányt, keresztényt bérel ölni parancsol, ha a hitetlen szíveket megkeményíti, hogy kínozhassa?
238. Igaz-e, szólj natio electa az electio dolgában *kiválasztott jámboraitok, igaza van a zsidók választásánál?* tökéletes-e, ha megbánja a maga képére teremtett ember, hogy teremtette azért, hogy azt cselekedte, amire ő teremtette?
239. Creavit ad imaginem et eram justi recti bonorum amatoraes si non tales creavit scivit ne tales futuros. *Amikor csalódott a saját képében, tökéletesen igaza volt, és jó amint ő bölcsen és nyugodtan a jámboroknak csak a barátai. De ha nem lett volna annyira csalódott, úgy bizonyára tudta, hogy a hívás jelére követni fogják őt.*
240. Mely atya próbálja fiát mérges pogácsával, ha tudja előre, hogy ez nékiek kárára volna, ut hic sciri debent ista? *Ha a gyermek éléskamrája meg van károsítva?*
241. Plus csak Tyrannus állhat bosszút az unokán is az apák gonoszságáért, tamen facit ista vester deus, lege Biblia vestra. *Távol van az ajkaim gúnyától – csak a mi Bibliánkban fekszik.*
242. Megesküdt le is íratta sokszor, a circumcisio frigyével örökre veletek marad, mégis amint a világ úgy ő is megöltetett titeket.
243. Dicite, volt-e Jacobnak prioribus jussa, jóra, megcsalathatik-e az Anzeliumról? Nem tanítja-e kevély nemzeteket hazudni? Nem ő parancsolta-e, mely Tyrannus!, a maga képének nem parancsolhat senki ilyen.
244. Ő parancsolta ut Cananeos oscidatus qui patribus vestris benefecerunt, nem volt-e azon irtózatoss Tyrannides fundálója, azon excommunicációnak, melyet tőle a Pápa elragadott. *Nem parancsolta a Kánaánban a népek lemészárlását, akiket a ti atyáitoknak jólesett, és semmi szerencsétlenségre nem gondolt? Nem volt átka a borzasztó türannosz Jehova alapítónak, amit a pápa tőle elragadott?*
245. Az intoleranciát nem plántálta-e ő és ez, ami ma titeket nyom nem a ti Jehovátok szüleménye-e?
246. Mi jussotok volt Canaanban? Jobban cselekedtetek, mint ők? Baromi módon éltetek, sőt még rosszabbul.
247. Mi küldött a pusztára, quo effectu ibidem idolatrae, si deus pro cananitannibus id pecisset, illi miliores futur. *Mi űzött titeket a sivatagba, habár Isten kiválasztott titeket, a csúf bálványimádás és a makrancos lét ellen? Valóban! volt az Úr Kánaánban nektek, mi volt ő nektek, megtette a legjobbat.*
248. Eigensinnig kellett Jehovának, mint nektek is cselekedni és egynéhány Palingenesia *feltámadás* által kellett titeket emberekké változtatni.
249. A jobbágyság általatok született Aegyptumban ezáltal lett József úr és gazdag örökös gyalázatjára, ott nem volt egy szolga is, mégis Jehova mindennek jussot adott, amint József akart.
250. Mégis Jehova minden parancsolatai mellett lopnotok is kellették, amint ezt mai napig is azon parancsolat mellett a Ripsen Rapsa körül cselekszitek.

251. Jehova kevély, vért szomlyúzó ok nélkül is, még a gyermek ellen is, mert a harmadik generációban büntet.
252. A Cananeusok szívét ad Sehein *kővé* megkeményíti, hogy kínozhassa ut Tyrannorum Aegyptu *egyiptomi türannoszok*, hogy több csudát tehessen.
253. Dávid Isten szíve szerint való szolgája, licet saepe male egerit ezt is Jehova a nép számlájára hajtja, hogy tréfából pestist adhasson reája.
254. Sault, akit királlyá kenetett, miért vetette ismét meg, ha ő nem bánhat meg, mint a Hyerarum Tyrannus *hierarchia zsarnoka*?
255. Azon ember, aki a teocriatiát jól vitte, mert Mózesről eddig a népet jól csalták az isteni orákulumok ut apud nos a szent ládából vétetennek. *Az isteni orákulum jóllehet nálatok is megtörtént.*
256. Miért vetette el hát Sault? Hát azért-e, hogy emberibb módon cselekedett, mint az utálatos Próféta?
257. Azt parancsolja: tiszteljétek áldozattal és másutt conradicit. *Milyen gyakran parancsolta Jehova, hogy áldozattal tiszteljétek, és melyik könyvben mutat egyúttal nektek másik tanulságot, hogy az áldozat neki nem tetszett? Hogyan, zsidók, mondja az egész világ, hogy hagyhattátok ezt?*
258. Könyörülő, s majd emésztő tűz oroszlán, egy Ungeheuer, a kurvaságot ma megbünteti, holnap maga parancsolja. *Könyörületes, és hamar egy mindent felemésztő tűz, és elszakít, mint egy oroszlán az erdőben, egyszóval egy szörnyeteg, hamar és keményen bünteti a szajhaságot, és parancsolja félelem nélkül a szajhalkodást.*
259. Mindennek a keresztény Istennek jobban kell tetszeni, licet quidam loca gravia, auditu difficile a Gnadenwal. *Vajon alaposan néhány állás nehezen cseng a fületekben; én az én Kegyelmezőm és valami, amit még ő parancsolt, amiből ismerhetik a zsidókat.*
260. Ti zsidók keresztény héroszokat adtok előnkbe, dic Ábrahám, Izsák, Jákob, Mózes, Áron foebus quod? *Mint mikor mi szent Thorunk előtt a hősök meghátrálhattak, beszélj, mi van Ábrahám, Izsák és az áruló Jákob és egy szövetség, Áronnal Mózesrel?*
261. Josue, Simeon, Samgar, Ehud, Trola, Jael, Barok, Gideon és Samuel a papi scolába és mi Sámson Herakleshez képest.
262. Dávid a fő szem, ki a férfit a táborba küldi, hogy karasi forhasson és megöleti. *És Dávid, a ti nagy hőstök, akin parádézhattok, a férfit kiküldi a táborba, hogy az asszonyát megtarthassa, és ha a férfi nem lázad fel, orgyilkostól esik el.*
263. Még halálos ágyában is a szent ember vért szomjúz juxta cor dei. *Még a saját halálos ágyán is szívből akar szomorúságot tenni. Az utolsó szavaival is halált és vért akar.*
264. Ezen Held gyalázatos a ti szenteitek is cristiani ilyenek, legendae sunt fabulae. *Az egyetlen mintát akarom én csak a ti szent hőseitektől, a ti lealacsonyításokra és meghökkentésekre, zsidók, közölni. A ti szentjeitek is, Krisztus uratok, a dicsőségtől, a mesék és legendák ellenére.*
265. Pádúai Antal disznók patrónusa, sic sonat exempli gratia, Sent Ulrich 11.000 szüzet is. *Pádúia szentje a disznók védőszentje – hangzik bizony példának okáért a saját szent fénye ellenére, úgy mint Szent Ulrich, mint patkányok barátja, nevetséges, úgy mint tízezer szüze.*
266. Mit tettek ezek jót a világra? Nézd, mint caledóniai disznók sese occiderunt. *Mi van a ti szentjeitek (majdnem elnevetve szerettem volna kérdezni) a világ hasznára, a tulaj a szükségben*

oda elvetve volt a ti összes imádkozásotok, a ti önsanyargatásotok elég egy – hogy kaledónia malacot a nemzet szerencséjére megöljete?

267. *Az étel, ital, házasság, megvetés, kasztráció elég ok-é a kanonizációra úgy egész olasz fél szent? Önmegtartóztatás az ételtől és a közösüléstől, a kasztráció még ráadásul, és a körülmételés bizonyára elegendőek a kannonizációhoz, ott vannak már herélt félszentek?*

268. *A házasság szakramentum, mégis Gregorius ordinis fundator vos seclisit e colibatus hiba. De van még általatok a szentséghez a házasság érvényesítve, és mégis balra ettől elválasztotta Gregorius a papi rendet. Beszélj, mi a cölibátusotok? A legnagyobb szentségtörés az államon, és még szentté is teszi?*

269. *Mi munkára teremtettünk és evvel híres az ordo. Nem a tétlenségre teremtett az Isten, a cselekvésen keresztül csupán és a hírnévre vágyakozáson kivirágzott a hősök rendje. Az igazságtalanság, veszély nélkül visszariadjon, és valóban akadályozzák azt minden helyen és végen.*

270. *Despotáról szólottak trónusból lehányták. Gúnyosan beszélnek a despotákról, vajon a korona egyformán ízlett, öntudatosan vadásztak a trónra, amikor a népek nyomorogtak; úgy, mint ők a gyengéket a vadállatoktól és a vad rablóktól megvédték.*

271. *Minket bálványozóknak neveztek nescitis nostra dogma, mi sok képekben egy Istent tisztelünk jóllehet a nép a képhez ragaszkodik, hát nálatok jobban van-e?*

272. *Pallasban a bölcsességet, Bachus Ceresben a termést, Vestában a szentséget, Saturnusban infinitiumot végtelenséget, Amorban a teremtő erejét tiszteljük az Istennek.*

273. *Tremisben Justitiát, másban erejét, Hermésben sebességit másképp et unum deum quod et vos licet alio modo. Themiszben az igazságosságot, Marsban az erejét, Hermésben a gyorsaságot, másokban más munkát. Mi csak egyetlen Istent tisztelünk, ámbár – ilyesmit tesznek ti is – egynémely alakban.*

274. *Szólj christiane minderre, nem több bálvány apud nos a mesével, milli nes dii. Keresztény beszélj, az igazság egyetlen részéről sem feledkezhetsz meg! Ne műveljetek több politeizmust a millió mesével. Sokszorozd, messze a csúfság! Ti nem festitek le naponta millóknak az isteneteket?*

275. *Voltunk-e mi oly bolondok valaha, hogy az Isten képét, sőt magát megegyük, voltunk-e ily szemtelenek azt, aki áldozatot parancsol azt áldozátok ti meg anélkül, hogy elpirulnátok.*

276. *Hát az ezer képek mellett nem térdeltek-e le? És először micsoda szentségtörést hajtottatok végre a szent képeitekkel? Ha ez a ti szörnyűségetek marad, úgy a világnak el kell pusztulnia. Nem térdeltek le minden kép előtt és a hiedelem miatt ezer szörnyűség lesz?*

277. *Nem mormogtok-e a szenteknek litániákat, bit für uns és nem hiszitek-e intercessiójokot a deo et exudiat. Ne bőgjetek a szent seregek hosszú litániákban egy kérelmet nekünk, naponta és nem termelitek a fejlődést a ti közbenjárásotok által a ti legmagasabb isteni trónusotok előtt – és meghallgattatott?*

278. *Ami még rosszabb ti Marianna, egy asszony előtt, aki szült és ti mint Izaner szeplőtelennek mondjátok, szűznek pedig fiait csak asszonynak nevezi.*

279. *Ez oly, mintha az Atya (Isten bocsásd meg bűneim) az asszony pantó feje alatt lett volna, still kiállt az egész légió, inkvizíció, bosszúállás!*

280. *Futnak a barátok zászlóval és a fa hibázott csak, hogy az Isten dicsőségére meg ne égessék.*

281. Felséges Uram, ait unus, azon Istenen tett csúfságot kötelességünk megbosszulni, a religió kívánja, hogy ezt a pokol fiát megégessük.

282. Adj fát, hogy keresztényi módon porrá égessük. Phosphorus: itt nem terem, hogy embert égetni is jusson annyi.

283. A fát mi az unokákért plántáljuk, hogy ők abból éljenek, nem tudunk az égetésről való jövedelemről, legalább itt az országban egy Isten se próbált így áldozat kívánását.

284. A hóhér fegyverének itt kevés dolga, nem evvel térítjük a hibát, mint a ti szép földeteken, amióta ezen trónus fennáll egy csepp vér se öntetett ki a religió.

285. S hogy is bosszulna egy valóságos Isten egy férget így, ha csak nem plántálta és kéretne reá, inter dicatis quis est verus deus.

286. Mind mormolni kezdenek száznál több nyelven. *Az igaz Isten? Alig találta el ez a szó a papok dobhártyáját, úgy tomboltak és kiabáltak tovább, és elkezdtek csaholni a legjobb polgárokként a trónra több, mint száz nyelven.*

287. Zeusz, Jupiter, Tien, Teup, Thor, Wurs, Kakto, Pachachama, Romavasvari, Zyprisor, Marvopuanta, Brama, Bigain-Potin, Corcovit, Babaál, Sonne, Mond Fro, Srantovit, Mann, His Hum Triglaf.

288. Alfadur, Krisna, Hobbanok, Jacka, Cheichtan, Krozsdan, Jetisso, Lingam, Motina, Molo-Vordan, Quanima, Pussa Vichenou, Jotoko, Pillan, Vicipru, Radegast, Piccolos. *Font, Zerneck.*

289. Geis, Horus, Ocke, Jehova, Osiris, Gurho, Juno, Esvara, Pernu, Maraka, Amida, Mars-Percuno, Tyr, Heindal, Lama, Schaitan, Hermes, Mirachocha Vulcan, Saturnus, Zambabpungo.

290. Az ördög számlálhatna mind elő az istenek neveit, ha az ítélet napig mind fáradnék is, mindenik a magáét erősítette igaznak lenni.

291. De a szó mellett nem állapodtak meg, hanem ökölre indultak, heterodoxiát emlegettek.

292. Per barbara és ferio *Barbara és Ferio által* oltalmazták magok, s mást téríteni próbáltak, nil fit Phosphorus nevetve vet véget ily kérdéssel.

293. Egyeztetek meg melyik igaz a sokból, dicatis, ki, s mi az Isten? De rövideben. *Mert ti de, ahogy én láttam, biztosan soha nem tudtok egy véleményen lenni, hogy ti a bálványiseregből egyet, őrizni, megnevezni, így tulajdonképpen csak nekem mondani, Ki? Mi az Isten? amire ti gondoltok, azonban kevés szavakkal.*

294. Hallgatva deliberálnak ugyan allegálni kezdenek a dogmatikai compendiumokra, hogy az orákulumokba be sáncolhassák magokat.

295. Bolondság a bolondságra nem jön így világosságra, ezekről a prokolumot nem adhatjátok elő, grátus egyiké se az erszény.

296. Ma egy szegény polgár írta nekem sin rectus, övé legyen az erszény. *Mielőtt ti magatokat egyesítitek a legjobbaknak, hagyjátok meg; Így beszélt. – Ti hallgattok? És hogy tűnik reggelig elférhetnek. Eszembe jutott egy szegény polgár, aki ma írt nekem: Becsületesnek lenni! Neki kell az erszényt kapnia.*

297. Engem, hogy nevetésre indítottatok sok hipotézisben köszönöm, jóllehet a kérdésre nem feleltetett meg, ite dormire.

298. Talán a második kérdés sikerül majd nektek, azonban lehajolt már a nap, hogy ezt még szóba hozzuk. Szolgált már ma a gyomrotok, de holnap a következő jó időben várjatok itt.

IV. Melyben oly dolgot akarnak magyarázni, melyet nem értenek és azon tiszteletért, hogy ördögök légyen, veszekednek

299. Kérdés a gonosz, mely történik a világon, az Istennek tulajdonítjátok-e, valakinek? *Uraim, kezdte Phosphorus polgárfejedelem, a nap kora reggelével (néhányak nagy bosszúságára), egy új kérdés: írjátok le, hogy a rossz a világon Istentől van-e, vagy a bűnösség valaki másra tartozik.*

300. A Korán-, Biblia-követői Zendavist kiáltanak, non deo. *Egy Istentől a gonoszság? Hogyan lenne a gonoszság egy Istentől? Micsoda hallatlan szentségtörés. Ordított a Korán, a Biblia és Zendavest követők papi kórusa, hogy a fejedelem fülét csaknem túlharsogták.*

301. Más minden az Istentől jó írva van in Bibél Bibliában és jó is, rossz is, de mi van ott írva, melynek ezerszer ellene ne mondanának a diktáló lélek trotzara lélek ellenére is.

302. Blasphemia menkö mit képzél nagy Jehova titkait hafariest mit nem mozdulsz. *Micsoda hallatlan blaszfémia! Micsoda iszonyatos vétek! Mi azonkívül a te mennyköved? ordított a kórus, azonnali bosszú? Ó, nagyobb, hatalmas Jehova – Fel! bosszuld meg rajta orákulum, aki őt megrágalmazta.*

303. Mégse esék tűz le, Pál, Péter se volt a menkö alatt silentium P. Silete malum mediate ut a deo devit inmediate causa pixis foeminae cuius dem erat, nevétek ezt, de ő megmutatta azt is mely széles, s mely hosszú volt a pixis, s mi volt benne. Egy rabbi: hallgass költeményes hazug! *Azonban az igyekezetetek ellenére nem esik az ég tüze alá, ahogy nincs salétromeső sem, ahogy hajdan újra Korálnál. Röviden: Jehova mennydörgése alszik az ordításotok ellenére, és Phosphorus csendet ordít a káromlóknak.*

304. *Egy görög megragadta az alkalmat és emelt hangon beszélt: urak, hagyjátok abba a viszálykodást, azt gondolom, hogy békülhettek: az ördög csak közvetve származik Istentől – minden bűn egy asszonyi szelence.*

305. *A névnel: asszonyi szelence (Pandora szelencéje) mindenki nevetett. A saját dolgukban azonban nem hagyták a görögöt tévedésben. Igen világosan bebizonyították az urak, milyen hosszú és széles volt a szelence, és mit foglalt magába.*

306. *Belőle, ahogy az emberek kinyitották, minden vész kiszállt, amit ez a test jó szándéka szerint nyomott. – Itt megbukik a rabbi a szóban: Uram, nem hazudott még nagyobb, nyomorult fűzfapoéta.*

307. *Igaz az, hogy egy asszony által minden ördög a világra jött. De ahogy az örületetekben örömtöket leltétek, Isten nem fogadta el erről a dolgokat. Egy másik angyalfajta is volt, egy különös fajta, röviden: az öreg kígyó.*

308. *Micsoda? kiáltott egy egyiptomi. Mózes ellopta a kígyót, nálunk volt a sárkány a pusztulás képeként leírva. Osiris az ő Jehovájuk. És amit ő beszélt az angyalról az a miénk. Szólt egy molud.*

309. *Nálunk először megtanulta az ember a magas szellemtudományt. – A nagy kígyó Ahriman, nekünk illik Ormuzd és Cherubim tisztelete, uralkodás, trón, Serafim, Mihály és Sátán.*

310. *Micsoda szerencse, hogy a ti atyátok (távolra vezetett) Babel felé ment, és a mérges szellemek a hazafelé visszaúton viselkednek; azt tudta, hogy írva állt, de ő a megszállás legnagyobb prófétáját kergette.*

311. *Azután a keresztények el tudják helyezni az ördögűzést, azután az ember a hit igáján keresztül a hasznát gondozni tudja, azután az ember magas árért tudja az Ádám-gyerekeket igazán forró pokolbirodalomban csinálni.*

312. *Azután az ember a bűnbocsánatért minden vétkét elfelejtheti, azután a megváltáshoz van még egy kiadós gyászistentisztelet. – Micsoda? vág közbe itt egy dühös szerzetes, az isten saját maga adta meg a Bibliát, és a miénk az ördög.*

313. *Egy Bramin mi a chivemből jól tudjátok az angyali rebelliót, mely régibb a Bibliánál. Nem a miénk, kiált egy bramin, tudnunk kell a chivemben, teljesen tisztelnünk kell őt. Az angyalforradalom ismert tanítása öregebb, mint a Biblia.*

314. *Ezt egy Bardus fordította az óriások veszekedése és Tormungadar kígyó vet véget a veszekedésnek. Graecus contradicit. Van, egy bárd fordította, csak az óriások örök harcát, és ami a kígyó Turmungaudur fogja a mi veszekedésünket lezárni. Mi? – ordít egy görög módfelett ingerülten. Mi, egy északi barbár lesz a békítőnk?*

315. *Gigantum pugna a nobis sid clara, istut est symbolum pugna rerum naturalium quorum vos ignoratis, van ugyan Plútónk, de nincs ördögünk, a jó ördögöt imádhadjátok. Nem! Valóban illendő nekünk csak a gigászok ősviszálya, a természet örök harca, szimbólum, amit ők félreismertek. Habár egy Plútónk volt, de ördögünk nincsen; tisztelhetitek azt, de csak az igazit.*

316. *Az igaz, vagy jó ördög névre Aegyptiacus, Chaldaeus, Philistheus, Hebraeus, Coriamus, Chinensis, Japanus, Clamant, Chib Satan Ariman est verus diabolus. Igaz ördög közbevetésre! Ordít az egyiptomi és káldeus, és a mágia minden papja, filiszteus és héber, kínai, japán, keresztény, chib, Ahrimán stb., egyedül az ördög.*

317. *Egy azt kiáltja: nem, sed Phosphorus est verus diabolus, quid aid Phosphorus ita meo nomine gaudere. Nem Phosphorus! kiáltja mögötte egy suszter böhimán. Hogyan? – vágott közbe nevetve a polgárfejedelem, tisztelt uran, Yaner, így volt azonban az ördög az én névrokonom, de valóban nem szolgált rá a nevemre.*

318. *Nem érdemli azt, ha Lucifert, a világosság barátját némelyek ördögnek mondják is, mivel ők a hajnalcsillagot, a világosodást nem üsmérik és a claritatis stella némelyek előtt gyűlöletesebb is, mint a Belial maga.*

319. *Míg ezt mondotta mindenfelé lárma lett, veszekedtek most is, valamint az imént az Isten tiszteletéért, úgy most az ördögért.*

320. *Phosphorus, silete, hagyjátok egymás haját, szakállát és engedjétek legyen mindennek egy ördöge magának is, gyerekeinek is.*

321. *Videte, éhen szóllatok és edite citis parati post prandium ad alias quaestiones. Időközben alaposan megfigyelték, hogy ti még beszéltek üres gyomorból, ezért hagyjátok, a következő szobában, itt az étkezés az ínyetekre van és délutánra csináltok egy nyugodt második kérdést. Uraim: Ite coctest.*

V. *Ebben egy kérdésre úgy felelnek, amint kell és a hypochondria egészen elvész*

322. *Mivel ti az ördögöt hiszitek, mik a médiumok, melyek által a gonosztól való megszabadulást hiszitek és mi kedves az Isten előtt?*

323. *Az áldozat[nak] csak ez által lehet az égbe menni, csak arra megy ki a dolog, hogy lehet kedvesen áldozni és mit kell áldozni?*

324. Marhavész ait pár pásztor, de mely állat vérével, mi állat vérével és hogy erről veszekednek. *Csak állatvér, kezdi hangosan mondani a papok egy része, tud minket az Istennél üdvösséghez itt is ott is vezetni. – De melyik állat vére? Hirtelen veszekedés tör ki az állatáldozás fajtájáról.*

325. Görög vérrel nem, se édes hanggal és a primitíakkal ex omni. *Vérrel? Azt gondoljátok, hogy Istennek teszik? (Kiált egy görög.) Nem, a tetszés egyedül az édes hangokban van, és a gyümölcsök zseneségében, amiket halandó még nem ízlelt, szőlőben, kalászbán, tömjénben.*

326. Africanus. Non nobilioris creaturae sanguine opus est, hominis. *Nem, kiált egy afrikai, csak a vér tetszhet az isteneknek, és igen választékos szájak tették az embervért mindenki előtt. Itt ő a legnemesebb teremtmény, így kell a vezetőknek a legkedvesebbükét az isteneknek adni.*

327. E barbaries e nord quidem nem szabad ez, dominicanus noster ordo est ad id vestinatus. *Pfűj! Félre ezzel a barbárral. kiált egy északi hang, uralomvágy, nem az isteneknek megengedett az emberölés. Nem! Szól közbe egy dominikánus, csak a mi rendünk engedélyezi egyedül az emberáldozatot.*

328. Az inkvizícióé csak ez a juss ut ad dei gloriam fratres occidat és véres oltárt emeljen. *A szent inkvizíciót illeti egyedül a becsület, hogy ők már a testvéri tisztaság és véres korszakok istenségét építették – ti zsarnokok, ordította mérgesen, hogy a Föld ordítva beleremeg, egy külön imán.*

329. Imán, ha Istent s Mahomedet tisztelték Mekkába bosszút jártak, s napjában imádkoztak, bort nem ittak, disznóhúst nem ettek, tizedet adta, böjtöltek.

330. Az ilyen nincs miért áldozzék, az életben áldás rajta, jövőben minden, a mi Istenünknek nem kell vér, Monachus csak ut Gauren occidentis, vult. *Ordította egy szerzetes, teli szájjal, hogy ti gyáúrokat öljetek.*

331. Immár vér által térítettetek meg mind az Istenetekhez és minden gonoszt a religió nevében megtettetek, melyet szeretetnek neveztek.

332. Mexicanus, mi érzettük, nem lehet utálatosb a keresztények Istenénél, ma is érezzük, halállal hirdették nekünk az Istent ut az arany gyűlölést belénk öntsék.

333. Nincs ma csuda, se mágia az áldozatra, ut e coelo de cantetur, still protest. *Calvin Azonban ma nincs csoda, itt ő a mennyekből lefelé naponta varázsol mágia által, magát naponta ismét, hogy áldozza – Csend! kiált itt a szent tűztől fellángolva egy protestáns, még hangosabban egy kálvinista.*

334. Quod alii id et nos Christus in cruce semel obturit pro nobis minden vétket magára vett, mint ártatlan bárány, bárány, clama alter e rabbinis. *Mit tett a másik, mi nem tettünk semmit, mi gyűlöljük az áldozatot, csak egyszer hagytuk Krisztus életét a kereszten, aki minden vétket magára vett, és mint egy ártatlan bárány – Milyen bárány? kiált egy rabbi.*

335. Tőlünk tanuljatok ti, a Jehova tanított minket, Christiani vester agnus est, Sündenbock melyet tőlünk loptatok el. *Ti keresztények, a bárányotok a kereszt rönkjén egy bűnbak volt, akit elloptatok magatoknak.*

336. Azon névre mind nevettek, de a rabbi a mesét megfejtette. *A bűnbak nevével felharsant az általános nevetés, de nem hagyta magát a rabbi egy kicsit sem örültté tenni, amíg egy egész hosszú szellem (ahogy nekünk megmutatta) elmesélte a bűnöknek a bakjáról.*

337. Phosphorus ez könnyű mód – Christianus modus est baptismus. *Egy egészen kényelmes vétek metódustól szabadult meg, beszélt a rabbi Phosphorushoz nevető adózókkal. – Ó,*

könnyebben, vágott közbe egy keresztény, ti teremtettétek meg a vétkeiteket a szent keresztelőkád által.

338. Resta, mi a keresztség, ti csalárd keresztyének? Ti minden szektából származtok és a rabbi jól mondja, titok mitras dedit revelationes. *Egyéként mélyen őrzött titkokat a világ kinyilatkoztatta, valótlan, fiatalabb Mithras.*

339. Branim elég-e a víz? És Chimera paeninentia kell ide. *Hogyan?, csak tömeg, kiált közbe egy bramin, hogy felszólítsa, ez elegendő volt, büntetés, hogy megszökjön? Ha! hallgassátok a Chimérát. – Nem, nem! Egyedül csak a bűnhődés által tud az ember üdvözült lenni, ilyesmit hajtunk mi végre.*

340. Egy hónapig egy lábon állani, istráanggal felakasztani lábánál fogva gyökérével. *farokfával kilométereken át és még kellemesen homokkal behintve zarándoklásba kezdeni.*

341. Esztendeig böjtölni, tövisen hálni, színre feküdni. *Egy év hosszan szűkös kosztnál ülni, és felakasztva egy kötélre a forróbb parázson izzadni, a hegycsúcson keresztülmenni, és nem az ajkakkal megbocsájtani, inkább azokkal mosolyogni.*

342. Fűvet enni, magát fához verni még az élet álma eltűnik. *A kezeket a halálig az égre kinyújtani, soha többé nem sütni kenyeret, csak fűvet és gatz ízlelni, egy fán magát erőssé kovácsolni, amíg az élet álma elmúlik.*

343. Haec sunt media et castrationes – samander usque quod? *Ezekig az eszközökig, ezáltal a böjtöléssel és önkínzással az istenség közelebb tud jönni, és egyedül boldogít. De hát jaj! Az emberek mélyre tudnak sülyedni. – Igazat beszélt, szólt közbe egy borús sámán.*

344. Csak a testet kell megöldökölni, örömből lemondani, üldözést szenvedni, az ég, föld elmúlik, a lélek megmarad, corpus crusifige. *Keresztre feszített testek. Az embernek csak a húsért szabad ölnie, le kell mondania minden barátról, elvonni magát a világ azjától, és az üldözést elszervedni. Azonban a Földön muszáj eltelnie, a Mennyben csak a mi lelkünk fog helytállni, azért feszítették keresztre a testeket.*

345. Ita monachus. Mi a világi jótól futunk, a testet öldököljük a homunculusnak is meg kell halni, ami a legrosszabb. *Igen, kiált egy kövérebb monachus Szent Ferenc rendjéből. Mi menekülünk minden világhaszonból és csak a húsért keressük az ölést, ahogy ez bosszúságos. A homonkulusnak meg kell halnia, ami bosszant minket.*

346. Testünk fogyasztjuk. Csak halat eszünk Szent Ferenc tiszteletére, az ágyba az olvasót visszük. *Mi naponta ostorozzuk a testünket, és székre ülünk, hogy a késlekedés időtöltése nélkül együnk, leginkább a halat, mi forgatjuk Szent Ferenc tiszteletére a rózsafüzérünket alvás és örködés közben is.*

347. Mégse őriz Ferenc meg a gonosztól, a Bibliában nincs is az olvasóról szó. *Nem lehetünk híján az eszközöknek, maga a világtörvényszék ellen búcsúval magunkat biztosítjuk.*

348. Mi meggyónunk, imádkozunk Péter kapujánál be is bocsáttatunk, mert ő szegény legény és ha jól fizetsz minderről absolutiot ad.

349. Nevet Phosphorus, s hát az Istennek volna-e a földön Sündenpächtere? *Hiába ráncosodik Phosphorus arca, hangos nevetés tör elő a fiataloktól és öregektől. Hogyan? kiált Phosphorus olcsó gúnyval, hogyan? a bűnhasznosokat Isten visszarendeli a Földre?*

350. Protestáns ez a kérdés vita tibi et magno litero qui peccatorum Pacht absturit. *Éljen! kiált egy protestáns, éljen a legbölcsebb fejedelem! Te voltál a magasabb fényrészhez, aki után*

mindannyian vágyakoztunk. Éljen Phosphorus! és éljen a nagy Luther, aki a bűn hasznát visszavonta.

351. A Krisztus érdeme és erős hit szükséges ut salvus sit ha bög is a Sátán, aki a Krisztus sebeiben futhat a bűn nélkül meghalhatsz, s üdvözülsz.

352. Eretnek, ait catholicus, *ordít egy katolikus* erős hiteddel? Hát azt hiszed, hogy a jó cselekedetre nem néz az Isten, aki meggyónik és ecclesia Romana catholica agnoscit, ille est salvus. *és a mi egyházunkat örökösként nevezi, az biztos lehet a mennyekben.*

353. Van Mária és sok szent mediátor, nincs gond erre, nem rettegsz ördögtől, ha bűnnel halsz meg, a lelken segíthet a mise.

354. Mert Péteré a hatalom kötni, oldani, a Pápa vicáriusa néki – innen a Pach, Kálvin jó éjszakát. Phosphorus: a ti Sündenpachtotok *bűnhasznatok* engem szinte meggyógyított.

355. Bramin, egy szót még: semmi mind, amit mondottatok a tisztulás csak tehénganéj által lehet. *Csak még egy szót adjatok meg nekem, kiált közbe egy bramin, hogy mondjak. Mert semmi sem érvényes, amit az urak itt biztosan előadtak. Nekünk egyedül van eszközünk minden bűntől szabaddá lenni, a megtisztulás tehéntrágyával.*

356. Mind nevetik. tisztulás, proszít. *Hogyan? Tehéntrágya? kiált meglepetten Phosphorus és fogja a hasát a nevetéstől. Az egész kórus nevetett utána. Micsoda undorító dolog. Micsoda egy jó megtisztulás – kiáltották mind – a bocsánatnak. Mindenki – proszít!*

357. Ez rekeszté be ma, mert a hypochondria elenyészett. *Szép köszöntés, kiáltja még egyszer Phosphorus, a ti okos dolgotoknak. – Azonban ma be kell rekeszteni. A tehéntrágya és a vétekhaszon által teljesen elnevettem magam és ezután a hipochondriámat is.*

VI. Melyben oly helyről beszélnek, melyet senki se látott és ahonnan senki se jött vissza

358. Jó reggelt, még egy kérdés. *Felvidultnak látszott Phosphorus és szabad volt minden gondtól, és jó reggelt kívánt először az összegyűlt karnak. Azután így szólt: Még egy kérdést engedjete meg nekem. legyetek hajlandóak még ezt megoldani.*

359. Mi az halál után az állapot? 359! Saddu caeus: semmi, porból lett, s porrá leszen minden. Fariaezus a jó lélek örökre él, ha transmigrál is. *Mi az állapot a halál után? Semmi, vágott közbe egy szadduceus. Por volt az ember és porrá fordul vissza. - Nem, vág közbe egy farizeus: egy szent életű lélek soha nem vétkezik, jóllehet a megtisztuláshoz néhány testben vándorol.*

360. Nincs vándorlás Mohamed aid, csak egy ugrás van a halál után, vagy zu dem Zwinge der Helen abvärtz. Vagy ha a fontban, mint mártír úgy megmérettél. *Félre a lélekvándorlással. kiált egy mohamedán fiatal, a haláltól csak egy ugrás van – vagy a pokol kutyaóljához lefelé, vagy a mérlegserpenyő hasában, mint egy mártírt lemérték az embert.*

361. És két fekete mérőktől szabadonnak ítéltetél, ott egy palló van, melyet csak Mohamed abierat pedibus ac apostolus. *És két feketétől, akik ott várnak, feloldoznak, és az embert a több nehéz út fáradtságával megtörték; így először ott áll egy híd, a mohamedán (aki még többet látott, mint János), felfedez minket.*

362. Ez olyan keskeny, mint egy hajszál, éles mint a beretva, s alatta perpendi dicatur a Pokol. *A híd keskenyebb is, mint egy hajszál és vág, mint egy kard, és lent ingaszerűen mozogva a Pokol fekszik. Ott muszáj az embernek igazán jónak lennie, és nem csak – a csont a halál után – aki nem akarja a nyakát törni.*

363. Ezen kell által menni, ha ezen ördögállón túl vagy, már friss az aer és ott tejjel-mézszel folyó hely. *Az ember jó szerencsével áthalad az ördögállón, így egészen kellemes a futás a helyhez, ahol felosztanak. Tej- és mézpatákokból azonnal szigetek képződnek.*

364. Tömjén balzsamozza charmin, a szem és a Bick sensusra nézve is jó, a provízió ut coran dicit. *Kellemes illatokkal és tömjénnel balzsamozzák a levegőt, és a kellemes illat által folyvást bájolvák az orrot. A szemről és a hat érzékről éppúgy jól gondoskodik, ahogy a Koránban világosan olvasható.*

365. Szép lányok, kik örökre szüzek maradnak várnak az időtöltésre, ó micsoda boldogság, a szűk kebelekre a Hour is. *A legszebb lányok, akik idáig állhatatos szüzek maradtak, várnak minket a mennyországban, hogy az időt elűzzük. Ha! Micsoda egy boldogabb időtöltés, főképpen – megújult testtel a mellen tiszta hurival.*

366. Scandinavus, eridj az égi bordélyokkal, ne bolondozz képzelődéssel, ott hely van a halál után. *Elég, kiált egy skandináv, a mennyei bordélyházzal. Ti puhányok! Micsoda eszeveszett gebéket képzeltek el. Ott hely van a halál után, ahol az ember nem kérhet többet napi kenyérnél, mint amire szüksége van.*

367. S az elein betegségben, vagy nagy vénségben hálnak meg, sed nem véres csatában és jó emberek voltak. *Nekik, akik korán vagy betegségben és öregen, habár nem a háború útján szerezték meg a legnagyobb dicsőséget, azt jelenti, hogy nem véres csatában estek el, hanem jó emberek voltak a Földön.*

368. Ezeknek Niffel heimben s a szép virtuos asszonyok urakat szeretők, a folk vangeri freya nevű salában. *Nekik van Niefelheim felszentelve vízeséses tartománnyal. Ott találhatóak a boldogságaik, az erényes asszonyok, akik nem lehetnek a férjeikkel a Valhallában, Freya szép termében, Folkwagerben.*

369. S a szűz lányok Getionában, de azt mondják, hogy ha úgy tesz mint eddig ez mégiscsak üresen marad. *A leányoknak, akik immár tiszták és szüzek maradtak, van Gefiona bodzaerdője egyéb palotának előírva. Noha az emberek sajnos azt mondják, hogy ez a hely (különösen, ahogy most megy) biztosan üresen fog állni.*

370. Áros emberek Naitrondban örökké szenvednek, s wallhallában pedig a jó vitézek Einharian, hol Odius isten minden reggel kukurékol és földről hívja oda az embereket. *Nastrondban muszaj örökké a gonosz embereknek szenvedniük, azonban a Valhallában az Einheriarok gyönyörködhetnek. Azután minden reggel, amikor a kakas Odín isten kukorékolt, aki a bolygóra csalogatja a földi kakasokat.*

371. Ezek ezt hallván fegyverre kelnek, magokat ölik, vágják, s délre mégis éppen oda térnek. *Így felfegyverkeznek a harcra ezek a hősök gyilkos pillantásokkal és férfiasan aprítják egymást cafatokra és darabokra. De megfordulnak az ebédnyomhoz egészen sértetlenül a terembe félszáz kapun.*

372. Ott mint isten Serinner által az újra nőtt hasokat megtöltik és magokat hideg meserrel frissítik, néha serrel Walkinyer által. *Ott megtelnek, ahogy az istenek Serinnertől, a dicsőségnek, amit az újból megnőtt has, és megtöltik a májukat édes mézsörrel, néha csak sörrel, wallkyriur használata által, a Feidenschadelnből.*

373. Először az istenek alkonyánál kezdődik a rajongás. *Ez azt jelenti, hogy a világmindenség megváltoztatásához a Gimmeln után kell menni. De Nastrondban vissza kell maradni a bűnsereg kínjai miatt. Bravó! kiált egy bálványimádó.*

374. Paner, aki a Sátán székére kárhoztatott, onnan nem jó többé vissza, büdös kövel ég, örökre meghalt, hát lehetséges-e örök tűzfagy kiált egy teológus?

375. Hogy lehessen egy rövid élet hibájáért örökre büntetni, s erre institutiot kapni így Lettres de Caccet, mint Párizsban a Maiestet legelső isten lehetne.

376. De a francusok szerencséjére oda a Bastill és ma nem is olvassák már, így akár ő, s Calvinus uraim is vehetnek itt részt, az electióval megszegyenülhetnek.

377. Mit vétkez a szegény gyilkos, kit arra az Isten rendelt, et fecit quod debuit. Catholicus. *Mi van a szegény bűnös tartozásával, amit a gyilkosságra helyezett, amikor Isten jóindulata a gyilkossághoz bizonyos volt? Törvény! vág közbe böszülten egy katolikus a szónok beszédébe.*

378. Igaz, aki már a pokolban van azt anus minden vérével se szabadíthatja ki, de aki csak a kapun kívül a Fegefeuerben ezt a mise kiszabadíthatja.

379. Ennek Szent Mihály és több szentek csak segíthetnek pénz által mi is hát van tisztítótűz. Protestáns: ez csak charlatenerie.

380. Ja, vagy nein, nincs harmadik hely, jó ait graecus bravus, a rossznak szenvedni kell, ahol három ítélő bíró van, ott ha jobbra Elyseus, ha balra, a Pokol, Tartarusz.

381. Aegyptus: mit fabulálsz Styx charon radamant etc. Ezt tőlünk vettétek. *Micsoda? Veszekszik egy egyiptomi. Mit hencegsz te görögcsőr? Tőlünk vettétek el a tanítást és dekoráltatok ki, mint egy mesét. Stix, Charon, Radamath, stb. Elvettétek tőlünk, ti pimasz költők.*

382. Rami pap mit veszekedtek a ti örökkévalóságtok magatok teremtettétek, része vagyunk a világnak, ezzel örökké megmaradunk, de más formában.

383. Phithagoreus, jó transmigratio által közelít az állati nem az Istenhez, az igaz is, a bűnös is megy martraba által. *Igaz, vág közbe egy pithagoreus, az állat nemzetség vándorlásunk által vándorlunk az istenséghez közelebb. Az erényes felemelkedik, ahogy a züllött magát barmokhoz, amiben ő jár, lealacsonyítja.*

384. Bramin, nem mindenkor. Phithagoreus, ezt tőlünk vette ez szent tudományt nem minden helyszín veheti be, az istentelenek egy része budoklik in Lüften. *Nem mindig, vág közbe egy bramin, igaz az, amit mondasz, és gyakran sietősen törőd meg a csenedet. A magas tanítás, amit Pithagorsz nekünk adott, amit nem képes minden fül és szív megérteni.*

385. Más része poenitentiat tart a Jamona-Loconus kösziklákön, ha itt idejek kitelik, úgy térnek vissza más testbe.

386. De aki igen bűnös ez az Antan tappes esik ennek nincs szabadító Sele nem hal meg. *De akit a bűn egészen elfed és gonosz lett, mellé az Antam-tappes-ban botorkál, annak nincs megváltás, mert a pocsolában kell maradjon, és a gyötrelmének férge nem fog soha elhalni.*

387. Aki jó volt jutalmat nyer az égben juxta proportionem operum bonorum, ha ott ideje kitelik úgy tér más testbe ide vissza. *De, aki jó volt, megkapja a jutalmát a derék cselekedeteiért a mennyországban, az arány szerint, ahogy jól hasonul, ő ott az idejét boldogan és szerencsésen megéli, így testben újra visszatér.*

388. Aki pedig minden hiba nélkül élt a világon, az örökre az égben vigad gradusról gradusra accedit ad deum. *De, aki a világmindenség minden feltjától megszabadult, arra a legszerencsésebb sors vár örökre a mennyországban. Fokról fokra emelkedik fölfelé és mindig közelebb mozdul az istenség kiválasztott trónusához.*

389. De mégis boldogabbak azok, quae Frotuna, kik holtok után tehéntestbe mehetnek. Phosphorus, így hát Isten nevet viselhet az, aki tehénbe mehet?

390. Clamant, murmurant, scandalum hoc! Csúnya-ég! Abramint szinte elszaggatják. Vége ma Phosphorus. *A tehén nevével a teremben általános forgatag keletkezett, a papok ordítottak: micsoda skandallum! ha! micsoda csinosabb mennyország! Röviden: a bramint majdnem szétszaggatták. Amint ezt Phosphorus látta, szólt: Elég mára.*

VII. A bolondságtól megszűnés lesz az egy jó okos fejedelem beszédével berekeszti a könyvet

391. Más nap Phosphorus az egész papi sereget a magazinumba citaltatja, ahol a lelkek portioi boutelliákban állottak.

392. Uraim, ait revangirer debeo, *Nosza! viszonoznom kell azt, azért, amit velem tettetek nekem is curálnom kell titeket, mert hogy ti bolondságra karhoztattatok, fájdalom! tsak egy ok, egy környülállás az ok!*

393. Latjátoké flaskotaitokat teli értelemmel, még megse kostoltátok, ha tudosoknak hívnak is - és hogy azok ne légyetek ki kételkedhet?

394. Okos hypothesis mutatja. jóllehet az italban az extremumok nem jok, mégis könnyen beleesnek, ha teli flaskot látnak, mint en ezt gyakran láttam miolta itt vagytok.

395. Jó lesz mégis végyétek flaskoitokat a Saalába vigyetek, ahol a dolgokról discurraltunk, quae indecisa mantere. *Amik eldöntetlenek maradtak.*

396. Itt a nevetek rajta, elvevék, processióban vissz amennek a saalába. *Válasszátok ki a flaskákat – itt vannak a nevek felírva – és térjete vissza velem a terembe gyorsan, és maradjatok ott. Az urak elvették Phosphorus parancsára szófogadóan, hiba nélkül mindenki a maga flaskáját.*

397. Ekkor Phosphorus reipsa szól hozzájuk: *És visszatértek a terembe a flaskákkal a kezeikben, utoljára Phosphorus tért vissza; és alighogy visszatértek a terembe, Phosphorus komoly pillantással kezdett hozzájuk beszélni:*

398. Uraim ideje már, hogy örökre bolondok, papok ne maradjatok, verbo feszítsétek meg egyszer a testet és proboljatok az értelem poharát egészen kiinyja.

399. Ha nem esnékis egészszen jól, akarataok ellenis igyatok ki, és tsudákat fogtok látni - ti summo gradu *legnagyobb mértékben* betegek vagytok és tsak ez a keserű ürmós gyógyíthatja ki agyatokat.

400. Az igaz bötsesség lelkét megnyeritek. Reá allanak velint, nolint. *Aki figyel, megóvja a szellem bölcsességét. Fel! Ürítsétek a flaskáitokat! Így szólt Phosphorus. Kedvtelenül készülnek az urak erre a feladatra.*

401. Elsőben alig merték ajakokig vinni, de minden korty – megiszszák. *Jóllehet, eleinte nehezen kezdtek inni a flaskákból – végül lenyelték. És végül nem hallatszódott más, mint a nyelés, nyelés, nyelés. Az egész teremben hallották.*

402. *Uraim, bravó! Szólt Phosphorus, ahogy ezt észrevette. Az ivást az összegyűlt kórus egészen különlegesen megtanulta. Egy szócska még jobb utoljára. Miután leültek így beszélt tehát hozzájuk.*

403. Phosphorus: *Uraim, mit veszekedtek az arnyék és név felet. Sok képben mit kerestek, sok nével mit neveztek, nomina deorum - ti akarjak: egy az Isten. Taak egy erő in toto ibu. ahogy akarjátok: egy Isten van itt, csak egy erő van az egészben.*

404. *Eis avagy Eso, Homerosz, a földi isteneknél is, ő álmodot nem úgy gondolkodot, mint nemely rojalisták az: Eis avagy Eso-val.*

405. *Dicite mi a föld comparando ad deum? Ti mégis ötet emberhez hasonlítjátok ujság kevanok ti, hine az ő menköveiről ez s ezellen beszélletek, ez a ti Baniralatok. Beszélj, mi a föld Isten ellen? Az uraknak minden csak a gazdagság? és hog merészelitek – micsoda csúfolódás, hogy emberekkel hasonlítjátok össze. Bosszúvagyóak vagytok, beszéltek róla és ezért kaptok büntetést.*

406. *A földön ab Anbogin tsak Tyrannusokat várhattok, mig az igazságot excomunicaltok, per Bund - oly dologról melyet senki se látott szollatok revelationibus fundant dominia vestra. Ti vagytok a földkerekségen a világ kezdete óta a zsarnokok. Attól termékeny a szövetségetek, hogy száműzitek az igazságot. Dolgokról beszéltek, amelyeket ember nem látott és azt mondjátok, hogy a kinyilatkoztatás igazolja az uralmatokat.*

407. *Bolondok! Egy Istent választotatok, kit szemetek láthassonis - mely bolond kívánság büntetést érdemlő bátorság - sőt nemelyek oly kevélyek, hogy azt magokert a keresztfán meghaltnak lenniis hiszik.*

408. *Hogy magát, s maga haragját mint bíró meg engesztelje, et satisfiat, hát az Istent töviskorona ezer kinnal koronázza? hát emberi formában mint egy tolvajt akasztófán szeretitek látni a ti Isteneteket?*

409. *Bolondok! kik Isteneteket így alacsonyítjátok az Istennek nincs teste, Isten test incompatibilia. Ó, balgák, akik az isteneket meg mertétek alázni! A létezésével kergetitek a csúfságot, itt ő ezért naponta gyötör titeket. Istennek nincs földi képmása, Isten és test nem kompatibilisek.*

410. *Se spatium, se tempus az ő esszenciáját nem cirkumscribálja, az est infinitudo, ki fogja ezt meg! Non ex extra nec intra mundum se Anbegan egy és ma is azon. Semmi a világon, nincs térrel és idővel a lénye összefonva. Az ő lénye végtelen. Aki megérti az eszmét: ő nincs kívül, és nincs a világon belül se, de a világ kezdetétől egészen mostanáig egy és ugyanaz.*

411. *És ti formakra vonjátok öntitek, arannyal körül veszitek, templomba zárjátok, sőt az szent oltárra is kenyérrel borral leboszorkányozzátok.*

412. *Mind öszve Abgötterek vagytok - secus nevet nem tudok néktek, kik Ádámtól jöttek és meg romlot maradéki ut creditis, vagytok s ezért lotsogtok a ti Unverderbenetekről. Mindannyian bálványimádók vagytok, más nevet nem is tudok a számotokra adni, Ádámtól származó elzüllött magoki, és szüntelen fecsegtok az eredendő bűnről.*

413. Tökéletesnek a legfőbb Isten se teremthetne titeket, secus papok istene volna, non esset ipse supremus, perfectus non ipse nec unus - esset finitus perfectus est copus, quo vos streben debetis. *Soha többé nem tud egy hatalmas Isten tökéletesre megalkotni titeket. Ezért tette ezt, így éppen egy isten volt a papoknak, a legmagasabb volt akkor. Csak ő tud tökéletes lenni, és soha nem tud egy véges lény azzá válni.*

414. Ad deum debet vos bonum erigere perfectum esse juxta proporcionem pestis constientia de bonis operibus iam docet. *A tökéletesség volna a cél, amihez meg kellene halnotok, ahhoz pedig kellene a jóság érzését Istenhez emelni. Tudatosan csinál mindent a tökéletes arányhoz.*

415. Ha in infantia talis esset Homoneitas vel in embryone ipsa, mire való volna a virtus? Ez ott van, ahol bűn is van. Maga a természet rendelt Kampfot. *De mertetek már tökéletesen teremteni az emberiség fiataljaiban – amelyre az erényesség szavacskája van? Erény, tehát erény van, ahol vétek van. Maga a természet írja elő a folytonos harcot.*

416. Tűz a vízzel, setét a világosság, hazugság igazsággal, nap az éjjel, tavasz a téllal. *Harc a tűzzel és a vízzel? Az örök éjszaka a világossággal? A régi gonoszság a fénnel? A hazugság az igazsággal? Harc a napokkal nem az éjszaka, és nem vitázik a tavasz örök csatában a téllal?*

417. In vestr Mythol dii cum Gilsantibus Michael cum Sathana etc. ita ab aeterno elementa pugna cum alterae. *A mítoszaitokban harcolnak az istenek a gigászokkal, Mihály arkangyal a Sátánnal, és ez van örökké. Ahogy már öröktől állnak az elemek, állandóan vitában áll egyik a másikkal.*

418. Megis ezen pugnából motus, Werdem, Leben leszen ezek pugnája ab aeterno adott a valóságoknak matériát bamultak a nap pompáján, tsillagok fényen, megis az ej mind a kettőt tollalja. *És ezekből a párharcokból keletkezett a mozgás, születés, élet. A harc örök óta a létezés anyagát adta. Csodálkoztok a Nap pompáján, a csillagok fényén – de lehet az éjszakát nem ugyanúgy dicsőíteni?*

419. Így a virtus fenye se lehet a vétek nélkül és a virtus úgy lesz virtus, ha a bűn határa mellett van, a bűn a próbakő a megjobbult természetre nézve a nemesebb teremtetésekre.

420. A világ nem lehetet tökéletes bölcs kinézés szerent, mint ti reprezentáljátok kevélyen, midőn az örök plánum firhang belőlis kereskedtek.

421. Mégis ti Korán, Zendavesta, Biblia, Sadder, Charter, Pouritan tisztelői, a ti prédikátoritok a gonoszról szólván ajunt. Oly sok gonosz ezt in mundo? Sunt ne sine scopo sine imperfectionibus. *Olyan sok tehát az ördögnek ezen a világon? Nincs célja a tökéletlenségnek?*

422. Ti semmik, kik arra vetemedtek, hogy a földi férgét megneemesítsétek, és az Isten plánumát papi juss szerent iteljete, mocsoklójátok: Malum necess. erat - de nincs szükség a secund creatorra az Urmonarcha mellé. *Szükségszerű volt az ördög, de nem szükséges egy második teremtő erő.*

423. Az Isten Ex rect, *Isten maga meri*, a szükséges gonosz nem sok - mégis ez a vétkes élet által sine mensura scopo altalatok sokasítatják. *A ti bűnös életetek által. A szükséges ördög nem sok; de mérték és cél nélkül növelitek magatok által.*

424. Szerentsetlenségteket Isten kezetekbe adta, mire valo hát a fátum, casus, mely akaratotokat megkösse? *A saját balszerencséteket vagy szerencséteket a kezetekbe adta Isten. Ahhoz egy végzetet, egy történetet, ami a ti akaratotokat megköti.*

425. Ő szabad akaratot adott a jot választani, clenodium bonum in veniendi debit, noha creatioban a legnemesebb, az intellektus, ut veritas fundetur. *Egy második értéket is adott nektek, hogy a jót megtaláljátok, a legnemesebbet a teremtés államában, az igazságot, hogy megtaláljátok. Értelem! Micsoda egy ajándék Istentől.*

426. Te Verstand értelem aranyánál drágább, atomnál, Bibliánál kedvesebb vezér - ha ezt követitek kevés gonosz marad - de mivel ezt nem követitek, ezért a ti ítélő szekeitek mellett az ördögi légió.

427. Ki teremtette ezeket? A ti értetlenségtek. Ki teremtet Poklot is? A tudatlanság et papság. A gonoszt melyet szenvedtek kié? Azon képekből melyek nem értettek egy üsmeretlen hely formáltatott teremtetett, itt fennis oda leis.

428. Aus Bildern *Képekből* formáltatok magatoknak kízásra nagy számú hamis Isteneket. Ezek által vetkeznek számtalanok - és innen ismét hamis megváltak a ti phantasirozástok adot legendakot, fabulakot, boszorkányozásokat, verbo *röviden* mindent, tssak igazságot nem.

429. Ami ezelőt a bölts kezektől képekben íratot meg, abból ti nem értvén bálványimádásra vetemedtetek - mégis örök nyughatatlan volt jutalom a ti tsillagos Religiótokból malum supra malum. *ördög az ördögön*

430. Hell ist das Licht schwarz ist die nacht, schön ist die Fröling, Knabe
Doch traug hält des Eises Macht, den Horus wie in Grabe
Bis er aus Seinen Grab exsteth

Mely nemes kép, de mégis be van homályos a világosságból és setétségéből. *Ragyogó a fény, fekete az éjszaka, szép a tavasz, de szomorú, a jég ereje úgy tartja Horust, mint a sírban, amíg ki nem jön a sírjából.*

431. Ti is ket különös Wesent *teremtény* teremtetek, a világosságból fejt, a setet egből feketét vagy gonoszt, mégis ut historia docet amazt nem szeretitek, ezt tisztelitek. *És ahogy ábrázatot adtatok, a Bölcsét soha nem kedveltétek.*

432. Azon felelemből hogy a feketétől meg szabaduljatok ezer kinokat teremtetek, és a papi rend az egész poklot calculálja, nincs az Ablasskram, Fürbitern, die madam, saint legionem, heiligen sünden, helden. *Ezért akkor a búcsúcédula és az imádkozók – Szűz Mária, együtt a szentek, a bűnösök, hősök légiójával.*

433. Innen a számtalan áldozat, millio mise, purgatorium, örök tűz, paenitentia, tortúra, ganétisztulás, Szt. quatember, böjt, herélés, apátza.

434. Innen az emberölés in nomine dei ad deius honorem Überbleibselmaar a vakok és Lahmenekről, Scheiterhaufen, exb. Maltheser, bund, ban, exortismus. *Ezért a gyilkosság még a ti Isteneitek nevében, ezért a tengernyi vak és sánta. Ezért a máglya és a keresztény máltai rend szövetsége, az átok és az ördögűzés.*

435. Innen a klastrom, cölibátus, titkos emberölés, hinc status in statu, irtum schein grillen inquisitio, intolerantia Hohn irh hohn! Bartolomeus éjszákja. *Emberölés némaságban, ezért az állam egy másik államban, és tévedés, látszat és szeszély. Ezért az inkvizíció, intolerancia, gúny, és gúnyolódás.*

436. Harminc esztendő háboru a Gauer nev, szüzesség Jammersig a klastromi falak között, hekatombestolz, az égett fák gőzéből felleg boldog Arábiában. *Ezért a neve szélhámos, ezért a kényszerű győzelem, kiirtja a szüzességet a kolostorfalakon belül.*

437. Beutelschneideri zsebmetszők, álmok, próféták, cleristi egyháziak kevélysége mintha segitenének a szükségben - innen tehetetlenségtek oly határ nélkül való, ahah a ti tulajdon hibátok által.

438. Hiszitek-e, hogy a Barbaries legutállatosb mod a gyilkosság, égetés, hizelkedés által Istennek tetteitek? Ita áldozat által - bolondok így Istenetek Tyrannus és ez méltó a ti tudománytokra.

439. De nem tsuda! Mert a Verstandot a Bandba tettétek vala le *lebéklyózták az elmét*, ezért az Isten üsmeretlenül maradott örökre előttetek. Vakon batorkoztak mindenfelé, mert vezéretek fogja kezetek despotia lántzával kötve.

440. A vezér kit Isten küldött ut essentiam eius vobis adveniat, hunc vos freyentlich coronastis, vos caeci lucem quam vobis debit elrejtettetek a véka alá, pedig sokszor nagy ellentállással(?) *A vezért, akit maga Isten ajándékozott, a saját lényéből feltalált, akit ti vétkeesen megsértettetek, ti mélységesen vakok. A lámpást, amit Isten adományozott, gyakran magatok nagyobb fáradsággal véka alá rejtettétek.*

441. Az Isten üsmer titeket szörnyű fáradsággal - egyenes szeretettel titeket magához akarvan felemelni, de hogy ti ezt cselekedhessétek, előbb ötet üsmernetek kel, mint azt mi végre adta néktek az értelmet.

442. Ezen szikrával ötet mind megtanálhatnátok, essentiája soholt előttetek el nem fut se hegyen, se völgyön legite librum naturae et invenietis. *Csak olvassátok szorgalmasan a történetet a természet könyvében, így meg fogjátok őt ismerni.*

443. A földbe ereszkedj bé - inde tekintsetek ki - éjjel a csillagok felé, ha fú a Zephir tsendesen és ha enged Saturnus a dörgőnek, All-überal ist er Gott. *Mindenütt ő van – Isten!*

444. Ő, aki a világokat teremtette hatalmas szavával: Fiát. erejet feljegyzette, s tsudálhatja a tsillagok myriadessiben. *tízezer csillag csillámfényében*

445. Ezt akarnátok-e zeit Raumba rekeszteni? *Tán azt hiszitek, hogy majd emberhez hasonlóan fog pihenni, miután megfosztottátok a legnagyobb erőtlől? Csak nem akarjátok, ti szentségtörők, a Legfentebbvaló dicsőségét és hatalmát térben és időben korlátozni?*

446. Hogy mindent teremtsen putatis ne hat diebus opus esse véle tsúfot üztek, vetkeztek. Vetekre oraculumaitokban, dum dicitis, Deus vult, világok állanak elő, vult világok elmúltak. *Gondoljátok, hogy hat napra volt Istennek szüksége mindent megteremteni? Az ő lényével üztök gúnyt és bünt bűnre halmoztok az emberi orákulum által. Isten, ha akarja – a világ itt áll – Isten, ha akarja – a világ elsüllyed.*

447. Hogy? Mikor? Miből? Queritis? Scitis ipse est omnipotens, tamen queritis. Rövid latásnak, az Isten teremtette, tartja es terem mais világokat hatalma mutatására. *Meg meritek kérdezni? Tudjátok, hogy a teljhatalom maga ő, és ugyanakkor kockáztatni szeretnétek?*

448. Azert is Isten ő és nagyok sok uram munkáid dicite. Mely megmutatható az ő planumában, a rend bölcs, amennyiben mi őtet érthetjük. *És ezért pontosan ő az Isten. Ti büszkék, alábuktok és imádjátok. Tehát: alkotó Isten, visszhangzik minden helyen. Isten nem tevékenykedik mérték és cél nélkül. Ó imádjátok: milyen nagy és mennyi az Úr munkája!*

449. Vagy mely bölcs planumában a rend hec deus pecit, quae videmus, bolond, aki nem hiszi a fortuito esse beteges Frevler. *Milyen okosan elrendezte az egész tervét. Jóbbanl, mint mi megérhetnénk. Ezt tette Isten, megnevezett mindent, amit mi látunk, és csúfolódhat a balga egyedül: Véletlennel kellett mindennek lennie. Ő egy beteg szentségtörő.*

450. Amit teremtett mindenből hangzik a Lebenstrieb - hinc Gott est Deus amoris. Nem lehet a világ egyéb tsak boldog, mert a szeretet istene teremtette. *Hangzik mindenből, minden hajtásból felénk a kegyes hívás: Isten a szeretet Istene.*

451. Media kezetekben adta. Kövessétek a naturát és intellektust és boldogok lésztek. Az értelem kormányozza akaratotokat, valasszátok a virtust és a jót.

452. A gonosz, mely kínoz - appareus gyakran ti teremtitek hiba Gegrübel által - a bűnt ő rettenetesen megbünteti, mint a kígyó marásban a harapást a méreg. Ti tudjátok ezt, megis bűnt tésztek.

453. A fősvény utálja az elnyomo nehézségeket, a kívánás, melynek él nem engedi örömmel élnie, ő mint tantalus szükölködik és éhenhalásban hal meg.

454. A kevély mely titulus után vágy az ordog barátja, az országok nagyobb titulussaival tsalakottatik, soha kevélysege ki nem elégítettik az vágyás, Eitelkeit *hiúság* kénozza.

455. A despota győzedelmestül atzer szüntek fényleni, megis a természet melyet háborgat határt vet uraságának, a népek átak rohan reá, cassaja üresül - mely hosszú uraság.

456. Az irigy rossz szemmel néz mindent, más allatok szerentsejére brevi megéttetik, nem boldog, és ő aki mást nézve nyomorgatott, magát nyomorgatja.

457. A más alá ásó Ränkemacher *cselszövő*, ha tisztelik is elender dube *nyomorult fiú* politikaja ellen is a magatol asot verembe esik, távol all töle minden, mivel hitivel jatszott már senki se hisz nékie.

458. Az istentagado mindent tsufol magát Istennek képzeli és nem elhet ezen kepzelmény hasznával. *Mediae cura te! Az orvos segítene neki.* De nem, inkább örökre meghal.

459. A gyilkos mindenütt látja a kiontott vért, mikor nyugodni akar is az átok homlokán nyugszik. *Olyan mélyre süllyedtek, hogy a testvérüket meg tudták ölni.*

460. A schwärmer ki képzelete szerent teremt Istent, szomorú, kegyetlen, vad a papok Istene, ezer kínt teremt aval magának, minden öröm fut tőlle, melyeket az Isten érette teremtett.

461. A henye a létel czélját elvesztette, hibázta, idejét, pénzét veszti, az elsőt akkor veszi észre mikor visszahozni nem lehet.

462. A részeges a mértékeltenség által elgyengül, elégtelen ad officia, ante annos moritur. *és állandóan beteg és meghal az idő előtt.*

463. Venereus *bujaság* ábrázatjára mérget ken, maga hibai magvából arattja veszedelmét, alacsony gyümölcs a fájdalom quae ipse placuit.

464. Szerentsetlenek! A jó világot ti magatok által veszítettétek el, jót képzeltek, mérget nyeltetek, utáltatok az értelmet, azért ő titeket a bűn kezébe adott.

465. Prabáljátok meg azon médiumot, melyet az Isten adot néktek, a hozzá való fel emelésre, az Istent munkáiból ismeritek meg, igyekezzetek őtet követni - ő a legigazabb. Sitis tales.

466. Ki erheti el könnyebben a teremtés tengerében a teremtőt. *A legmagasabb fokon igazságos. Menj oda és legyél hasonló. Ki tudja a széles teremtéstengerben a jóságot megvalósítani? Számoljátok a tengerhomokot, mint minden jót, amit az alkotás keze mindig kiáraszt.*

467. Deus amoris est *a szeretet Istene*, minden állatnak boldogságot kíván ami el mozog mindennek boldognak jónak ki választottnak kell lennie. Mitwirken debetis ad planus totum *együtt kellene működnötök az egész tervéhez* és a pályázatokban tsak szeretetet vagy jót gyakoroljatok.

468. Üsmerjétek meg érdemeteket tanoljátok meg magatokat becsülni tudni, így a nagy Plánun ellen nem véthettek. Creator vult hossmet amate *a Teremtő akarja, hogy szeressétek magatokat*, aki a szeretet, mely massa az Istennek gyakorolja és szüntelen jobb lesz.

469. A vétek nem veti, a barmok köze az emberiség érdemit tiszteli felebarátaiban, és követi azon szép mondást: ama Deum proximum omnes. *A bűnök miatt ő soha nem fog marhává változtatni, az emberiséget nagy értéként tiszteli. És kövessétek a mondást (a legszebb bizonyára a Bibliában): Szeressétek Istent! Szeressétek egymást! Szeressetek mindenkit!*

470. Ha regent nem tyrannisal - sohase mondja ez az ő plaesurja, hivatala így sértetett meg Bonum totius sui bono praeponet, malum pro bono regnae non formidabit. *Ő az uralkodó, így soha nem fogja a népe zsarnoknak vélni. A szórakozása sem rontja meg a feladatát. Az egész boldogságát fogja előnyben részesíteni, és nem riad vissza a népe jólétéért a veszélytől.*

471. Nem is meri a nép jóvát vérit emberta rsainak felaldozni kevélységének, az embereket kik közül ő is egy tag, nem szűnik meg maga által s magok által felemelni.

472. Ha polgár, maga javát tiszteli, a bölts rendet meg nem rontja, sőt a fejedelmet, ki a népet és őtet is azon urasagban manutenealja, nagyon tiszteli és becsülni fogja.

473. A törvények, melyeket a nép valasztott böltssei írnak, mint a natura fiai igaz respectel fogadja, a büntetéstől a gonosz fél, a bölcs non ex metu se abstinet a malo sed ex convictione. *A bölcs nem a félelemtől, hanem a meggyőződéstől tartózkodik.*

474. Ha nép bírója, tanítója minden háborúságot eltávoztat, mint egy megterő példája, jámbornak nevezik, a böltsesség s virtus mellette.

475. Ha atya, majd fiait vezetgetni *ubique et ostendet vestigia omnipotenti Dei Patris amoris. mindenütt és megmutatja a mindenható Atyaisten szeretetének nyomait.*

476. *Ő bőséges, adnia kell a szegény testvéreknek; A szegények versengeni fognak, hogy a jó urat szolgálják. Ő, emberszeretet, teremtette nektek a jövőbeli Elisiumhoz ezt a mintaországot itt lenn a Földön.*

477. Ha gazdag örömmel adakozz a büntől elfussatok, a gyönyörűség hálóját kerüljétek, divite mértékletesen szüzen, a jókkal in regno naturae. *Éljetek mértékletesen, tisztán, de örüljétek az értékeknek az alkotásgazdagságban és köszönjétek a jó adakozónak.*

478. Ha hibáztatok, jobbitsatok meg magatok és vessetek mátul jobb magot, legyetek böltssek és boldogok lesztek a szeretetben.

479. *Tsak így lehet a Nagy Istenhez közelíteni s tetszeni non áldozattal, vérrel. Csak így ismeritek a legmagasabb Istent, aki nektek a létet adta (nem tömjén és állathalál által), tetszés szerint kell élni. Így akarta, védelmez titeket, megtart, hogy ő itt már a legjobb a világon a saját képességetek által megtaláljátok.*

480. *Így tiszteltetik ő, nem borju verrel, így gráditsonként mentetek és mentek a teremtésben a tökéletességre.*

481. A halállal így bátran szallatok szembe, aki nemesen gondol, jót tselekszik, annak Arak, Sátán, Ördög, Arihman, s a régi kígyó se árt.

482. A kifestet, melyet a phantasia szült és a papi hazugság a beteget rettentik, nem az egészségest - értelmest, ennek szívében isteni öröm.

483. A gonosz reszket, mert con se vádolja előtte a pokol nem fábulá, mert ő érzi ezt kebelében, már e földönis a pokol fele jár, és egy Sátán Tronussa nyomja szívét.

484. Ha kívánja is bár semmive lenne, a földbe maradna megis kennja, ferge nem oly könnyen hal meg. *És elsüllyed a boldogtalan balga a bűnök nehezén, és nézi az erényeseket fölfelé emelkedni.*

485. Már evez kínokat rebeg, nem akarna lenni, de meg kell lenni, solve debet mala az adósságát megfizetnie, mely kinokat nem érez az ily gonosz sziv - a phantasia képeket vessük el itten.

486. Még a próba statusában a jó menyországot, a gonosz poklot érez kebelében, ezeket ohajtják lenni, ezek léznek is. Mert tsak az élet tartóssága szülhet, adhat persetiót.

487. *Externa ne stultus diceret, tota vita est omnium, ebből fel nem ebreds napra. De a legszélőbb is, amit ezen egy balga mondani bír: ez az egész élet egy álom, soha nem fog újra élni. Így gonolta a züllött, de soha nem szerencsés, aki a bűnök nehéz jármát mindig húzza.*

488. Fallaris Dionysios Mercurius, Heliogobus, Ludovicus kit élvén fabula névvel köszöntenek még ma is gyűlöletesek és gyaláztatjai a népnek, s átkai.

489. Ellenben egy Titus Antonin Heinrichra a világ ma is dicséretes áldást mond virtus sui praemium divit, a bűnt a jövő aetas bosszú állás nélkül nem hagyja. *örök dicséretét és áldását az utókornak. Szerencsések voltak: az erény megjutalmazta őket. Éltek. A jövő idők bosszúja sosem kíméli a bűnöket.*

490. Natio clamavit: mi leszünk. Az Isten a jót megjutalmaztatják, virtus se attolet, peccata ruent, a boldogabb világok csillaga derül. *De a kételkedők méltóságának ellenére hangosan hívja a nemzeteknek az egybehangzó csengése: mi leszünk. Isten meg fogja jutalmazni a jókat. Az erény emelkedik, a bűn süllyed, és ahogy egy csillag szemben pislog, a reményünk egy jobb világ.*

491. Mi leszünk de hol és hogy? Arrol ne gondolkozzatok, mert az Isten a jövő viszonyokról a tudást elrejtette tőlünk, várni, hinni egy jobb Reviert lehet.

492. Ha szép ez a Probaland *egy ország, melyhez viszonyítsuk a miénket*, s minden jóval rakva a szeretet atyjától, mien szép leszen a megpróbált lelkek régiója, melyben azok jutalma várja.

493. Ibi nem lesz fájdalom, ott a jóba való gyakorlás, omnes unum cor cuasi habentes amabunt omnes, gond nem lesz. *Ott lesz ő, megszabadítva a fájdalomtól, mindig a jót gyakorolni. Maguk mind, ahogy egy szívük van, testvérként szeretik egymást. Az erényesség fejlődni fog, és a lelki nyugalmutat soha nem fogja zavarni a sötét bánat.*

494. A nevedés tamen in virtute graditsról graditsra, és minden ami teremtetet visgalo szemekkel meglátjuk, continuo a teremtés nagy alkotmánya vesenek harmoniája világok nézésében elébb, elébb.

495. *Ott minden jó lesz, ami egykor egymástól elvált, ismét harmóniában és örök lelki békében lesz. Ott lesz az örökkévalóságban: Legyen áldott a neved! Istennek szeretetet énekelni.*

496. Virtus, mely nagy jót teremtész a tegedet szeretőknek - terjetek hat az értelemre, és eljetekek véle, amate Deum, vos met et omnes. *Így szeressétek Istent, egymást és mindenkit.*

497. Így végzé szavait a bölts Phosphorus tsendesség leve lett - egyszer a chorus: Uram: legyen meg a te akaratod azonban olvaso, kötel, scapulier, geissel, *vállruha, ostor kard*, áldozókép le kezde hullani, lehanyatlani.

498. Köszönjük Phosphorus néked. - Üdvözlegy értelem, téged fogunk mi tisztelni, de mi nem terhetünk a hit országába vissza, szerte szagatnának, et engedd itt kunnjokat építenünk és a te Istenedet tisztelnünk.

499. A bölcs Phosphorus meg engedte - az erköltsöt meg tanolták, stb. De egy rabbi az ertelem kiveteseről gondolkodek és a flaskát propfte. *A bölcs fejedelem beleegyezett a papok kérésébe. Megköszönték a jó úrnak és tanulni kezdték az ő hagyományait. Csak egy rabbi bosszantotta magát, visszautasította az értelmet és bedugaszolta a flaskáját.*

500. A nagy jóval megajándékozva vissza meg lopott is hozzá evvel vissza a szamarán mint azelőtt. *Ő az ajándékokat választotta, amihez még lopott is, (ott van régóta az ő vérében) és*

kiáltott: Ti, urak, búcsúzzatok. De hívták: maradj balga! és lovagol, ahogy először úgy most is a számon vissza.

Szakirodalom

A magyar irodalom története, 1600-tól 1772-ig, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, 1964.

A magyar sajtó története I. 1705-1848. szerk. KÓKAY György, (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete).

ABAFI Lajos, *A szabadkőművesség története Magyarországon*, Budapest: Akadémiai Kiadó.

A zilahi államilag segélyezett ev. ref. Wesselényi-kollégium értesítője az 1903-1904-dik iskolai évről, szerk. KINCS Gyula, Zilah: Seres Samu Könyvnyomdája, 1904.

BALÁZS Mihály, „Az Öt szép levél 1609-ben”, in: *Felekezetiesség és fikció. Tanulmányok 16.századi irodalmunkról*, 193-216, Budapest, 2006. és a *A magyar irodalom történetei*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Budapest, 2009.

BALÁZS Mihály, „Körmöczi a radikálisok és a kantiánusok között”, *Keresztény Magvető* 120, 3-4. sz. (2014): 468–497.

BALÁZS Mihály, „Radikális dogmakritika és fikciós lelemény Jacobus Palaeologus műveiben. 1572: Palaeologus Erdélybe érkezik”, in: *A magyar irodalom történetei. A kezdetektől 1800-ig*, főszerk: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk.: JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, 296-309, Budapest, 2007.

BALÁZS Mihály, „Túl a felekezeti elfogultságon. Körmöczi János és ifjú Cserey Farkas levélváltása”, in *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, szerk. BIRÓ Annamária, BOKA László, 63-76, Nagyvárad-Budapest: Partium Kiadó, 2018.

BALÁZS Mihály, „Függetlenségigény és példázatoság a magyarul író erasmisták munkásságában”, in: HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes, MARGÓCSY István (szerk.), *Magyar irodalomtörténet*. Budapest: Gépeskönyv, 2022. <https://f-book.com/mi/index.php?book=03FUGGETLE>. Utolsó megtekintés: 2023. 08. 18.

BALÁZS Péter, „»Az első Istenek a félelemből származtak« (Verseghy Ferenc valláskritikai értekezéseiről)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 114, 2. sz. (2010): 122-137.

BALÁZS Péter, „Körmöczi János kéziratossága Mózes-értekezéséről”, *Keresztény Magvető* 120, 3-4. sz. (2014): 283–296.

BALÁZS Péter, „Pozíciók.4: Egy új világ kezdte - Kant és követői, in BALÁZS Péter „*Ha Moyses nem az volt kinek a keresztényektől tartatik*” *A Biblia a felvilágosult valláskritika tükrében*, 247-255, Budapest: L’Harmattan, 2013.

BALÁZS Péter, *Biblia, história és bölcselet a felvilágosodás korában*, Budaest: L’Harmattan, 2013.

BARNA József, „Körmöczi János élete és műveltségének egyes vonatkozásai”, in *Miscellanea*, 197-220, Budapest: József Attila Kör – Kijárat Kiadó, 2001.

BIRÓ Annamária: „Der Einfluss der Freimaurerei auf siebenbürgische gelehrte Gesellschaften”, in *Aufgeklärte Sozietätaten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa*, Hrsg. Dieter BREUER und Gábor TÜSKÉS, 332–347. Berlin–Boston: Walter de Gruyter GmbH, 2019.

BORBÁTH Károly, „A jakobinus káté kolozsvári másolójáról”, *Történelmi szemle* 86 (1968): 388-422.

BUZOGÁNY Áron, „Homoród-Szent-Mártoni Gedő József életrajza”, *Keresztény Magvető* 6 (1868): 81-92.

CRESSY, David, „Early Modern Space Travel and the English Man in the Moon”, *The American Historical Review*, 4/111, (2006):961–982. <https://doi.org/10.1086/ahr.111.4.961>

CZIFRA Mariann, „Kazinczy ideális vallása (A valláskritikai szólalomok háttere az Az 1810-es években)”, in „*Et in Arcadia ego*” *A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, 224-240, Debrecen, 2005.

CSETRI Elek, „Aranka György két kiadatlan levele”, *Nyelv-és Irodalomtudományi Közlemények* XXXIII (1989): 186-187.

CSETRI Elek, „Körmöczi János (1763–1836)” in *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*, szerk. GLATZ Ferenc, 259–270, Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1993.

DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Budapest: Universitas Kiadó, 2009.

[Deutsche Biographie - Wünsch, Christian Ernst \(deutsche-biographie.de\)](http://deutsche-biographie.de) (Utolsó megtekintés: 2022. 10. 15.)

EGYED Péter, „Az erdélyi felvilágosodás magyar filozófusai Értelmiségi életpályák” 151-168. in *Régiók, határok, identitások (Kelet-)KözépEurópa a (magyar) filozófiatörténetben*, szerk. MESTER Béla, 151-168 Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet – Gondolat Kiadó, 2016.

EGYED Péter, „Erdélyi kantianizmus: Sipos, Köteles, Körmöczi”, *Keresztény Magvető*, 120 3-4. sz. (2014): 394–412.

EICHHORN, Kristin, „Fürsten sind auch nur Menschen. Zum literarhistorischen Status von Johann Friedrich Ernst Albrechts dramatischen CEuvre”, in *Verehrt, verflucht, vergessen*, Hrsg. Rüdiger SCHÜTT, 107-130, Hannover: Wehrhahn Verlag, 2015.

Galagonya magyarok, Szemelvények a magyar nyelvű filozófiából Apáczaitól Böhmig, vál., szerk., VÁRHEGYI Miklós, Veszprém: Comitatus Kiadó, 1992.

GÁL Kelemen, „Körmöczi János püspök a vallástalanság vádaj alatt”, *Keresztény Magvető* 63 4-5.f. (1931): 201-213.

GÁL Kelemen, „Körmöczi János püspök a vallástalanság vádja alatt”, *Keresztény Magvető* 36 (1931): 201-213.

GÁL Kelemen, A felvilágosodásról, *Keresztény Magvető*, 67 4–5. sz. (1935): 175–191.

GÁL Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900). I–II. kötet* Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 1935.

GIPPER, Andreas, „Cyrano de Bergerac *L'autre Monde*. Die Geburt der Wissenschaftsvulgarisierung aus dem Geist der Barocken Literatur” in *Wunderbare Wissenschaft*, 45-121, München: Wilhelm Fink Verlag, 2022.

GURKA Dezső, „Körmöczi János filozófusi pályakezdése a jénai posztkantianizmus hatásterében”, *Keresztény Magvető* 120, 3-4. sz. (2014): 439-453.

GYENGE Zoltán, „Vallástalan volt-e Körmöczi János? Körmöczi felfogása Schleiermacher filozófiájának tükrében”, *Keresztény Magvető* 120 3-4. sz. (2014): 413-421.

HAJÓS József, „Egy röpirat a gondolat szabadságáról”, *Korunk* 12. sz. (1972): 1806–1811. Majd HAJÓS József, „Az erdélyi Fichte-befogadás történetéből”, in Uő.: *Barangolások kolozsvári könyvtárakban*, 305-378, Bukarest–Kolozsvár: Kriterion, 1999.

HAJÓS József, *Kiss Mihály*, Bukarest: 1953.

HAJÓS József, „A 2000-beli Utunk utopikumaiból”, in *Utunk Évkönyv*, Kolozsvár: Intreprinderea Pligrafică, 1981.

HOFFMANN Gizella, „Az erdélyi unitárius egyház legendás egyháztörténeti kéziratáról”, in *A protestáns kisegyházak Magyarországon*, szerk. KOLLEGA TARSOLY István, KOVÁCS Eleonóra, 77-79, Budapest: Tarsoly Kiadó, 2017.

HORKAY László, „Kant első magyar követői”, in *Irodalom és felvilágosodás, Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, 201-228, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974.

<https://www.encyclopedia.com/humanities/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/volney-constantin-francois-de-chasseboeuf-comte-de-1757-1820> (Utolsó megtekintés: 2022.11.30.)

IMRE Lajos, „Adalékok a 90-es évek irodalmához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 4 (1894): 1999-2000.

IRWIN, Robert, „Volney’s Meditations on Ruins and Empires”, in *Scholarship between Europa and the Levant, The History of Oriental Studies, Volume: 8*, 299-317 (BRILL, 2020. https://doi.org/10.1163/9789004429321_017 (Utolsó megtekintés: 2023.04.05.)

JANCSÓ Elemér, *Erdélyi jakobinusok*, Kolozsvár, 1947.

JANKOVITS László, *Agrippa az eredendő bűnről*, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, XXX (2011), 221-234.

JÁNOS Szabolcs, „Die Kolinie, Dugonics András *Etelka Karjelben* című drámájának forrása”, in *Távlatok, Nyelv- és irodalomtudományi tanulmányok Antal Árpád professzor tiszteletére*, szerk. EGYED Emese, 104-109, Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 2022.

JESTADT, Franz-Ulrich /Thomas KAMINSKI, „Druck- und Verlagsgeschichte als Rekonstruktion eines Lebensfragmentes Johann Friedrich Ernst Albrecht und seine Bezüge zu Erfurt, in

Verehrt, verfluccht, vergessen, Hrsg. Rüdiger SCHÜTT, 63-106, Hannover: Wehrhahn Verlag, 2015.

KEMPSKI, Jürgen van: „Apokalypse, Horus und Geistesgeschichte”, in *Zeitschrift für Religions und Geistesgeschichte* 47, 4., (1995): 304-319.

KESERŰ Bálint, *Ráció és rajongás. Eszmeforgalom Nyugat-Európától Erdélyig*, Humanizmus és reformáció 38., Budapest: Balassi Kiadó, 2018.

KESERŰ Gizella, „Körmöczi János és a nonadorantista hagyomány”, *Keresztény Magvető* 120 3-4. sz. (2014): 264-282.

KOVÁCS Sándor, *Lapozgató. Az unitáriusok rövid története*, Budapest-Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2021, 141-152.

KOZMA Ferenc, „Kozma Gergely (1774-1849). Életrajz, irodalmi, történeti adalékokkal”, *Keresztény Magvető* 11 (1876): 15-61. Megjelent önálló kiadványként is a *Keresztény Magvető* füzetek sorozatában.

Közelítések a szatírához, szerk. FERENCZI Attila és HAJDU Péter, Budapest: L'Harmattan, 2013. – HAJDU Péter bevezetője.

LABÁDI Gergely, „Gedő József és az irodalom. Kiegészítések az életrajzhoz”, *Keresztény Magvető* 108 2-3. sz. (2002): 227-236.

LABÁDI Gergely, „Gedő József kézirataiból”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 117 3.sz. (2013): 323–344.

LÁBASS Endre, *Árnyékkereskedő*, Magyar PEN Club: Kortárs Könyvkiadó, 2017.

LAKÓ Elemér, *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, Szeged: [JATE], 1997.

LANDWEHR, Achim, „Barocke Unschärferelation - Reisen zum Mond im 17. Jahrhundert”, *Zeitschrift für Historische Forschung* 42 (2015): 225– 249.

LATZKOVITS Miklós, „Pákei József levelei Körmöczi Jánoshoz (szövegközlés)”, *Keresztény Magvető* 120, 3-4. sz. (2014): 345-364.

LUDASSY Mária, „Prince és Paine között”, *Keresztény Magvető* 120, 3-4. sz. (2014): 296-303.

MACZELKA Csaba, *A kora újkori angol utópiák magyar története*, Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2019.

Magyarország bibliographiája 1712-1860, összeállította PETRIK Géza, Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1968.

Magyarország természettudományi és matematikai könyvészete 1472-1875. készítette SZINNYEI József, Budapest: Athenaeum, 1878.

MANN Lajos, „Bánk bán Európában”, *Critikai lapok: színház, világ, művészet* 16, 7-8. szám. <https://www.criticailapok.hu/archivum?id=28527> (Utolsó megtekintés 2021. 04. 03.)

MÁTRAI László, „Martinovics és d’Holbach”, in „*Sorsotok előre nézzétek*”. *A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Tanulmányok*, szerk. KÖPECZI Béla és SZIKLAY László, 289–306, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.

MCKENZIE-MCHARG, Andrew, „Überlegungen zur Radikalaufklärung am Beispiel von Kael Friedrich Bahrdt”, *Aufklärung* 24 (2012): 207-240.

MEZEI Márta, „Vallásváltozások és megítélések a 19. század elején”, in *A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Magyar Hungarológiai Kongresszus előadásai*, Róma-Nápoly, 1996. szeptember 9-14., szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, 1205-1211, Budapest-Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság—Scriptum Rt, 1998.

MOLNÁR B. Lehel, „Körmöczy János szerepe az unitárius egyházi levéltár kialakításában”, *Keresztény Magvető* 120, 3-4. sz. (2014): 231-251.

MORITZ Kinga, „Körmöczy János könyvtárának feltárása”, in *Előadások a magyar tudomány napján az Erdélyi Múzeum Egyesület I. szakosztályában, Certamen III.*, szerk. EGYED Emese, PAKÓ László, 181–190. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2016.

ROSENTRAUCH-KÖNIGSBERG, Edith, *Freimaurerei im Josephinischen Wien. Aloys Blumauers Weg vom Jesuiten zum Jakobiner*. Wien–Stuttgart: Braumüller VIII, 1975.

RÜPPEL, Michael, „Rührstücke oder politische Stellungnahme? Johann Friedrich Ernst Albrechts Schauspiele und das Altonaer Nationaltheater, in *Verehrt, verflucht, vergessen*, Hrsg. Rüdiger SCHÜTT, 131-144, Hannover: Wehrhahn Verlag, 2015.

S. VARGA Pál, „Ész és hit. Adalékok a XVIII-XIX. századi fordulójának vallásbölcseleti vitájához”, in *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI-XIX. századi történetéből*, szerk. G.SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BERCZKI Lajos, 429-477, Debrecen: Református Nagykönyvtár, 2000.

SÁNDOR János, „Beszéd Szabó Sámuel sírköve felállítása alkalmával Gagyban 1881. június 19-én”, *Keresztény Magvető* 16 6. sz. (1881):375–377.

SÁNDOR János, „Kiss Mihály egyházi író és két hasonnevű elődje”, *Keresztény Magvető* 26 (1891): 82-99.

SÁNDOR János, „Szabó Sámuel életrajza”, *Keresztény Magvető* 9 2. sz. (1874): 105–117.

SANGMEISTER, Dirk, „Von Blumenlesen und Geheimbünden. Die Jahre von Johann Friedrich Ernst Albrecht als Verleger in Reval und Erfurt” *Die baltischen Literaturen in der Goethezeit*. in hrsg. Heinrich BOSSE, Otto-Heinrich-Elias u. Thomas TATERKA, 411-487, Würzburg: Königshausen & Neumann, 2011.

SCHÜTT, Rüdiger „Liebling der Leser, Hassobjekt der Rezensenten. Zur zeitgenössischen Rezeption von Johann Friedrich Ernst Albrecht”, in *Verehrt, verflucht, vergessen*, Hrsg. Rüdiger SCHÜTT, 25-62, Hannover: Wehrhahn Verlag, 2015.

SIMON József, „Humanista szatíra és deákos klasszicizmus. Kovács Ferenc Julius exclusus e coelis fordítása.”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 103 3-4.sz. (1999): 449-467.

SIMON József, „Felvilágosodás és kritikai filozófia – Körmöczi János (1762-1836) lehetséges dilemmái Flügge, Herder és Kant nyomán”, *Keresztény Magvető* 120 3-4.sz. (2014): 422-438.

SIMON-SZABÓ Ágnes, „János-Szatmári Szabolcs: Az érzékeny színház”, in *Irodalomtörténet* 90. 1. sz. (2009): 95-100.

SZABÓ Miklós, *Művelődés és gazdálkodás a korai újkorban*, (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2003), 89-116.

SZILÁGYI János György, „Játék Claudius haláláról”, in SZILÁGYI János György, *Paradigmák. Tanulmányok antik irodalomról és mitológiáról*, 81-97, Budapest: Magvető, 1982.

TAR Ibolya, „Et(iam) sic itur ad astra. Irónia és fantasztikum az ókomédiában és a menipposzi szatírában”, in „*Nem sűlyed az emberiség!...*” *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, 17-24, Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007.

TARNAI Andor: *A magyar irodalom története 1660-tól 1772-ig*, szerk. Klaniczay Tibor, Budapest, 1964.

TÖRÖK Ervin, *A szatíra diskurzusai a modernitásban*, Szeged: Pompeji, 2014.

TRAPPEN, Stefan, *Grimmelshausen und die menipeische Satire. Eine Studie zu den Voraussetzungen der Prosasatire im Barock*, Tübingen, Niemeyer Verlag, 1994.

TRÓCSÁNYI Zsolt, „Az erdélyi jakobinusság kérdéséhez”, *Történelmi Szemle*, 8 1. sz. (1965): 1-13.

TÚRI Tamás, „A pura religio felekezeti egységet szorgalmazó megfontolásai Ajtai Abód Mihály halotti beszédében”, in *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650-1750)*, 277-287 Szeged: SZTE Magyar Irodalom Tanszék, 2016.

TÜSKÉS Anna, „Masonic Works in the Helikon Library of the Festetics Palace in Keszthely”. in: *Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa. Frühe Neuzeit*, 483-496, Berlin, Boston: Walter de Gruyter GmbH, 2019.

UTASI Krisztina, *Ész és kinyilatkoztatás között. A Lessing-Goeze vita esztétikaitörténeti jelentőségéről*, Budapest: L'Harmattan, 2009.

Világirodalom, főszerk., PÁL József, Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008.

WEINBROT, Howard D., *Menippean Satire Recensored. From Antiquity to the Eighteenth Century*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2005.

ZSOLDOS Endre: „Verseggy a teremtésről”. Megjelenés előtt az Irodalomtörténeti Közleményekben.

Forrásművek

A Travesztált Aeneis (1794), in *Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)*, válogatta, sajtó alá rendezte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, 81–94. Budapest: Gondolat Kiadó, 1985.

Bessenyei György összes művei, in *A holmi*, kiad. BÍRÓ Ferenc, 1983.

A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára Körmöczi János püspök hagyatéka 4.6. Körmöczi egy datált (1821) és két datálatlan könyvjegyzéke.

ALBRECHT, Johann Friedrich Ernst, *Fürstbürger Phosphorus oder Die Allerweltpfaffenharlekinade: Eine komische Geschichte aus der Sphäre des Mondes*

Aloys Blumauer's gesammelte Schriften, Neueste Gesamtausgabe in 3 Theilen mit dem Bildnisse des Verfassers und neun humoristischen Illustrationen von Th. Hosemann, Zweiter Theil, Stuttgart, 1862.

Aranka György munkái. I. Darab, Marosvásárhelyen, 1805.

ARIOSTO, Ludovico, *Az elveszett Orlando*, fordította SIMON Gyula, II, 31/81. Bp.1994,

Az emberiség megtanulásának oskolája

BERGERAC, Cyrano de *Holdbéli utazás*, ford. és jegyzetek írta SZAVAI Nándor, Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2002.

ERASMUS Rotterdami, *Meglelted Spártád. Politikai irások*, Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2019.

ERASMUS, Rotterdami, *Beszélgetések a keresztény vallásról*, ford., szerk. PETNEHÁZI Gábor, Szeged: Lazi Kiadó, 2012.

FONTENELLE, Bernard le Bovier, *Beszélgetések a világok sokaságáról*, ford. LAKATOS Mária, Utószót és jegyzetek írta Fehér Márta, Budapest, 1979.

GODWIN, Francis, *Ember a holdon*, Attraktor Könyvkiadó, 2015.

Kazinczy Ferenc levelezése II., közzé teszi VÁCZY János, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1891.

KAZINCZY Ferenc, *Erdélyi levelek*, sajtó alá rendezte SZABÓ Ágnes, Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013.

KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezte*, Sajtó alá rendezte ORBÁN László, Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009.

KEPLER, Johannes, *Somnium*

KULIK József Ignác, *Horus relegatus, seu Apologia pro veritate Christianismi, quem author quidam anonymus sub Hori nomine, astronomicis, astrologicis, et mythologicis antiquorum fabellis subruere conatus est ...*, Bécs, 1828.

Lukianosz összes művei. I. kötet, ford. RÉVAY József, Budapest: Magyar Helikon, 1974.

Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára Körmöczi János püspök hagyatéka. Levelezés 6. 1. Augusztinovics Pál levelei Körmöczi Jánoshoz 1797-1826 (Összesen 52 levél), Körmöczi János válaszlevelei Augusztinovicshoz 1808-1828 (Összesen 18 levél).

Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára Körmöczi János püspök hagyatéka. Levelezés 6. 1.

Obscurus férfiak levelei. Epistolae obscurorum virorum, ford. BARCZA József, Kisújszállás: Szekeres-féle könyvnyomda, 1914.

Pater Cohems Himmelsreise und Höllenfahrt.

RABELAIS, Francois, *Oevres completes. Le Quart Livre*.

Spinoza szelleme. Értekezés a három imposztorról., ford., az utószót és a jegyzeteket írta BALÁZS Péter, (Szeged: Fiala filológusok füzetek, 2006).

Verseghy Ferenc levelezése, Sajtó alá rendezte DONCSEZ Etelka, Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019.

VOLNEY, Constantin Francois de, *Les ruines. ou méditations sur les révolutions des empires (1791)*

WÜNSCH, Christian Ernst, *Horus oder astrognostisches Endurtheil über die Offenbarung Johannis und über die Weissagungen auf den Messias wie über Jesum und seine Jünger (1783)*